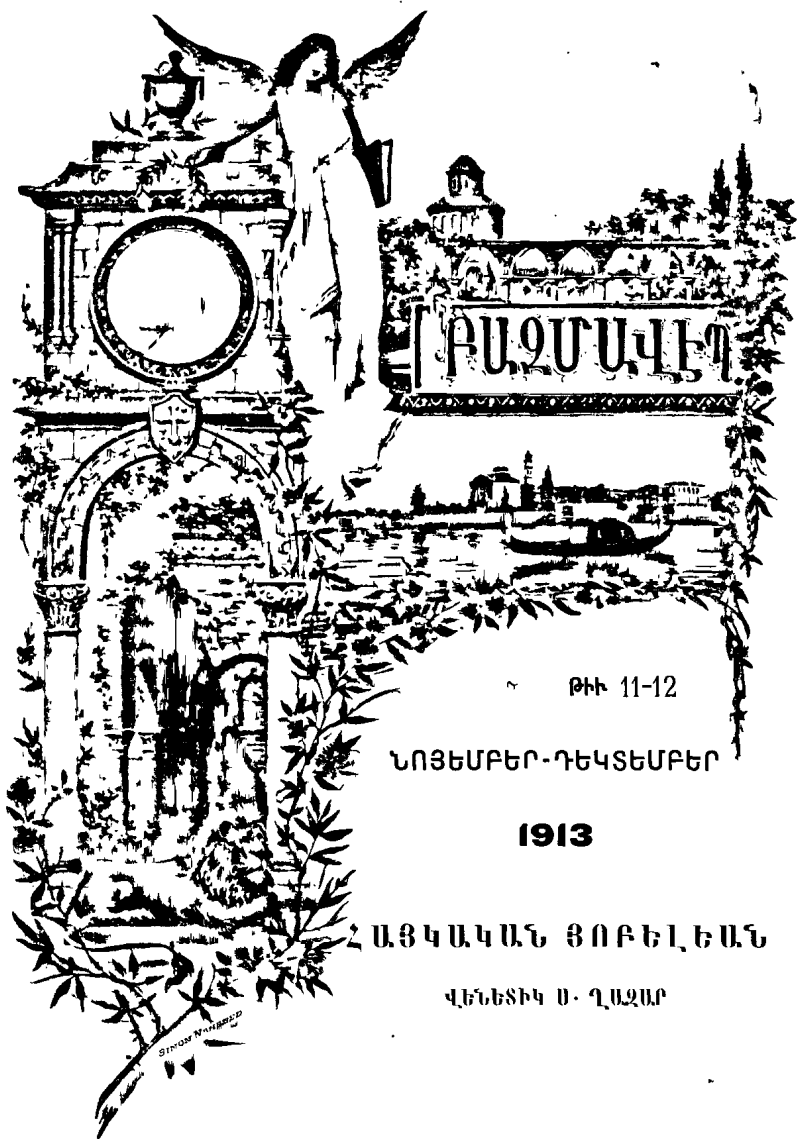

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

թի 11-12

ՆՈՅԵՄԲԵՐ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

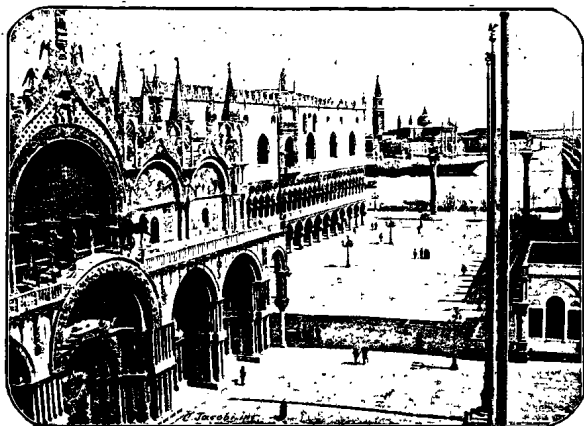
1913

ԱՅԿԱԿԱՆ ՅՈՒՆԻՒՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս. ՂԱԶԱՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅՈՒՆԵՍԿՈ

ԳՐՈՅ ԳԻՒՏԻ 1500ԱՄԵԱՅ
ԵՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 400ԱՄԵԱՅ
ՅՈՒՆԵՍԿՈՒՆԵՐԸ
ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐՈՒ ԿՂԶԵԱԿԻՆ ՄԷՋ

Ս. Մարկոս եկեղեցին և Դքսական պարտն

Մ Ա Ս Ն Ա.

ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՅՈՒՐԵԼԻՆԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍՆԵՐՈՒՆ

Վենետիկ եղականութիւնը՝ Յորելինական հանդիսին մէջ. — Երեք օր նուիրուած թարգմանիչներու յիշատակին. — Գործնական տօնը. Բանկագին նկար մը՝ ի պատիւ Թարգմանչաց. — Դիմանկար Միխիթարայ Աբբայի. — Տպագրական երկու կոթողներ. — Վարժարան Թարգմանչաց հայրենիքին մէջ. — Հանդէսները. Պատրաստութիւնը. հայ գրականութիւնն ու տօնը՝ Վենետիկի ժողովուրդին ծանուցուած մամուլի միջոցով. — Առաջին օր. եկեղեցական հանդէսներ. — Երկրորդ օր. զեղարուեստական ու գրական հանդէսներ. — Մասնացումիւն Վենետիկ բոլոր հեղինակութեանց և Սպանիոյ Թագապաշտօնի տիկնոջ. — Գործիական և ժայնական, երոպական և հայ երաժշտութիւն. — Բանաստեղծութիւններ. իտալերէն ճառ հայ գրականութեան մասին. — Խնջոյք. Ս. Մարքոս և Վաժէպաշտօն՝ փառաբանուած հայերէն, իտալերէն, ֆրանսերէն լեզուներով. — Կղզեկի բուրաստանին ծայրը. դիւթիչ երաժշտութիւն՝ Վենետիկան վերջալոյսի կախարդանքին մէջ. 60 երգիչներու խմբերգը. — Հայրենասիրական հանդէս մը՝ նկարչական քնութեան մէջ՝ վերապահուած ազգայնիներու.

Հայկական բոլոր կեդրոններուն մէջ՝ որ 1500ամեայ Յորելինան պիտի փառաւորեն՝ Վենետիկ ամենէն եզական զիրքն ունի. Տօնաւայրէ՛ մ'աւելի է ան. տօնին զիւցազն է:

Հոն տպագրուեցաւ հայերէն առաջին գիրքը. հոն վերածնաւ հին գրականութիւնն ալ՝ մամուլի միջոցով:

Վենետիկ կը նայի հանդիսին ինչպէս մէկը՝ որ ե՛տ կը դառնայ դէպ ի երիտասարդութեան քաղցր յիշատակ մը: Գիտակցութիւն մ'է

ան՝ հրճուանքի մէջ, Տոնական բոլոր լուսաւորութիւնները՝ Հայաստանի և աշխարհիս բոլոր հորիզոններուն մէջ՝ կը հաւաքուին Վենետիկ շուրջ անոր լուսապսակն ըլլալու։ Հայ սրտերու կեդրոնն է ան. ձայնը՝ որ ազգային տոնական մեծ խմբանուագի նախերգանքը կ'ընէ։

Վենետիկի եզականութիւն մ'էր միջավայրի և տոնուած դէպքերու մէջ եղած ներդաշնակութիւնը, իր հորիզոնը պատրաստ թատերարեմի էր՝ ուր հանդիսականներու երեակայութիւնը օրուան դիւցազները կը զետեղէր, Բաւական էր միայն ակնարկ մը կը զգեսակիս պատուհանէն անդին՝ տեսնելու համար նաւահանգիստը ուր կը հասնի Միխիթար՝ փոթորիկներու յաղթած՝ Հայոց հին զբաղանութեան հետ, կամարակապները՝ որոնց ներքև հայ հեղինակները կը վերածնանէին, ծառերու միջև արահատները՝ ուր Ալիշաններու ուրուականներ կը թափափին հովանիներու մէջ մահուան քաղցրութիւնը վայելելով, և դաշարութեան մէջ՝ արքայութեան ժպիտները։ Միխիթարներու և Ալիշաններու գերեզմանին լուսութիւնը՝ աւելի վեհութիւն ընծայեց Վենետիկեան հանդիսին քան ինչ որ կրնար տալ լրագրական շփոնդը՝ որով հայ կեդրոններէն շատեր կ'աւետէին տարիէ մ'ի վեր՝ թէ հայրենասիրական պարտքերնին պիտի կատարեն։

Պատմական իրաւունքներէ զատ՝ Վենետիկեան հանդիսի եզականութիւնն եղաւ այն՝ որ օտարազգի քաղաք մը մասնակցեցաւ անոր, ո՛չ իբրեւ հրաւիրեալ մը, այլ իբր իրեն յատուկ հայրենասիրական տոն մը կատարող, մեզի հաւասար իրաւունք ունեցող՝ չորս հարիւր տարուան զբաղան փառքի մը մէջ։ Վենետիկի այս դիրքը թոյլ կու տար Միխիթարեան Միարանութեան՝ առիթը գործածել հայ զբաղանութեան ծառայութիւնները տարածելու գիրքնը հիւրասիրող ժողովուրդին մէջ։ Վենետիկ բոլոր հեղինակութեանց ներկայացուցիչներուն հետ՝ հայկական տոնին մասնակցեցաւ Սպանիոյ նախկին թագաւորական սերունդի ժառանգ Պուրպուրեան Տոն Քառուսի տիկինը, Վուաշապուհի արքունիքէն յիշաւ տակ մ'արթնցնելու համար է։ զարու մեծ տոնին մէջ։

Վենետիկեան հանդիսի յատկանիշն եղաւ այն՝ որ Միխիթարեան Միարանութիւնը զայն ուզեց տօնել ո՛չ եթէ բաւերով, այլ նաև արդեամբ, իր գործունէութեան բոլոր մասնաճիւղերուն մէջ ուզելով տօնին յիշատակը թողուլ և զայն պատմական դէպք մը ընել. գեղարուեստական կոթող, տպագրական հսկայ կոթողներ, վարժարանի կառուցում՝ ո՛չինչ պակսեցաւ իր ծրագրին մէջ՝ որ չըլլար իր անցեալին արժանաւոր կամ իր ապագային օրինակ։

Վերջապէս կը զգեսակը շրջապատող բնութիւնն ինքնին՝ պատճառ մ'եղաւ եզական նկարագիր մը տալու յորեկին՝ ընծայելով անոր ազնուապետական վայելչութիւն մը, հազիւ երազուելի բանաստեղծութիւն մը՝ որ յատուկ է միայն առասպելական համբաւ վայելող Վենետիկեան հանդէսներուն։

ՎՈՐՇՆԱԿԱՆ ՏՕՆԸ

Մխիթարեան Միաբանութիւնը երեք օր նուիրեց թարգմանիչներու յիշատակին. երկու օր պաշտօնական մեծ հանդէսներու և ուրիշ օր մը զուտ հայրենասիրական—գրական հանդիսի մը՝ ազգայիններու վերապա- հուած. վերջնոյս նպատակն էր ամէն ազատութիւն շնորհել տաղաչափ- ներու և ճարտասաններու ափսոսանքին՝ որոնց հարկ պիտի ըլլար սահման մը գծել պաշտօնական հանդէսներու ժամանակ:

Բայց այս հանդէսներէն զատ — զորս քիչ յետոյ պիտի նկարա- գրենք — Մխիթարեան Միաբանութիւնը կարևորագոյն ձեռնարկներ ծրա- գրեց, տօնը յաւերժացնելու համար:

Ո՛չինչ կայ՝ զեղարուեստէն աւելի՝ հաճելի անմահութիւն մ'երկրի վրայ: Մխիթարեան Միաբանութիւնը սահմանեց վանքի ձեռագրատան առաստաղին վրայ՝ առաջնակարգ նկարներով ներկայացնել թարգմա- նիչներն և իրենց փառքը՝ պատմական կամ այլաբանական դիրքերու մէջ: Իշխան Ապրօ Բագրատունի՝ և իր իշխանագուն ճոյրը՝ մարքիդունի Ճիւղի վէճիթուրի Ս. Ղազարու այցելութեան միջոցին՝ վանքի մտադրութեանց տեղեկանալով, ուզեցին ծնայուն ապացոյց մը թողուլ իրենց հայրենա- սիրութեան և Մխիթարեան Միաբանութեան նկատմամբ ունեցած հա- մակրանքին՝ գումար մը յատկացնելով՝ որպէս զի ի պատիւ թարգման- չաց ծրագրուած զեղարուեստական գործը փայլուն կերպով իրակա- նանայ:

Ե. դարու հետ՝ հայ վերածնունդն ալ նկարչութեամբ տօնելու համար՝ Մխիթարայ նոր գծուած պատկեր մը՝ հանդիսի զարդերէն եղաւ:

Մխիթարեան Միաբանութիւնը՝ որ ձեռագիրներու հաւաքման և հրատարակութեան մէջ անջնան մեծ դեր կատարած էր՝ կարող չէր այս տօնական վայրկենին հրաժարիլ պարտքէ մը. իր անցեալը յիշեցնել տպագրական անմոռանալի յուշարձաններով, հսկայական կոթողներով: Միաբանութեան երկու անխոնջ անդամներ իրենց տասնեակ տարիներու վաստակը բերին իրր յարգանք թարգմանիչներու յիշատակին. վեր. Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան՝ նուիրեց իր հետեւալ երկը.

Մայր ցուցակ ձեռագրաց մատենադարանին Ս. Ղազարոս, Ա. հատոր:

Այս առաջին հատորը միայն պիտի բաղկանայ գրքի 1200 մե- ծաղիւր և մանրագիր էջերէ. իսկ ամբողջական գործը պիտի ունենայ առնուազն չորս հատոր:

Ուրիշ ո՛չ մէկ կոթող յարմարագոյն էր Ե. դարու թարգմանչաց աշխատութիւններն անմահացնելու՝ ինչպէս այն՝ ուր մի առ մի և մա- նրամասն նկարագրութեամբ բացատրուած են իրենց ըրտանց ամենէն փոքր վաստակներն ալ:

Վեր. Հ. Արսէն Վ. Ղազիկեան հայ մամուլի 400 ամեակը փա- ռաբանեց իր Հայկական Նոր Մտեկնագիտոյթիւն և Հանրագիտարան հայ

կեանքի երկասիրութեամբ՝ ուր կ'արձանագրէ հայ մամուլի բոլոր արտադրութիւնները, և կ'ապացուցանէ անոր ճոխութիւնը՝ անթերի թուարկութեան մը մէջ:

Մխիթարեան Միարանութիւնը իր բոլոր ոյժերը բերած պիտի չբլլար Յոբելեական Հանդէսին՝ եթէ հոն պակսեր ո՛ր և է նոր գաղափար զարոյցական զործունէութեան: Գաղթական Հայերու մտածման մէջ՝ դարերու պանդխտութեան շնորհիւ՝ յառաջ եկած էր աշխարհագրական խորունկ յեղաշրջութիւն մը: Հայաստան՝ արդէն կը նշանակէր օտարութիւն, ծանօթ աշխարհի սահմանաժայրը, տեսակ մը ափունք Հերակլեան արձաններու: Հայաստանը իրենց համար կը վերջանար հոն՝ ուր կը սկսի իրօք, պատմականօրէն և աշխարհագրօրէն: Բայց մի քանի հայրենասիրական անկեղծ մարմիններու հետ՝ Մխիթարեան Միարանութիւնն ալ թափանցեց այն Ամերիկային մէջ՝ որ այնքան անուանուած ու երգուած Հայաստանն էր, և աւելի քան քսան տարի Նիքսէս Գերօնտոյան, եպիսկոպոս Տարօնոյ և Վասպուրականի, և Հ. Սեանիս Վ. Գոնաքձեան տեսուչ Մխիթ. Վարժարանի, Եփրատի ափերուն վրայ արթնցուցին Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոբի նուիրական պատկերները, Վարդանանց անվեհեր հոգիներուն հետ միասին՝ Հոն զործելէ վերջ ամենէն աւելի տազնապալից շրջանին մէջ, Մխիթարեանները չէին կարող լքանել անթառափնելու ներքե ծածկուած Եղիշէի, Ս. Սահակի, Զատուկեանի գերեզմանները՝ ճիշտ այն վայրկեանին երբ երկաթուղոյ հաղորդակցութիւնները Հայրենիքը կը բանան եւրոպական ազգերու առջև, և սահմանեցին կառուցանել Տարօնոյ մէջ Վարժարանի շէնք մը՝ յաշարձան թարգմանչաց 1500ամեայ Յոբելեիս:

Գործնական ուղղութեան վրայ՝ այսքան կարևոր ձեռնարկներ պատրաստելէ վերջ՝ կարելի էր անվրդով գիտակցութեամբ ներկայանալ Ս. Թարգմանչաց առջև և անոնց արդիւնքը փառարանել նաև խօսքով և երգերով:

ՊԼԵՏՕՆԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ ԱՌԱՋԻՆ ՕՐԸ

Ազգային Յորելեանները լուրջ կարևորութիւն պիտի չստանային՝ եթէ անոնք հայրենասիրութեան չժառայէին իրրե առիթ մը՝ հայ գրականութիւնը ծանօթացնելու:

Այս պատճառաւ Ս. Ղազարու Միարանութիւնը անհրաժեշտ տեսաւ տեղական մամուլին յղել իտալերէն լեզուով համառօտ պատմութիւն մը հայ գրականութեան՝ որուն մէջ բացատրուած էր նաև տօնին նշանակութիւնը: Այս գրութիւնը՝ (Հ. Կ. Տէր-Սահակեանի) որ «Հայաստանի տօնը» վերնագիրը կը կրէր՝ կը սկսէր հետեւեալ յայտարարութեամբ.

«Հայաստանը տօնի մէջ է: Աղէտներու տակ ճնշուած՝ նա կը

վերադարձնէ իր աշըը դէպ ի անցեալը՝ իր նախկին խրոխտանքը վերագտնելու համար։ Ականատես ազատագրման այն ժողովուրդներուն՝ որ իրմէն նուազ զո՛հ տուած են ազատութեան և նուազ գեղարուեստի յուշարձաններ՝ ազնուական վրէժ մը կը փնտռէ իր յիշատակներուն մէջ։ Նա կը տօնէ իր զրական կեանքի տասնևհինգ դարերը»։

Յետոյ կը յաջորդէին տեղեկութիւններ՝ Հայոց զրականութեան հնագոյն և նորագոյն շրջանին վրայ։

Այս զրական—պատմական ակնարկը փութաց անմիջապէս տպագրել Վենետիկի Կազերթինոյ թերթը (15 Հոկտեմբեր, թիւ 287), որ ամենէն աւելի տարածուածն է։ Նա ունի 12).000 ընթերցող։ Յայտարարութեան տպագրութեամբ՝ Միլիթարեաններ 120.000 ամրոխի մը առջև կը բանախօսէին հայ զրականութեան և տօնին մասին։ Այս միայն ցոյց կու տայ թէ ազգային յորելեանը ո՛րքան օգտակար եղաւ ազգին մտաւոր պատմութիւնը օտարներու գնահատել տալու համար։

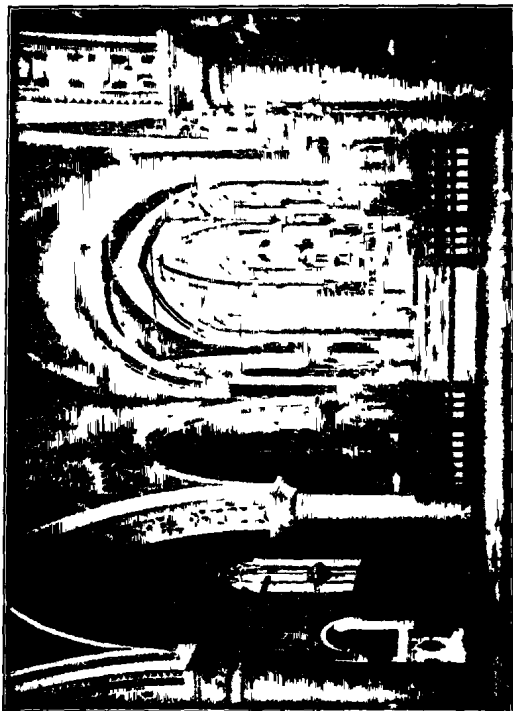
Այս պատմական—զրական տեսութիւնը արծագանգ գտաւ նաև ուրիշ թերթերէ, տօնական հանդէսներու ծրագրին հետ։ Վենետիկի ժողովուրդը այնքան հետաքրքրուած էր հանդէսով, որ Յորելեանական Յանձնաժողովը կ'ընդունէր անընդհատ բիրանացի կամ զրաւոր աղբրսագիրներ՝ հայկական մեծ տօնին մասնակցելու փափագող օտար անձնաւորութեանց։ Հարկ եղաւ դժբաղդարար սահման մը դնել ժողովրդական յորձանքին՝ նախ կղզեկի փոքրութեան պատճառաւ՝ յետոյ հանդէսը աւելի գեղեցիկ քան շառաչաւոր ընելու դիտմամբ։

Բայց Վենետիկի ժողովուրդը տեղեակ ըլլալով թէ՛ առաջին օրը հանդէսներու մուտքը ազատ է՝ փութաց ողողել Ս. Ղազարու կղզեակը։ Առաւօտեան ամենէն թարմ լոյսին մէջ նաւակները կը ծփան լճակին վրայ։ շոգենաւերը՝ ամրոխով լի՝ պարպատող նռան մը նման՝ հանդիսականներ կը հասցնեն։

Այս առաջին օրը վերապահուած է րացառապէս եկեղեցական հանդէսներու։ Այսօր՝ մեր թարգմանիչները՝ իբրև սուրբ և իբրև հայ ծէսի հիմնադիր կը տօնուին։ Այս պատճառաւ եկեղեցւոյ մէջ հայկական արարողութեանց բոլոր շքեղութիւնն է ցուցադրուած, և պատարագողն է ինքնին Գեր. Իցնասիոս Վ. Կիւրեղեան, արքեպիսկոպոս և Ընդհանրական Աբրայ։

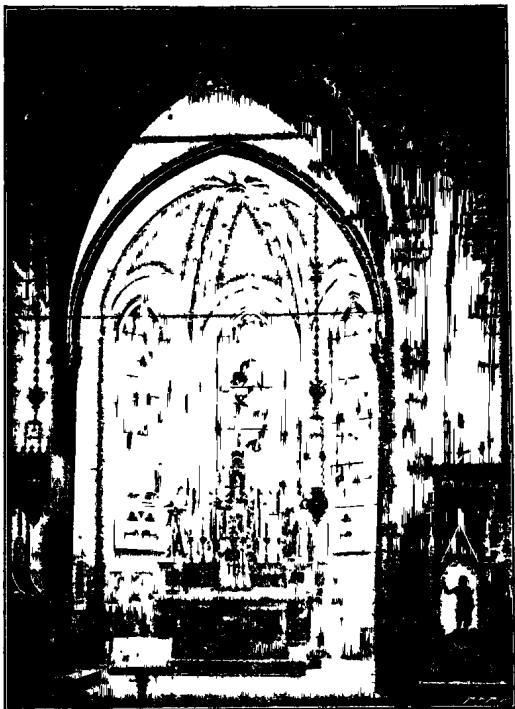
Եկեղեցւոյ Աւագ խորանին ետև՝ ապակիի վրայ գունաւոր նկարուած Ս. Մեսրոբն և Ս. Սահակը վարդազեղ նշոյլներու բոցին մէջ են։ Կարծես յառաջ կու գան փառքի մէջ, իրենց յօրինած սրբազան ծէսներուն մասնակցելու։ Իրենց ոտքին քով նկարուած ծաղիկները կը թուին առաջին անգամ րացուիլ և փաղաքշանքով փարիլ անոնց ոտքին, մինչ վարը հայ երգիչներու ձայնին մէջ՝ 1500 տարի վերջ՝ դեռ իրենց սիրտը յաւիտենական Գեղեցկի սէրը և յաւիտենական Բաւրութեան կարօտը կ'երգէ։ Ո՛րքան հոգիներ՝ այնքան դարբնու մէջ՝ իրենց ամենէն անմեղ զգացումները իրենց գտած բառերով րացատրած

են. հանճարը բռնաւոր մ'է որ փորրագոյն հոգիները կ'ոչնչացնէ, կը հալէ իր մէջ. Հայը՝ այսքան տարի՝ իբր Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոբ միայն ապրած է՝ եկեղեցւոյ զմբէթին տակ:

Ս. Ղազար. — Եկեղեցւոյ դամբաստանը

Իտալացի ժողովուրդը, զեղարուեստի դից ընտրեալ ժողովուրդը, հայկական եկեղեցւոյն մէջ խոնած՝ կը դիտէ, կ'ունկնդրէ, կ'երազէ. Զեւի և զոյնի իր նուրբ հասկացողութեամբ՝ չի՛ շփոթիր ան տեսարանին նորութենէն և կը հասնի գեղեցկին: Անոնք այս վայրկենիս կ'երազեն Արեւելք՝ ուր Աստուծոյ մ' հետքերը մարդկութեան ճամբան գծած են, անոր խորհրդապաշտ և կրօնասէր հոգին՝ որուն բոցեղէն թևերուն անց-

Ս. Ղազար. — Աւագ խորան

Նիւր կը զգան, նինուէական ու բարելոնական արքունիքներու շքեղութիւններն ու նուազները: Եւ իտալական ամբոխը հայ ծէսի գեղեցկութիւնը փառարանած պահուն՝ կը զգայ թէ հեռաւոր աշխարհի մը, հեռաւոր դարու մը մէջ, և կրօնական նոր հոգիով մ'ապրեցաւ այս ժամուն մէջ:

Մեր թարգմանիչներուն համար փառքի վայրկեան մ'է. օտարներու ամբոխ մը կայ իրենց ոտքին քով՝ իրենց եկեղեցական արդիւնքներուն առջև հիացած:

Օրական եկեղեցական ուրիշ հանդէսներէ զատ՝ կայ, ժամը Ծին՝ Սրբութիւն Սրբոցի պաշտամունքը:

Սպանիոյ Թագապահանջ Տոն Կարլոս Պուրպոնի կինը, Մատրիտու Դքսուհին՝ Մարիա Պերթա՝ Կ'ուզէ մասնակցիլ առաջին օրուան այս հանդէսին ալ, գոհացնելու համար թէ՛ իր բարեպաշտութիւնը և թէ՛ Հայոց ծէսին նկատմամբ ունեցած իր յարգանքը:

Ս. Սահակ (նկար Մաճճիորբոյի ի Ս. Ղազար)

Ճրագներով աստղազարդ երկնքի մը փոխուած խորանին վրայ՝ արեգակնաձև կը ճառագայթէ Սրբութիւն ի բազմոցի, և դողդոջուն լոյսերը հրեշտակներու բիրեր կը թուին ուր գորովանքի ամենէն հեշտալի արցունքը կը շողայ: Սիրոյ տօնն է խորանին վրայ իջնող Աստուծոյ համար, զինքը ընկերող հրեշտակներուն՝ և մանաւանդ թշուառ մարդկու-

Թեան համար՝ որուն ամենէն յարմար բառերն ու մեղեդին գտած է
 Լամբրոնացի «Մայր հաւատոյ սուրբ հարսնարան» մեղամաղձիկ սիրերգին
 մէջ՝ Եկեղեցւոյ և իր փեսայի խորհրդաւոր հարսանիքին համար յօրի-
 նուած, Հոս է այն երկնային վեհ շքեղութիւնը ուր սիրաբ միայն

Ս. Մեսրոպ (եկար Մաճմիորբոյի ի Ս. Ղազար)

կը խօսի, Պաշտամունքի վերջացած պահուն՝ Մատրիտու դքսունէին վեր
 կը բարձրանայ այն հառաչով՝ զոր կ'ունենայ մարդ երբ ականատես
 եղած է խորապէս յուզող տեսարանի մը, դէպքի մը՝ որ հոգին թե-
 թեցուցած է մի քանի արցունքով, իր բերանացի գովեստները՝ այդ
 արտայայտութեան կրկնութիւնն են միայն:

Մենկնած են օտար Հանդիսականները, մթութիւնը տիրած է տա-
ճարին մէջ և հայ սիրտը միայնակ է իր սուրբերուն հետ: Պաշտա-
մունքները կը շարունակուին: յետոյ լռութեան մէջ թեքու ձայնը կը
լսես հանդիսի աներեւոյթ տօնակիցներուն՝ որ դէպ ի վեր կը սաւառնին
քաղցրիկ յիշատակներով և երկբայս պսակներ ու խանդակաթ խօսքեր
տանելով թարգմանիչներուն:

Կարելի է յուսալ աւելի աղմկաւոր և շքեղ հանդէսներ վաղուան
համար՝ բայց ո՛չ թերեւս այնքան խորապէս հոգւոյ հետ խօսող:

Այս առաջին օրը յիշաւի երկնքի տօնն եղաւ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԾՐԸ

Այսօրուան զրական-գեղարուեստական հանդէսին՝ ուր վենետկոյ
բոլոր՝ եկեղեցական և աշխարհական մարմինները իրենց ներկայացուցիչ
պիտի ունենան՝ իտալիան կ'ուղարկէ իր լաւագոյն ներկայացուցիչը.
իր մեծանշակ արեւը՝ ամենէն պայծառ կապոյտին մէջ: Այդ լուռ հան-
դիսատեսը կը ժպտի վերէն իր յիշատակներուն, վաղանցուկ մահականա-
ցուններուն վրայ, և հաճոյք կը զգայ տօնը գեղեցկացնելուն համար:

Մինչդեռ տաճարին մէջ վենետկոյ պատրիարքի տեղապահ ութմաս-
մեայ ծերունի մը՝ Գեր. Պանդալէօ կը պատարագէ և վանական աշակերտաց
Ս. Հաղորդութիւնը կու տայ, զանգակներու հանդիսաւոր ներդաշնակու-
թիւնը ընդառաջ կ'երթայ լճակին վրայ ծփող նաւակներուն: Վարդազոյն
նուրբ շղարշ մը ալիքներու կապոյտին վրայ ձգուած՝ տոթական ծիրանւոյ
մը փախստեայ քղանցքը կը թռի և հեռուն Ս. Ղազար՝ որուն պատկերը
կ'օրօրուի ալիքներուն մէջ՝ իր զանգակատունովը՝ կղզիէ մ'աւելի՝ վայր-
կեան մը խարխիս նետած Միխիթարայ զրօշազարդ նաւն է:

Օրուան լոյսին մէջ բոլոր ծառերը պատանեկան այնպիսի առող-
ջութիւն մը զգեցած են՝ որ հանդիսականները արդէն զոհ են բանաս-
տեղծական առաւօտ մ'անցնելուն՝ եթէ նոյն իսկ ո՛ր և է տօնի չմաս-
նակցին:

Կայսի մը վրայ կը ծփան թիւրքոյ արդի կայսերմէն նոր ընծա-
յուած հրաշագեղ դրօշ մը՝ իտալական դրօշին հետ. ներկայացուած են
երկիրը՝ ուսկից կու գան կղզեկին բնակիչները և երկիրը՝ ուր կը հիւ-
րասիրուին: Կը պակսի միակ դրօշը՝ որուն ներքե հայ բանակները
ընկերեցին իրենց արքային երբ հայ աստուածաշունչի մ'ունկնդրելու
գնաց, բայց անոր բացակայութիւնը մեղամաղձիկ շնորհք մը կու տայ
հանդիսին՝ և հրաւիրեալները կը զգան թէ տառապող հայրենիքի մը
տօնին կը մասնակցին ուր ուրախութիւնն ալ ցաւի՝ մը ծնունդն է:

Հանդիսականներու թափօրը կը սկսի ծովափին վրայ. բոլոր լատին
երկիրները ներկայացուած են: Լատինական ոգին կարծես հեշտ բնա-
վայրի մը մէջ կը զգայ ինքզինք այս կղզեկին մէջ՝ ուր ամէն ինչ

բանաստեղծութիւն, գեղարուեստ և բարեացակամ ժպիտ կ'արտայայտէ, ուր ամէն առարկայ չափակցութեան կը դիմէ և լոյսով և գոյներով շինուած կ'երևնայ քան ուրիշ թանձրագոյն նիւթերով:

Կ'ենէ նախ շոգեմակոյկէն Սպանիոյ Տոն Փառլոս Պուրպոնի կինը՝ Մարիա Պերթա: Իրեն կ'ընկերէ Գորտովայի կոմսուհին և արաբացի պատանի մը՝ Ս. Պապէն նոր մկրտուած:

Ֆրանսայի ներկայացուցիչ ունինք Պառոն տը Ֆրեժէր, հիւպատոս ի Վենետիկ. Թիւրքիոյ՝ Վիթայիս պէյ օսմանեան հիւպատոս:

Իտալիոյ կառավարութիւնը, Վենետիկոյ պատրիարքութիւնը, քաղաքապետութիւնը իրենց լաւագոյն ներկայացուցիչներն ուղարկած են, տեղական մամուլին հետ:

Պատրաստ է արդէն հանդիսականներու բազմութիւն մը կազմուած գլխաւորապէս երեք դասակարգէ. դիւանագիտական, եկեղեցական, մշտաւարական:

Այսօրուան տօնը պիտի բաղկանայ երաժշտական և գրական աւանդեմիայէ մը, խնջոյքէ, և 60 հոգոյ խմբերգէ մը՝ կղզեկի բուրաստանին մէջ:

ԱԿԱԳԻԵՄԻԱՆ

Ոսկեծեղուն մեծ դահլճի մը մէջ նուագարաններու բազմութիւնը Երուսաղեմայ տաճարի մէկ պատկերը կ'արթնցնէ: Դահլճին առաստաղը ծածկուած է նկարներով. հոն Միխիթար մէկ անկեան մը մէջ կը սփոփէ Հայաստանը. ուրիշ տեղ դարերէ ի վեր խօսակցութիւններն կը շարունակեն Կրիկիա և Վենետիկոյ Հասարակապետութիւնը. կեղերներն մէջ ալլարանօրէն ներկայացուած Գեղարուեստները կը նմանին Մուսաներու ժողովի մը՝ Պառնասի ծայր: Կարծես դահլճը այսօրուան տօնին համար կառուցուած է՝ այնքան իր նկարները անոր նշանակութեան համապատասխան են. ճերմակ մետալիոններ կը ներկայացնեն բոլոր հանճարները, արուեստակցի մը տօնին հանդիսատես. այս բոլոր անշուշտ առարկաները օրուան տենդոս զուարթութեան մթնոլորտին մէջ՝ ունկնդրի և զմայման արտայայտութիւն մ'առած են: Դահլճին չորս կողմը ապակեփեղկերու ներքեւ զմուտած թուշունները՝ կը յիշեցնեն արաբագործութեան բոլոր հրաշալիքները և գոյութեան բոլոր հրճուանքները՝ մարդկային մտածումով չթունաւորուած. անոնք պատրաստ կը թուին միասին ճոռուղեւու և բոլոր բնութեան երգով հանդէսը գեղեցկացնելու:

Երբ Կրի. Աբրաայրը՝ Իզնատիոս Վ. Կիրեղեան՝ հանդիսականներու կեղերն կազմած՝ ոսկեծեղուն դահլճի սեմին կը ներկայանայ՝ երաժշտախումբը կը հնչեցնէ ազգային քայլերգը՝ Բամ. փոքրտաւ:

Մեծադողդղ ծափերը կը բռնադատեն՝ որ ան կրկնուի. Հայրենաւ սիրական ոգևորութեան ձայնը տրուած է, և ամէն բան պիտի շարունակուի նախերգանքի տուած ուղղութեամբ:

Ս. Ղազար. — Դահլիճ (հանդիսավայր Յոթելիկի)

Հայերէն լեզուով պէտք էր ըլլաւ նախկին ողջոյն մը՝ անոր հետ ղինակներուն, Հ. Ղեռնդ Տայեան կ'արտասանէ զրարար շողջողուն, եռանդուն և պատկերալից տալ մը՝ փառաբանելով երկու Յորելեանները, Ե. դարն և մամուլի գիտը, Մայր Հայրենիքն և Ազրիականի թագուհին:

Ամբիժ Ի լոյս ընդ ջինջ պարզուած կապուտակ՝
 Յոսկի նըշոյլս վառին Ի դէմս Հոյլը աստեղց.
 Անդ Ի կայտիո Հայկեան վեհից գումարտակ՝
 Երգոց Ի նուագ օրհնեն ըզՏէրն անըստեղծ...

Այս զրարար տաղը բուն ծափահարութեանց մէջ կ'աւարտի. Հ. Բարսեղ վ. Սարգսեան յառաջ կու գայ Զետգրաց հայ ցոցակի ընծայականն ընելու, երախտագիտութեան յուզուած և հրարորբոց խօսքերով: Իր հակայական երկասիրութիւնը ամենէն մեծ և անհերքելի զովեստն է նախնեաց արդիւնքներուն և իր բացատրած զգացմանց: Յետոյ կը սկսի գործիական երաժշտութիւնը:

Ան բաղկացած է եւրոպական և հայկական կտորներէ: Յորելեանկան Յանձնաժողովը կ'ուզէ եւրոպացիներուն նաշակ մը տալ ազգային եւրաժշտութեան. բայց օտար մը կարող չէ՝ նոր գեղարուեստի մ'ընտա-

E. Paoletti. — Միտիսը և Հայաստան (Դաւիթ Ս. Ղազարոս)

նենալ մէկ ժամուան մէջ՝ զայն ըմբռնելու և վայելելու չափ. ծայրայեղութեամբ՝ հանդէսը կրնայ դասի փոխուիլ, հետաքրքրութիւնը՝ անտարբերութեան, և գեղարուեստական դահլիճը՝ օտարերկրեայ հնութեանց թանգարանի մը: Այս նպատակով եւրոպական և հայկական կտորները փոխն ի փոխ կը յաջորդեն իրարու:

Փոռֆ. Giardայի «Nostalgia-morceau»-ն իր տպաւորութիւններով հանդիսականներու ամենէն խոր տրամադրութիւնները կը թարգմանէ: Կարօտ... անոր բառերն են՝ որ կրակէ կայծերու նման կը ժայթքեն չորս կողմ՝ դաշնակի նոթերու մէջ: Ինչ թեւադրող վերնագիր... Ինչ սրտաշարժ բանաստեղծութիւն, Կղզեակի մէջ արեւելցի պանդուխտներ՝ իրենց հայրենիքի գեղեցկութիւնները կը յիշեն և իրենց ընտանեկան կեանքի քաղցրութիւնները. անոնք այս վայրկենիս՝ աղէտից և տառապանքի մէջ՝ իրենց ոսկեղէն դարու կարօտը կը զգան և երջանկութեան յիշատակներու առջև կը հառաչեն: Դաշնակին նոթերը հետզհետէ կը զօրանան կարծես դարերը ետ կանչելու համար. յետոյ կը նուազին՝ անկարելիին առջև զգացուած ամփոթեալ տիրութեամբ, իրեն արցունքի մէջ խղզուող Մհաւ բարով մը:

Հայկ. Յոբելեան

E. Pioletti. - Ilyquyudung (Pawijha U. Ququpna)

Երգահանը ինքնին դաշնակի առջև կ'անցնի Huberի «Remember —notturmo» լսեցնելու համար, ուր դարձեալ երջանկութիւնն է՝ յիշատակի մէջ վայելուած՝ մարմող վերջալոյսի մ'առջև:

Հպարտութիւն կը զգանք այսքան գեղեցիկ կոորդներու մէջ Չուհաճեանի անունը տեսնելով. «Olympia prelude (per orchestra)»:

Արեւելեան զգայնութիւն՝ եւրոպական արուեստի հետ. հին ապաւանքներու ամենէն շքեղ մնացորդներուն վրայ՝ արևմտեան ծաղիկ մը լուսնին քացուած. ինքնատիպ՝ առանց գեղեցկութիւնը զոհելու: Պատեւազմի խառնուրդ մը՝ ուր ռազմիկը հպարտօրէն կը յառաջէ, և կ'անցնի բոլոր յորձանքներէն մինչև յաղթութիւն. մոլեգին վազը մ'է ժայռերու կողէն՝ որուն ծայրը հանգիստը կայ՝ խլուած դրօշի մը ներքև: Բարոյական ոյժի շունչ մ'է որ կ'անցնի այս երգին հետ, ի՛ր արդիւնքով գնուած երջանկութեան մ' հաւատքը: Վերջաւորութիւնը միայն՝ երաժշտութեան ընտանի եղողներուն՝ սովորական «Փառք հօր մը» կ'ենրենայ, և խառնայիններուն չի՝ ներկայացնէր սկզբնաւորութեան նորութիւնները. վերջին էջին մէջ Չուհաճեան կը նմանի այն թատերգակներուն՝ որ հարսանիք մը կը զննէ՝ զուարթօրէն վերջացնելու համար միայն: Բայց իր ընդհանրութեան մէջ երգը լի է անակրեկալներով և հասարակութիւնը հմայքի տակ կը թողու:

Երջանկութեան լուպէներ կու տան Giarda-ի «Berceuse»-ն՝ դաշնակով և ջութակով նուագուած, Wienawski-ի «Mazurka»-ն՝ դաշնակի վրայ և մանաւանդ Massenet-ի «Meditation»-ը, նուագուած առաջնակարգ ջութակահար Prof. Crepax-է: Ջութակի այս մենախօսութեան մէջ կարելի է զգալ բոլոր տպաւորութիւնները քանստեղծութեան մը որ լուսնեան ու խաւարի մէջ տիեզերքի խորհուրդին վրայ կը մտածէ, և աւելի մեծ ու մերձատր խորհուրդին՝ որ իւրաքանչիւր անձը կը պատէ՝ ցաւերով, երջանկութեամբ, անցեալի կամ ապագայի առեղծուածներով: Երգը կը կրկնուի՝ ծափերու բռնադատութեամբ:

Խառնային թենտո մը հոս կը հնչեցնէ «Եւր ալեկոն ծովուն վրայ» հայկական երգը: Այս վայրկեանիս նա անհատի մ'երգը չէ, այլ ամբողջ ժողովուրդի մը: Հայր խրոխտարար կը դիմագրաւէ անհաւասար կուրիս և հզօնաստան դարերու պատմութիւնը իր այս քաջութիւնը կը հաւատէ: Մեղամաղձիկ և սրտաշարժ երգը՝ օտար թենտոի ձայնին մէջ՝ ազատ թարգմանութիւն մ'է: Հայկական երգի և երգուածքի զաղափար մը տալու համար՝ Հ. Ղևոնդ Տայեան կը նուագէ՝ ծրագրէն դուրս՝ «Քոյս իմ» եկեղեցական մեղեդին: Օտարներուն վրայ այս մենանուագը տպաւորութիւնը կը թողու հովուական սրինգի մը՝ որ մեղմօրէն կը սկսի իջնել սեպածե լեռներու կողէն և որուն չորս կողմը հետզհետէ կ'ընդլայնին հովիտները՝ հետզհետէ զօրացող արձագանգներով: Սիրտ մը՝ իր ցաւերուն հետ միայնակ, բնութեան կոյս գեղեցկութեանց մէջ՝ խորունկ ու ճեղքուած երկնքի մ'առջև՝ անհաւաստիկ հայ երգին գծած պատկերը: Վէրտիի թրափաթայի «Pot-pourri»-ն իր սրտաշարժ քնարեր-

զուլթիւններով, իր ցնցող ոգևորութեամբ, և ի վերջոյ ամբոխային զուարթութեամբը, հրախաղութեան մը վերջաբան կազմող վերջին հաւրումն է՝ աղամանդներ անձրևող:

Նուագահանդէսի երկրորդ մասը կը սկսի Սինանեանի «Marche Mechtar»ով, բոլոր երաժշտախումբէն նուագուած, փորրագոյն ձայնի վրայ է, արևելեան հեշտալի թախիծով ու մանրանկարներով: Զուարթութեան և յաղթանակի շեշտը չէ որ կը տիրապետէ Մխիթարայ այս քայլերգին մէջ. իր դէմքը հոն աւելի վսեմ է, կը կրէ ստուեր մը իր կրած տառապանքներուն՝ և ապագայի անծանօթին: Երգի արևելեան գոյնի շնորհիւ՝ Հայաստանի բնանկարներ կը բացուին օդին մէջ, որ յիշատակներ են Մխիթարայ ծննդավայրի և մանկութեան: Ունկնդիրները երազային ուղեորութիւն մը կ'ընեն Արեւիք՝ բուն ծափահարութեանց վճարքով:

Ճառասիրութեանց բազմութիւնը յաճախ տաղտուկի յիշատա, մը կը թողու գեղեցկագոյն հանդէսներէն ալ. անոնք օրուան դիւցազնը փառաբանելու բարի դիտաւորութեամբ՝ հասարակութեան քաւել կու տան իրենց զգացած հաճոյքները: Գասական ճաշակը՝ որ պահանջ մ'է ի տալիս բնակողներուն՝ այս մասին նշանակած էր յարմար չափը:

Գեղարուեստական այս ակադեմիային մէջ՝ միակ ճառասիրութիւն մը տեղի պիտի ունենայ, խտաւերէն լեզուով՝ ունկնդիրներուն մատչելի ըլլալու համար:

Ճառասիր (Հ. Կ. Տէր Սահակեան) կը ներկայացնէ ի սկզբան Մեարտի վերելք մը՝ հայրենի արշալոյսին մէջ՝ Արարատի կատարը՝

Rizsardini. - Վաղարշակ և Մարիբա (Ճեմարան Ս. Ղազարոս)

ուր հայ գրականութիւնը պիտի ստեղծէ։ Անկից կը դիտէ այժմ բնանկարները՝ որ մեր գրականութեան ժպիտներն ստեղծեցին, աւերակները՝ որ անոր մեղամաղձութիւնն եղան, հրդեհները՝ որոնց մէջ մեր զայրոյթները կը վառուին։ Համահայկական թափօր մը կը բարձրանայ լեռնի վեր՝ պատմութեամբ արթնցած արքաներու, կրթութեամբ յայտնուած հանճարներու։ այդ թափօրին մէջ՝ հաճելի անակերակալով՝ Հայը խաւիւր դրօշը կ'ողջունէ։

Ճառախօսը շնորհակալութիւն կը յայտնէ հոս հանդիսականներուն՝ յայտնելով որ մինչ Հայաստանը կը տօնուի խաւիւր մէջ՝ վէնետիկի անունը կը յեղեղուի հայրենասիրական ճառերու մէջ՝ Արեւելքի խորը, և հոն խաւացի բանաստեղծները պսակներ կ'ընդունին՝ իրենց երազանքի հովիտներէն։

Խաւերէն ճառին առաջին մասը ձօնուած է Գրոց գիւտի և հայ մամուլի սկզբնաւորութեան պատմութեան։ Ս. Մեսրոբ և Վրամշապուհ կը փառաբանուին իրենց հայրենիքներուն մէջ։ Արարատ Հայաստանի միակ ինքնակալն եղած է՝ մարդկային զանազան անուններու ներքեւ, և Եփրատը իր մշտական քուրմը՝ տաճարներու և հոգիներու մէջ նուագող։ Պատմական ակնարկը վերջացուցած պահուն՝ ճառախօսը կը յիշէ Յորեւիանի նուիրուած գրական, զեղարուեստական և դպրոցական ձեռնարկները։

Բայց գրականութեան պատմութենէն աւելի՝ հետաքրքրական է գրականութիւնն ինքնին, և այս՝ ճառին երկրորդ մասը կը կազմէ։ Հայկական արուեստի նմոյշներ տալու համար՝ ճառախօսը ցոյց կու տայ թէ որոնք են հոն տիրապետող մտածութիւնները և կեանքի գլխաւոր շրջանները ինչպէս ներկայացուած են մեր գրականութեան մէջ։ — ծնունդը, հարսանիքը, մահը, կ'արտասանէ էջ մը՝ Ա. Խահակեանի «Ապալալա—Մարիս»էն, Մուր Բրաքսին, Դու զով խեղրես, ժողովրդական երգ մը՝ լալկան կանանց, որ նոր նկարագիր մ'ունին՝ խաւերէն լիզուի ներդաշնակութեանց մէջ։ Սպանիացի հիւրերը՝ իրենց ազգային բանաստեղծութեան նման կը գտնեն մերը, և խաւացիները՝ իրենց ազատութեան կոնիւններուն վրայ կը մտածեն։ Եւանդով կը ծափահարին Քաւառ—քաթիպան ու Պէշիթթաշիւանը և շատեր փափագ կը յայտնեն հայ ոտանաւորները ընդօրինակելու և միասին տանելու՝ իրը տօնին յիշատակներ։

Արեւիկեան բանաստեղծութեանց վրայ խօսելէ վերջ՝ յարմարագոյն պատկեր և հրաժշտութիւն կարող չէր ըլլալ՝ քան տափղը (harpe) նուագուած առաջնակարգ մասնագէտ Prof. Cesare Wolf-Ferrari-ի։ Էրեք կտորներու մէջ (Zabel «Le campane», Oberthür «Legende», Tedeschi «Pattuglia Spagnola»), նուագածուն սարսուռներու ալիք մը կ'անցնէ հասարակութեան վրայէն։ ամբողջ հնութեան ձայնը կայ այդ հսկայական լարերուն մէջ, հայ արքունիքի խնջոյքներու պատկեր մը, բանտուած թագուհիներու մատներուն խաղը, հին պանդուխտի մը

ողջոյնը՝ իր հայրենիքին և սիրելիներուն: «Pattuglia Spagnola» հայրենիքի մը պատկերը կը բերէ հանդիսականներէն ոմանց:

Debussyի «Minuetto»ն բոլոր երաժշտախումբէն նուագուած՝ կարծես բոլոր հանդիսի համառոտութիւնն և եզրակացութիւնն է, անոր ընծայած բոլոր հանդիսներուն խտացումը, և յաղթական վերջարանը:

Թէպէտ ակադեմիան տեւած է երեք ժամ (10էն մինչև 1), բայց անոնք ամենէն երջանիկ ժամերու երազութեամբը սահած են:

ԶԵՌԱԴԻՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ՅՈՒՆԵՍԿՈՒՆԵՐԸ

Գրականութեան և գեղարուեստի վրայ ճառելէ յետոյ՝ հարկ էր անոնց շօշափելի փաստեր և օրինակներ ընծայել: Մեծած հեղինակները կու գան հանդիսին մասնակցելու՝ լռիկ շարուած՝ Մատենադարանի և Տպագրատան մէջ:

Մատենադարանի մէջ ցուցահանդէսի դրուած են ամենէն գեղեցիկ և ամենէն թանկագին ձեռագիրները՝ իրենց համար յօրինուած երկարաձև զրակալի մը վրայ՝ որ Մատենադարանի ամբողջ երկայնութիւնը կը զրուէ: Մագաղաթներ՝ իրր սրբազան գանձեր՝ աչքերէ ծածկուած, ձեռագիրներ՝ միայն մասնագէտներու հետ ընտանի, այսօր լոյսի մէջ

Յուզահանդէս ձեռագրաց և հին տպագրութեանց (Գրատուն Ս. Ղազարու)

են, իրենց հեղինակներու արդիւնքները վկայելու՝ զեղեցկութեան միջազգային բարբառով, 2500 ձեռագիրներու ընտրեալ դասակարգն է որ կը ներկայանայ իշխանազուններու զարմանքին, հազուագիւտ զանձեր՝ անգնահատելի արժէքով: Մատենադարանապետը՝ Վ. Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան՝ օտարներուն բացատրութիւններ կու տայ ձեռագրաց մասին: Մինչ օտարազգիներ իրենց զարմանքը կը յայտնեն, հայրենասէր

Tiepolo. — Մկրտաբարձի և խաղաղութիւն (Թանգարան Ս. Ղազարոս)

ազգային մը՝ զգացուած տօնական հանդէսներէն, և այնքան զբաղան զանձերու առջև՝ երախտագիտութեամբ լեցուած դէպ ի իր նախնիներն և Միաբանութիւնը, աղնուօրէն իսկոյն 200 ֆրանքի գումար մը կը յանձնէ ձեռագրապետին, նախնեաց շիրիմին վրայ վարդաբոյր պսակ մը զետեղելու բարեպաշտութեամբ:

Նոյն Մատենադարանի մէջ ցուցահանդէսի դրուած են՝ խնամօք Հ. Քերովրէ Վ. Չրաքեանի՝ հայկական հնագոյն տպագրութիւնը՝ սկսեալ 1513էն, Ռուր այցելուները՝ յատուկ տետրակի մը մէջ իրենց ստորագրութիւնները կը թողուն՝ յիշատակ տօնին: Հիւրերը կ'իջնեն Տպա-

Ս. Ղազար. — Մատենադարան գրնագրաց

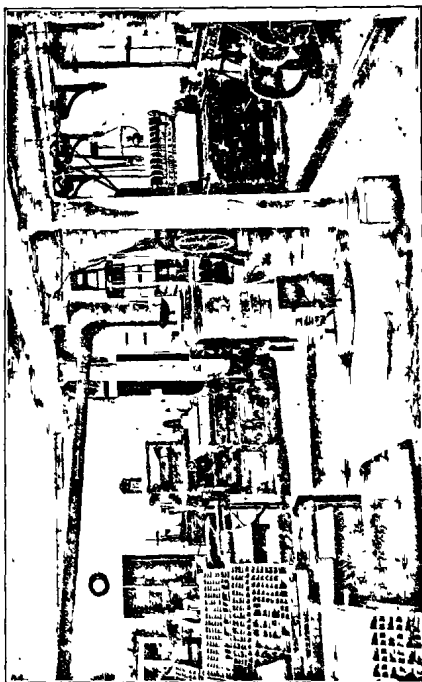
րան. մարմարեայ սիւներով զարդարուած է ան և իր բազմաթիւ պատուհաններու շնորհիւ՝ ողողուած լոյսով՝ որ իր խորհրդանիշն է և իր նպատակը:

Հոն պսակներու մէջ կը փայլի Մխիթար և Հայ նոր հեղինակներու խմբանկարը:

Երկար գրասեղանի մը վրայ ցուցահանդէսի դրուած են բոլոր մխիթարեան տպագրութիւնները՝ իրենց հնութեան և շքեղութեան բոլոր տարբերութիւններով: Բազմաթիւ վկայականներ կ'ապացուցանեն միջազգային ցուցահանդէսներու տուած գովեստները Մխիթարեան Տպարանին և անոնցմէ վերջինը՝ որ ոսկեղէն մետալիոնի մը վկայականն է՝ տրուած

է թուրինի վերջին միջազգային ցուցահանդէսէն. նա ցոյց կու տայ Տպարանի յառաջադիմելը հետզհետէ:

Տպարանապետի՝ Հ. Սիմոն Վ. Էրեմեանի առաջնորդութեամբ՝ օտար հանդիսականները մի առ մի հիացման առարկայ կ'ընեն հին և նոր, գիտական հսկայ՝ կամ պատկերազարդ երկերը:

Ս. Ղազար. — Տպարան

Ցուցահանդէսները՝ որ կը հետաքրքրեն ազգայինները իրենց առնակընկալ նորութեամբը — և, եթէ կարելի է ըսել, երկու դարու վիթխարի երկանց յանկարծական յարձակումովը, — օտարներուն համար աւելի հետաքրքրական են այն պատճառաւ՝ որ առաջին անգամ օտար ազգի մը գիրը կը տեսնեն, շօշափման կու գան օտար երկրի մ'արտադրութեանց հետ՝ և բաղդաւոր են՝ որ իրենց առաջին տպաւո-

բուժիչները կը ստանան հայ զրականութեան մասին՝ այնքան շքեղ առարկաներէ։

Այսու լրացած է գիտական և գրական հանդէսը և Մատրիտու կոմսուհւոյն շոգեմակոյկը կը պատրաստուի զինքը վննետիկ վերադարձնելու։ Հանդիսականները կ'ընկերակցին բարեպաշտ և զրասէր իշխանուհւոյն, որ իր ամենամեծ գոհունակութիւնը կը յայտնէ հայկական

Յոգեմուսկէս Միւր. հրատարակութեանց (Տպարան Ս. Ղազարոս)

հանդէսին մասնակցած ըլլալուն համար։ Խտալիոյ ամենէն պայծառ և բանաստեղծներուն ճշմարտախօսութեան նպաստաւոր օրերէն մին է։ Լճակը անծայր ու կապոյտ արեգակ մ'է՝ պսակաձև շողշողումներով։ շոգիացած ոսկի մը կարծես միջնուրտին մէջ ծուխի նման կը տարուբերուի հողմերէն։ Գարունը երբէ՛ք այնքան գեղեցիկ չէ՝ ո՛րքան հոկտեմբերի մէջ։ Լողգեակի ծաղիկներուն և դալարութեանց մէջ կը ցրուին հանդիսականները բնութեան գեղեցկութիւնը վայելելով՝ այն նոր ձևով՝ զոր ճանչցան հայ բանաստեղծութեանց միջոցաւ, և հաւանօրէն կ'երագնէ՝ հովանիներու տակ՝ երաժշտութեան յորձանքներէն դեռ զըրգուած՝ միշտ թշուառ ու միշտ սիրելի Հայաստանը։

ԽՆՁՈՑՔԸ

Ս. Ղազարու ճաշարանը այսօր՝ բացառաբար՝ հռոմեական հին ճաշասրահի մը երևոյթն առած է։ Հարիւրեակ մը հրաւիրեալներու պատճառաւ՝ աշակերտներու մէկ մասը ստիպուած է տարբեր յարկի մը ներքեւ շարունակել հանդէսը։

Գեղարուեստը, ինչպէս իտալիոյ ամէն կողմ, ինչոյցին էական մասերէն մին է։ Հին Հայերը սովորութիւն ունէին երաժշտութիւն լսել ընթերցի ժամանակ. հոս՝ իտալիոյ մէջ՝ աչքը պէտք է նկարներով զրօնու։ Հրաւիրեալները կը գտնեն զիրենց երկար ու ծաղկազարդ սրահի մը մէջ, զոր լոյսն և երկինքը ծովու նման կ'ողողեն, և որուն չորս դին նկարուած բազմութիւնը ընկերութիւն կ'ընէ ապրողներուն։ Ընդհանրապէս երկուքն ալ հաւասարապէս լուռ են՝ դրան սեմին վրայ արձանագրուած կանոնին համեմատ՝ որ ոչ երբէք աւելի ճարտասանաբար ոտնակոխ պիտի ըլլայ ինչպէս այսօր։ Առջևնիս ունինք Նովելլիի «Ընթերցը», Պասսանոյի «Ջրհեղեղը», Ռիչչիի «Մագդաղենացին»։

Կը նախագահէ Գեր. Աբրահայրը, իր հանդէպ ունենալով Պատրիարքական փոխանորդը, և շուրջը՝ Պետութեան և Քաղաքի ներկայացուցիչները։ Խնջոյքը, հակառակ պաշտօնական բոլոր ձևականութեանց և արտասովոր շքեղութեանը, ընտանեկան շնորհք մ'ունի, վայելուչ զուարթութիւն մը՝ որ իսկոյն համակրանքը կը գրաւէ օտար հանդիսականներուն։ Վայրկեան մը կը մոռցուն գեղարուեստ ու զրականութիւն. բայց անոնք քիչ յետոյ վրէժնին պիտի առնուն։

Խնջոյքի սկզբնաւորութենէն ժամ ու կէս վերջ Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան դուռը կը բանայ բաժակաճառերու, Հայաստանի կողմէն բացազանչելով։

«Ողջոյն քեզ, ո՛վ չընազագեղդ իտալիա, իմ երկրորդ հայրենիքս։ Ողջոյն, դշխոյդ ծովու և գեղեցիկ արհեստից, ասպնջական ընտրեալ որդւոցս»։

Ճառախօսը կը փառաբանէ նոր կողմուր՝ այսինքն Ս. Մեսրոբ. պալքանեան բարբարոսութեանց կը հակադրէ հայկական զրական գործունէութիւնը։ Տոժերուն խոյրին մէջ՝ հայ փոխգական խոյրը կը տեսնէ, իտալիոյ Թագին վրայ վերջին Լուսինեանց զարդերը, եզրակացնելով՝ թէ Հայն ու Վենետկեցին ցեղակից են։ Կը մաղթէ Հայոց լաւագոյն օրեր՝ ուր իր արդիւնքն ունենայ նաև իտալիան։ (Անվերջ ծափեր)։

Պատրիարքի փոխանորդը՝ ութնամեայ ծերունին՝ Գեր. Պանդալէօ ոտքի կը կանգնի. նա կը մաղթէ որ Միխիթար Աբրահան օր մը խորաններու վրայ բարձրանայ. իրը անկեղծ ու ոգևորուած եկեղեցական՝ ծերունի ճառախօսը կը փառաբանէ Միխիթարեանները՝ կրօնքի մատուցած իրենց ծառայութեանց համար և կը մաղթէ որ Հայ ազգը աւելի զօրաւոր և յաղթական կանգնի՝ կրօնական միութեամբ։

Այլևս ճառասուսի խօսքերը խոր տպաւորութիւն մը կը թողուն և եռանդուն ծափահարութիւններ կ'ունենան:

Վենետիկի Գաղաքապետութեան ներկայացուցիչը՝ կոմս Փասսի՝ կը բացատրէ րովանդակ Վենետիկոյ Միխիթարեանց նկատմամբ ունեցած համարումն և համակրանքը, անոնց անկեղծ մասնակցութիւնը տօնին և իրենց մաղթանքները ապագայ յաջողութեանց համար: (Եռանդուն ծափեր):

Վենետիկոյ մէջ ուսուցիչ Ֆրանսերէնի՝ կամպիէ, իր հայրենի լեզուն գործածելու կու գայ ի պատիւ հայ ազգի և զրականութեան: Գեղեցիկ նուագի մը մէջ՝ կ'երգէ Յիշատակն և Յոյսը, նախնեաց հազարամեայ դափնիները և վաղուան գարունները: Հայերը յիշատակի մէջ ալ մերթ արիւնի էջեր կը տեսնեն, քերթողը կը մաղթէ անոնց այնքան երջանկութիւն՝ « որ արժակուժ տան Անցեալին, և հաւատք՝ Ապագային »:

Պրանսայի ձայնը՝ այս տօնին մէջ՝ կ'ողջունուի այնպիսի եռանդուն ծափահարութիւններով, որ կը զգաս թէ հայ սրտերը այս րովանդարձած են Հայոց առանձնապէս համակրելի՝ դէպ ի վեհանձն զգացումներու պատմական հայրենիքը:

Փոռֆ. Ճիւղըմոյ Պալլարին կ'ընթեռնու իտալերէն տաղ մը՝ ի պատիւ Հայկական Յորեկաններուն: Ս. Մեսրոբն և Վառմշապուհը կ'երգէ այնպիսի ընտանութեամբ և ոգևորութեամբ՝ որ վախ կ'ազդէ զանոնք իտալացի նկատած ըլլալու, իրօք՝ իր սիրտն է որ հայացած է: Կը բերէ ի պատիւ մեր թարգմանիչներուն՝ իր ներդաշնակ լեզուէն աւելի գեղեցիկ բան մը, իր ցեղի եռանդն և վառվռուն երևակայութիւնը: Իր բանաստեղծութիւնը՝ ճոխ իմաստներով և յանգերով՝ ակա-նակուռ թագ մ'է Ս. Մեսրոբայ ճակտին զետեղուած:

Հ. Գրիգորիս Այտենեան կ'արտասանէ աշխարհաբար երկար և իմաստալից տաղ մը, ուր բնութեան անշունչ հրաշալիքներէն վեր կը տեսնէ հրաշալիքներու ուրիշ շարք մը: հոն շնչով օժտուած միջատը գերազոյն է քան անարդիլ զանգուածներ, անկից վեր՝ բանաւոր աշխարհը, և ասկից ալ վեր՝ Հանճարներու զաւառը՝ ուր կը թագաւորեն Մեսրոբ և Միխիթար: Գերազոյն էակներու երկինք մը, դիցական աշխարհ մը: Հոն է որ որդիներու անթիւ բազմութիւն մը, ամբողջ Հայութիւնը, կու գայ Հարց օրհնութիւնը պահանջելու:

Հայաստանի դուք Հանճարին արեգակն

Ու Միխիթար՝ գիշերներուն լուսընկայ.

Ձեր ոգին մերթ ի Ս. Ղազար թո՛ղ այց գայ.

Մէն մի համբակ թէ ո՛չ արեգ լուսարծար՝

Հայրենիքի երկնքին ծոց աստղ ըլլայ՝

Կամ երկրիս մէջ՝ հանճարի սկայ երկնամարմն...

Վառմշապուհ, Տիգրաններ,

Հայաստանին ըլլան տէր.

Հայրապետներ շնորհալից՝
Յոյց տան ձեզ դուռը երկնից...

Տաղը իր լիառատ վարձատրութիւնը կը գտնէ եռանդուն ծափերէ:
Մին ի վարժարանեայ կը բարձրանայ Մեարդեան մտածման
թռչններն երգելու:

Այգին շողով բարձունքներէն Տարօնի՝
Հայու ոգին մըշտապրակ կը թեւէ:

Մինչդեռ այս պատկերահոծ քնարերգութիւնը կ'աւարտի ծափահա-
րութեանց մէջ՝ Պ. Կարապետ Չորպաճեան, ուսուցիչ թուրքերէնի և
պարսկերէնի՝ Մուրադ-Ռափայելեան վարժարանի մէջ՝ Ֆրանսերէն մի-
ջանի հնչուն բառերու մէջ կը խտացնէ ճշմարիտ հայրենասէր և Մը-
խիթարեանց բարեկամ սրտի մը մտածումները: Գոմինիկեան սպիտակ
տարազովը նկարչական՝ հիւրերու բազմութեան մէջ կը կանգնի պոռ-
ֆէստը Կասաբարիւնի, և ամէն ժամանակաւոր բարիք սակաւ գտնելով
Հայոց արժանիքին և իր զգացմանց համար, երջանիկ յաւիտեակա-
նութիւնը կը մաղթէ անոնց՝ փափագելով կրօնական միակ դրօշի տակ
խմբուած տեսնել զանոնք:

Հ. Գաբրիէլ Վ. Նահապետեան կ'ընթեռնու՝ ի դիմաց նախագահ
Գեղ. Աբրահամը՝ պաշտօնական շնորհակալութիւն մը բոլոր հանդիսակա-
նաց և իրենց յայտնած ազնիւ զգացումներուն: Ճատերու պատկը կը
դնէ Պ. Մերենա, խմբագիր Վենետիկեան «Կածծէթինոյ» ամենէն տա-
րածուած թերթին, սիրուած գրագէտ ու բանաստեղծ. ի դիմաց իտա-
լական մամուլի կը յայտարարէ թէ Մխիթարեանց կը սխալին զիրենց
Վենետիկոյ հիւրերը նկատելով, մինչդեռ Վենետիկ զիրենց իր որդի-
ները կը նկատէ. կ'ողջունէ Հայոց մէջ բանաստեղծներու ու դիւցազ-
ներու ժողովուրդ մը:

Իր համառօտ բայց ոգեւորիչ իօսակցութիւնը որոտընդոտ ծափա-
հարութեամբ կ'ընդունուի՝ որ խնջոյքի վերջաբանը կ'ըլլայ:

Խնջոյքի պահուն կը բաժնուի ամէն հանդիսականաց Ֆրանսերէն
տետրակ մը. «La fête de l'Arménie, le 1500me anniversaire
de la fondation de la littérature arménienne et le 400me
anniversaire de sa renaissance» (par le P. Garabed Der-
Sahaghian), որ Վենետիկեան մամուլի ուղղած գրական — պատմական
տեսութիւնն է՝ յաւելուածներով և հայ մատենագիրներու պատկերներով
նոխացած: Հանդիսականները կ'ելլեն դէպ ի վանքի բուրաստանը, ուսկից
կը տեսնեն՝ հորիզոնին վրայ՝ Վենետիկ ամենէն հանդիսաւոր վերջա-
լոյսներէն միոյն կանխապատրաստութիւնները:

ՎԱԹԱՍՈՒՆ ՀՈԳԻՈՑ ԽՄԵՆԵՐԳ ՄԸ՝

Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ ԲՈՒՐԱՍՏԱՆԻՆ ՄԷՁ

Մորիս Թոքոն, ֆրանսացի վաղամեռիկ հեղինակ մը՝ որ մեծ ապագայ մը թաղեց իր հետ, հետևեալ տողերը նուիրած է Ս. Ղազարու կղզեակին (Reliquie de Maurice Faucon, հատ. Բ, էջ 6-7, Փարիս-Փլոն)։

«Մխիթարեանները.

Երկրաւոր զրախտ մը. կանխաճաշակ աստուածային երջանկութեան, Ալլըբըու և սրտի ուրախութեանց հետ՝ մտքի ուրախութիւնները. զեղարուեստը, զրականութիւնը, մարդկանց համարումն և մեծարանքը։

Ինչ անդունդ այս՝ և Երեք — աղբերց Ս. Պօղոսի վանքին մէջ. առաջինը՝ արքայութիւն մը, երկրորդը՝ ցաւատանջ քաւարան մը, Մէկուն մէջ մարդս կ'ապրի, և կը փափագի երկար ապրիլ. միւսին մէջ՝ կ'աճապարէ մեռնիլ։ Եթէ կարելի է երկինք երթալ այս երկու ճամբաներով, առաջինը եզերուած է միայն վարդերով, երկրորդը՝ ցանուած է փուշերով. Ս. Ղազար՝ ստեղծուած է ճառագայթաւէտ և արևոտ հոգիներու համար, Ս. Պօղոս կեանքէն խոցոտուած, անհունէն խոցոտուած հոգիներուն համար՝ որ տանջանքի կը դառապարտեն իրենց զիրենք՝ որպէս զի փրկութիւնը աւելի քաղցր ըլլայ. թէ՛ մին և թէ՛ միւսը փրկարար։

Ինչպէս Պայրըն Ս. Ղազար կրցաւ կենալ վեց ամիս՝ առանց բժշկուելու, ինչ տենդի կրակ զինք կը մաշէր՝ որ հոն չկրցաւ հանդարտիլ։ Ինչ մաքուր երազներ, ինչ զովացնող տեսիլներ բերաւ այս ուվասիւր իր այրող ըղեղին։ Մարդուն կիրքը և այս զրախտէն արտաշայտուած խռէլալ պէտք է անաւոր պատերազմներ մղած ըլլան իրարու դէմ։ Այս ճակտին տակ ինչ զիւցազնեղութիւններ երգեցին՝ որ բնաւ զրի չառնուեցան։

Եթէ այս է Ս. Ղազարու ամենօրեայ բանաստեղծութիւնը, ինչ դիվական գեղեցկութիւն պէտք է ստացած ըլլայ ան՝ իր իտէալներով ոսկեգօծուած երեկոյ մը, ուր հորիզոնի վրայ վերջալոյսի կարմրութիւնը հետզհետէ կը զօրանայ մթութեան հետ խառնուելով և կղզեկի բուրաստանին ծայրը՝ ծովուն վրան յառաջող վայելուչ բարձրաւանդակի մը վրայ՝ 60 հոգւոյ խմբերգ մը խալական լաւագոյն երգերը կը նուագէ...

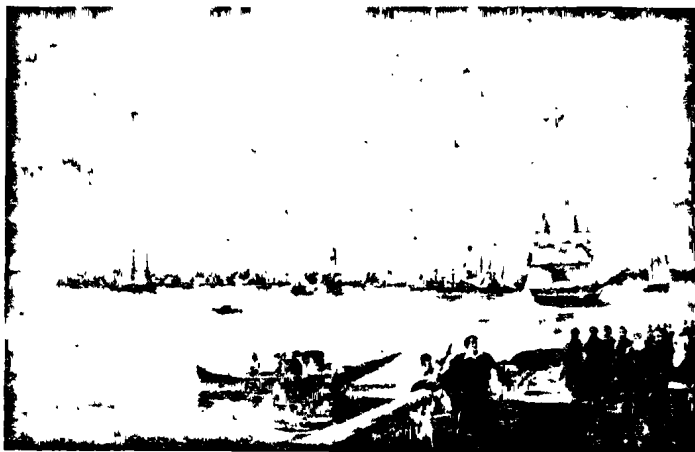
Իազմութեան բացօթեայ խմբերգը՝ ծովու կամ անտառի զիշերային լայն մրմունջ մը կը նմանի. երգիչները մեղմօրէն կը նուագեն լճակին և օդին մէջ ջրջող գեփիւններուն ծայրն չխանգարելու՝ և անոնց ընկերակցելու համար միայն, կղզեկին շուրջ՝ ջուրը՝ ջուրը կախարդուած կը նմանի

ու կը մըափէ՝ իր կեղծ քունին մէջ ժպտելով. հեռուն վենետիկ՝ իր գիծերու վայելչութեամբ միայն՝ աւելի գեղեցիկ է քան անցեալի յիշատակ մը կամ ամենէն ոսկեղէն յոյսը. իր դշխոյի նայուածքը կը դարձնէ կղզեակին՝ և ողին մէջ շրջագայող ներդաշնակութիւնները իր ողջոյնի ձայնը կը նմանին, իր անցեալին խօսքը. Այս ամէնը շօշափելի է-

Ո. Ղազար. — Նովայա Յորի բարձրաւանդակ

րականութիւններ չեն. թերեւ կարճատե երազ մ'են միայն, և հիմա անդրաշխարհի սահմանին վրայ հրեշտակային երգիչներու խումբ մը կ'անցնի՝ մինչ վերջալոյսը իր վարդերը կը նետէ անոնց երգերուն. Հայոց պատմութեան մէջ չկայ աւելի փառահեղ աշխարհակալութիւն, ինչպէս տէր դառնալ այս կղզեակին, լճակին, այս երեկոյեան հորիզոնին, այս հեռաւոր վենետիկին, ամենէն անգին ազամանդը՝ քաղաքներու մէջ:

II. Ղազար. — Բարձրաւանդակ Բուրաստանին

Բայց այսքան դիւթիչ իրերու հաւաքումը միասին՝ այսքան ներդաշնակութեանց յորձանքը՝ հաճոյքը կը մեծցնեն գրեթէ հոգին քնացնելու չափ, և վայելքներուն կը խառնուի անոյշ թախծութիւն մը՝ ինչպէս ամէն գեղեցկի չափազանցութեան առջև:

Մինչդեռ բարձրաւանդակի վրայ երաժշտութիւնը կը նուագէ՝ շոգեհաւիկները բազմութիւն մը կը փոխադրեն վիճակներէն դէպ ի վիճակով, և ամբողջ ծովու վրայէն կը վայելէ ձրի նուագահանդէսը՝ որ կը հեռանայ, կը նուաղի՝ կղզեակի նոճիներուն և պարտէզներուն կանանչին հետ:

Խմբերգը մերթ զգայուն երազանքներ կ'երգէ անտառի մը մէջ, (« Il bosco » (Gerosa), մերթ բնութեան հեղինակը կը նուագէ (F. Mendelssohn), մերթ գիշերային պար մը, զանգակներու ներդաշնակութիւն մը՝ երեկոյեան լուսութեան մէջ համալսող, և բնութեան այս բոլոր պատկերներուն մէջ՝ ամենէն աւելի կը յուզեն մեզ այն երգերը՝ որ ներկայ ժամը, մեզ շրջապատող տեսարաններու խորհրդաւորութիւնը կը քայտարեն:

Ուրիշ երգերու շարք մը՝ որ աւելի սերտ աղերս ունին տօնական յիշատակներուն հետ և բոլոր հայ սրտերը կը տողորեն մեղամաղձիկ ոգևորութեամբ՝ են խալիկան ազատութեան շրջանէն միացածները... Ի զո՛ւր անոնք « խալիոյ » անունը կու տան, օտար մարտիրոսներու

և օտար դիւցազներու անուններ. անոնք բոլորն ալ այսօր մեր սրտին մէջ իսկոյն կը թարգմանուին ազգային անուններով: Մինչ մթութեան կոխած պահուն՝ Մ. Ռափայէլեանի աշակերտները շոգենաւի վրայ կը մեկնին՝ խմբերգ բարձրաւանդակի վրայէն կ'երգէ Վէրտիի սրտաշարժ երգը. Երուսաղեմայ գերիներն են Բաբելոնի մէջ՝ որ Տիգրիսի ափերուն վրայ՝ ուռնիններու ներքե՛ կործանուած հայրենիքը կ'երգեն տափղներով:

Թո՛ւր, ո՛վ մտածութիւն,

Ոսկեղէն թևերու վրայ.

Գնա՛ հանգչէ՛ դարաւանդներուն վրայ և բլուրներուն՝

Ուր կը բուրեն՝ գաղջ ու մեղկ՝

Անոյշ գեփուռները հայրենի՛ հողին:

Ողջո՛յն տար Յորդանանու ափերուն,

Սիրնի կործանուած աշտարակներուն.

Ո՛վ իմ հայրենիքս, այնքան գեղեցիկ ու կորսուած,

Ո՛վ յիշատակ, այնքան սիրելի և այնքան տխուր:

Այս երգը՝ իտալական գերութեան շրջանին գրեթէ քայլերգ մը դարձաւ՝ և Վէրտի անունը՝ հայրենասիրական նշանաբան մը:

Եւ հիմա վերջալոյսին առջև որ ի սկզբան տօնական հրախաղութիւն մ'էր և հիմա դարերու փառքն է՝ հոգեվարքի մէջ, այս մթու թեան պահուն՝ որ կ'իջնէ քաղցրիկ տխրութեան մը պէս՝ բնութեան վրայ, յետ տեսելու օտարներուն վրայ մեր հայրենիքի և մեր պատմական յիշատակներու հմայքը, հայ սրտերը կը մտածեն այն զոհերուն վրայ՝ որ յաջողութեան պսակը չունեցան՝ ու կը նուագեն.

Ո՛վ իմ հայրենիքս, այնքան գեղեցիկ ու կորսուած,

Ո՛վ յիշատակ այնքան սիրելի և այնքան տխուր:

Բոլոր առարկաները արդէն թաղուած են մթութեան մէջ, կամ լոյսերու փոխուած են, վեներտիկ և Լիտոյ աստղերու շարք մ'են, ծովին մէջ կանգնած՝ ոսկեղէն սիւներու ծայր. և երգիչները՝ շոգենաւին սպասելով՝ զեռ կը նուագեն. մութին մէջ այս անգամ անհետ եղած են անոնք և երգը կը թափառի, չնս գիտեր ո՞ր գաւառէն եկած, մերթ լի երկնքի երջանկութիւններով, մերթ երկրիս ցաւերով, ինչպէս եթեւրային նուագահանդէսը՝ ծննդեան գիշերուան մը մէջ:

Եթէ հարկ չըլլար հանդիսականները չափազանց երկար սպասեցնել, թերեւ նախընտրէինք երգը լսել լճակին վրայէն՝ լապտերազարդ նաւակէ մը, վեներտիկան ցայգանուագ մը (սէջնատ) վայելելով. գիշերուան մէջ շրջող լոյսերը խորհրդանշը պիտի ընտրէինք Վենետիկո՛ր որ հայ կեանքի մթութեան մէջէն այնքան ճառագայթ և երաժշտութիւն անցուց: Բայց լոյսի մէջ սկսուած, վերջալոյսի հետ շարունակուող և

Հայկ. Յոբելիամ

գիշերուան մէջ մարող այս նուագահանդէսը՝ արդէն ամէն փափագուած հաճոյք կ'ընծայէ մեզ, Լապտերներու մէջ և աստղազարդ երկնքին ներքեւ՝ Ս. Ղազար արդէն երաժշտութեանց նաւ մըն է, որ պիտի շրջի այս գիշեր լճակին մէջ Ուրեկի պատմութեան ամենէն սրտաշարժ դրուագները նուագելով:

Հիմա մեկնած են նաև երաժիշտները, լուսթիւնը վերադարձած է կղզեակին մէջ, Դեռ չեն վերջացած ներդաշնակութիւնները, անոնք կը յեղյեղուին հիմա մեր սրտերուն մէջ, Հանդիսական աղմուկէն յետոյ՝ միայնութեան մէջ՝ ուրիշ տօն մը կը կրկնուի մեր հոգւոյն մէջ, աւելի դանդաղօրէն վայելուած՝ քան ինչ որ թոյլ տուին երազաթոիչ վայրկեանները: Ումէն հանդէս որ չի՝ պարունակելի այնքան բանաստեղծութիւն՝ որ մտածութեան առջև՝ զրական զլուխ գործոցի մը պէս՝ նոր գեղեցկութիւններ յայտնէ, ասուպ մըն է: Դէպքերը սերմերն են միայն՝ որոնցմէ պէտք է ուռճանայ հոգւոյն մէջ՝ անտառը միշտ վերածաղկող յիշատակներուն ու վայելքներուն:

Եւ տօնը որ հիմա կը վերջանայ՝ այս դէպքերէն մին է: Երկնքի մ'առջև՝ որ կարծես մեր հայրենիքի խորունկ կապոյտն է հանդէսին առթիւ հոս եկած՝ կը մտածենք թէ թերեւ 1500 տարիներու մէջ՝ անոնց միայն առաջին օրը այսօրուանին պէս գեղեցիկ եղաւ:

Հովիկ մը կը շրջի Ս. Ղազարու նոճիներուն մէջ, արթնցած ստուերներու ոտնաձայնը կը թուի, Հայրենասիրական երգերը՝ անքնու թեան մատնած են զանոնք՝ այս գիշեր...:

ՍԶԳՈՅԻՆՆԵՐՈՒ ՎԵՐԱՊԱՀՈՒՄԸ ՀԱՆԴԻՍԸ

Յորեկանները՝ որ Ս. Ղազարու մէջ նկատուեցան իբրև միջոց մը ազգային գրականութիւնը օտարին ծանօթացնելու՝ կը պատկանէին ամենէն առաջ մեզ: Հայ սրտի իրաւունքն էր վայելքի մեծագոյն բաժինն ունենալ անոր մէջ: Բայց կարելի չէր տօնը օտարներուն հրապուրիչ դարձնել՝ եթէ ազատ ասպարէզ շնորհուէր հայ լեզուով եղած ճառախօսութեանց:

Հանդէսը թէ՛ օգտակարութեան և թէ՛ զգացման տեսակէտով կատարեալ ընելու համար, պաշտօնական հանդէսներէն առաջ կազմակերպուեցաւ ուրիշ մը՝ վերապահուած միայն ազգայիններու, և ճիշդ ամսով մը (20 սեպտ.) կանխելով զանոնք:

Հայ սիրտը կը թողուր իր ազատութեան, և բարոյական միջավայրը այն զգացումը կու տար՝ թէ Հայաստանի մը մէջ ենք՝ և երջանիկ Հայաստանի մը:

Բնութիւնը այս անգամ Ս. Ղազարու կղզեակին և վենետիկ լճակին փոխարէն՝ հովուերգական շրջանակ մը տուած է մեր հանդէսին: Գիւղագնացութեան եղանակն է. Մուրատ—Ռափայէիան վարժարանը

կը գտնուի Ազգային դարբասի թաղամասին մէջ՝ որոնց առջև տարածուող դաշտին կը տիրէ մատուռ մը՝ հայկական կաթողիկէով։ Միւթարեան Միաբանութիւնը նոյնպէս ամառանոցի մէջ է, Ս. Զննոն աւանին մէջ, ուր դաշտը կը սկսի լճի մ'անդորրութեամբ, յետոյ թեթև

Ս. Զննոն. — Տեսարան Միւթ. Ամառանոցի

ալիքներու ձևով բլուրներու շարք մը կը կազմէ ու կը վերջանայ՝ հորիզոնին վրայ՝ ամենի փոթորիկի մ'ալիքներով։

Միւթարեանց ամառանոցը՝ որ կը պատկանէր երբեմն վենետիկեան Ալպրիցի կոմսական ընտանիքին՝ շրջակայ գիւղական տեսարաններուն

Ս. Զեհնե. — Մատուան

մէջ՝ արքունիքի մը վեհաժողովուն ունի։ Հոն հայերէն բառեր լսած պահուղ՝ ինքզինքդ հին նախարարի մը բնակարանին մէջ պիտի կարծես՝ որուն առջև կը տարածուին որսական անտառի մը խորութիւնը, շատրուանի մը՝ զուարթ վայրկեաններ համրող մրմունջը։ Արահետներ օձերու նման կը սողոսկին կանաչներու մէջ, հեռաւոր վտակի մը ձայնէն հրապուրուած, աղբիւր մը՝ իր անվերջ բանաստեղծութիւնը կը կարգայ իր շուրջ հաւաքուած ծառերու, մատուին առջև՝ մենաւոր աղօթքի մը պէս շնորհալի, պալատին առջև՝ ուր վաղուց մարած են տօնական ջահերը, կը տարածուի մարգագետնի մեծ կրկէսը՝ մայրիներու պարիսպով մարդկային աչքերէ անջատուած։

Կեանքի լաւագոյն դէպքերը անոնք են՝ որ կը ծառային իբր առիթ բնութիւնը աւելի լաւ վայելելու։ Այսօրուան հայրենասիրական հանդէսը ուխտավայրի մը սրբազնութիւնը պիտի տայ բոլոր առարկաներուն՝ թարգմանիչներուն պատկերները անոնց մէջ զետեղելով։

Պայծառ առաւօտեան մը մէջ՝ որ գեղեցիկ օրուան մը սուտ խոստումը կ'ընէ, կը հասնին Մուրատ — Ռափայէլեան վարժարանի աշակերտները, Գիւղական մատրան զանգակները իրենց հրճուագին աղաղակով կ'իմացնեն թէ հայկական պատարագը սկսած է արդէն։ Հոս տօնը ո՛չ մէկ օտար հանդիսատես ունի, հայ սիրտը ինքն իրեն համար կը նուագէ իր բոլոր ոգևորութեամբ։

Ձայնաւորէն մի քանի ժամեր վերջ՝ նուիրուած գեղեցիկ բնութեան վայելքին՝ կը սկսի ճաշկերոյթը, որուն կը մասնակցին Ռափայէլեան վարժարանի բոլոր ուսուցչական մարմինն և աշակերտները, կ'ըսուի ընդհանրապէս թէ զժառանգութեան մէջ եղած ընկերակցութիւնը՝ զօրաւոր կապ մ'է մարդկանց մէջ, բայց ո՛չ նուազ զօրաւոր է նաև զուարթութեան մէջ եղածը, ա՛յն զուարթութեան՝ որ յառաջ եկած է եղբայրութեան զգացումէ և հայրենի հասարակաց յիշատակներէ:

Գրական ակադեմիան պիտի սկսի ժամը 5ին: Մայրիներու ծայրը կ'երազենը՝ զանոնք հովանոցեակի փոխող ժանեակներ ու դրօշներ, երբ ամառնային օդի փոփոխամտութիւնը կը ստիպէ անձրևին դէմ ապաստան փնտռել:

Ամբարնոցի ճաշարանը՝ ընդարձակ ու նկարագրադ՝ դիւրաւ կը փոխուի ազնուական հանդիսասարահի մը: Անոր կեդրոնը կանգնած է զահ մը Գեր. Աբրահօր համար՝ որ պիտի նախագահէ այս հանդիսին, անոր շուրջ Ս. Ղազարու և Ռափայէլեանի ուսուցիչներ, յետոյ աշակերտներու ամբողջ բազմութիւնը:

Երբ ութնամեայ Գեր. Աբրահայը հանդիսասարահին առջև կը ներկայանայ՝ մխիթարեան գրեթէ ամբողջ դար մ'անձնաւորելով՝ յայտնի ոգևորութիւն մը կ'անցնի Ռափայէլեան աշակերտներուն մէջ և կը հնչեցնեն «Բամ փորոտանը»:

Երգը կ'ողջունուի որոտընդոստ ծափահարութեամբ:

Պատկերը վսեմ է. հոս Գեր. Աբրահօր շուրջ՝ Մխիթարեան Միաբնութիւնն և Ռափայէլեան աշակերտները կը կազմեն միակ ընկերութիւն մը, և կը բացատրեն բարոյական միութիւնը՝ երկու տարբեր ձևով յայտնուած գործունէութեանց: Մին ազդած է Արևելքի վրայ՝ գրքով և քարոզով, միւսը՝ թիւրքիոյ հասցնելով պաշտօնեաներ ու մտաւորականներ: Գաղափարի մ'ու պատմութեան մը խորհրդանշը կայ այս տեսարանին մէջ:

«Բամ փորոտան»ի ծափահարութեանց պահուն՝ նրիտասարդ վարդապետներէն մին կ'արտասանէ՝ պարզ և յստակ ձայնով՝ «Լոյսի քայլերդը խմբերդ թարգմանչաց» (Հ. Կ. Տէր-Սահակեանէ):

Ձերն է ճամբան արեւու,
Հայաստանի արծիւներ.
Արշալոյսին ծարաւի՝
Բանանք մեր թև դէպ՝ եթեր:

Այս տաղէն յետոյ՝ ոտքի կը կանգնի Հ. Կ. Տէր-Սահակեան արտասանելու համար. «Մարգարէին վերադարձը»:

Ս. Մեսրոբն է որ դէպ ի Արտաշատ կ'երթայ իր զիւտը ներկայացնելու՝ ճամբան մենախօսելով:

«Մենաւոր ճանապարհ, առաջնորդ դէպ ի տօներն Արտաշատու, ընկեր երբեմնի խոկումներուս, ճանապարհ իմ Հայրենիքիս և Անցեալիս. հին զգացումներս թուփերուդ մէջ ինձ սպասող՝ կը վազեն դէպ ի ինձ՝ մանուշակներու նոյն սուր բոյրին հետ: Զքեզ փառքի ճանապարհ մը պիտի ընեմ այսօր»:

Ս. Մեսրոբ կը նշմարէ արքունիքին ընդ առաջ ելնելը. չի՛ խոզվիր իր երբեմնի շքեղութեան ակունատեսներէն. որովհետեւ Գաղափար մը կը բերէ, և այս Գաղափարը՝ իր անթառամ երիտասարդութիւնն է: Պսակներ կը բերուին իր մեծ գիւտը վարձատրելու համար, բայց Մե. սրոր զանոնք կը մերժէ՝ որովհետեւ Գաղափար մը կը բերէ և այս գաղափարը իր միակ պսակն է:

Ռափայէլեան աշակերտներու խմբերգը կը հնչեցնէ այստեղ «Լուսին չկար, մութ գիշեր էր» երգը՝ որ Ս. Մեսրոբայ յիշատակներուն հետ խառնուած՝ եզական արտայայտութիւն մը կ'ունենայ:

Աշակերտներէն մին կ'ընթեռնու արձակ քերթուած մը «Հայ տառեր՝» Հ. Սիմոն Վ. Երեմեանէ:

«Հայ տառեր, հայրենիքէ մ'աւելի սիրելի էք»:

Գովելով Հայուն զէնքերը՝ Խաչն ու Գիրքը՝ արտասանողը ծափա-հարութեանց մէջ կը վերջացնէ. «Հայ գերեզմանին վրայ ապրիլը՝ միշտ պիտի սփռէ գարունի նոր ծաղիկներ»:

Ս. Զեկոն. — Ապագան և Գարատառն

Հ. Գերբեր վ. Չրաքեան կ'ընթեռնու բանախօսութիւն մը. «Արարատ և Սինայի»:

Պատկերը կը ներկայացնէ Ս. Սահակի ալևոր դէմքը ալևոր լերան առջև. նա կը գոչէ Արարատին. «այսօր բնութեան հրաշալիք մը չես՝ այլ երկնքի. ճառագայթներ չունիս՝ այլ աստուածութեան ցոլքը. Սինայի մ'ես. մարգարէներու խումբը զիս կը շրջապատէ. որոտումն երուր մէջ՝ Յաւիտենականին պատգամները կան»:

Այս համառօտ բանախօսութիւնը որ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը և մեր եկեղեցական գրականութիւնը կը փառաբանէ՝ կ'ընդունուի եռանդուն ծափերով, մինչ պանդուխտ պատանիները «Ծիծեռնակ» երգը կը սկսին...

Պ. Արմենակ Աւիսանեան՝ Ռափայէլեանի շրջանաւարտ աշակերտներէն՝ կ'ընթեռնու զեղեցիկ արձակ քերթուած մը. «Աղբիականէն Տարօն»։ Թարգմանիչները իրեն համար կարապետներու հնչողանուագ խումբ մ'են՝ մաքուր իտէալներու լճակին վրայ. հայ գրողը հաւասար կը նկատէ դիւցազին. «մինչև Աւարայր, կ'ըսէ նա, մեր դիւցազնը վարդան եղաւ, այնուհետև միշտ Եղիշէն»։ Երախտագիտական զգայուն ուղեք մը կ'ուղղէ նաև Մխիթարեան Միաբանութեան:

Հ. Գևորգ Տայեան կը բարձրանայ թարգմանչաց հայ լեզուի մատուցած ծառայութիւնը գովաբանելու. նախնեաց մեծութիւնը ցոյց տալու համար նա թիտի կու տայ՝ իր «Սակեմոյլ լեզուն» համառօտ բանախօսութեամբ՝ զիս կ'արդի Հայերս լեզուական նոյն դժուարութեանց մէջ որքան հեռու ենք նախնեաց արդիւնքին հասնելէ. «Ազգային մատենագիրներ» միութիւն կը քարոզեն անմիաբան լեզուով... եթէ Հայկ՝ Բաբելոնէ խուսափած՝ քսաներորդ դարուն մտնէր Հայաստան՝ Բաբելոնը հոն պիտի գտնէր... վեր ելնենք լի՛ դարեր. երէկուան անցեալը՝ այսօրուան երազ... մեծագոյն ներքողը՝ զոր կրնայ հնչեցնել մեր լեզուն՝ կը պարտինք այդ լեզուի՝ ստեղծողներուն»:

Հայկարանական այս ոգևորութիւնը բուն ծափերու ստորագրութիւնը կ'ընդունի:

Խորհրդը կը հնչեցնէ Հ. Գ. Այվազովսքիի «Չարթի'ը աշխարհ աքանաղան» Մխիթարեան քայլերգը և Պոտֆ. Կ. Չորպաճեան, ուսուցիչ Թուրքիւնի և արաբերէնի՝ Մ. Ռափայէլեան վարժարանին մէջ, հզօր շեշտով և առգարանութեամբ համառօտ ճառ մը կ'արտասանէ.

«Արաբերէն առած մը կ'ըսէ. մեն 'արէ մենի հարֆին ֆէ գաստ սայիլեքէի Զապտեհ. «Ո՛վ որ ինձ գիր մը ուսոյց, առաջիմ զիս իւր ծառսն քրաս». ինչ երախտագիտութիւն ուրեմն պէտք ենք ունենալ անոնց՝ որ 36 գիր տուին մեզ»:

Ճառախօսը թարգմանիչներէն Մխիթարեան Միաբանութեան կ'անցնի՝ զոր ազգին կողմանէ կ'ողջունէ եռանդուն կիցցններով:

Պոտֆ. Կ. Չորպաճեանի ճառախօսութիւնը՝ անկեղծ ու կրակոտ՝ ուսուցչաց և աշակերտաց անվերջ ծափերը կ'ընդունի:

Հ. Կ. Տէր-Սահակեան կ'ընէ փոքր բանախօսութիւն մը «Դասական գեղարուեստը Հայոց մէջ» վերնագրով՝ ուր կը քննէ թէ Ե. դարը ունի՞ իր յատուկ և օրինակելի գեղարուեստ մը և ի՞նչ են անոր կենսական տարրերը, վանական աշակերտներէն մին կ'արտասանէ արձակ

Ս. Զեւեռ. — Մուսք Միտի. Աճարանցի

գեղեցիկ քերթուած մը՝ «Խալզմանչայ տօնին», ուր պատկերագիրնեւրով Ս. Մեսրոբի ամբողջ գործը կը պատմէ, «Ազատն Աստուած» խմբերգէն վերջ՝ կ'արտասանուի Մ. Ռափայէլեանի աշակերտ Պ. Մազմանեանի «Տիեզերքի հայելին» արձակ քերթուածը. այդ կախարդական

հայելին՝ Ե. դարուն ստեղծուած հայերէնն է, արարչագործութեան պէս ընդարձակ ու ճոխ, անոր պէս իր գեղեցկութեանց մէջ զանազանեալ։ Այս գաղափարը պարզուած է փայլուն ոճով և հայրենասէր աւիւնով։ Կը յաջորդէ վանական ուսանողի մը գրաբար քերթուածը՝ Ս. Մեարոբայ վրայ՝ մեր հին լեզուի մեծվայելչութիւնն զգացնող։

Մինչդեռ խմբարէր «Մեր հայրենիքը» կը հնչեցնէ ոգևորութեամբ՝ կ'արտասանուի «Ելլադայի ծովուն վրայ» թարգմանչաց խմբերգը. հոն կը պատկերուին թարգմանիչները նաւու մը վրայ՝ որ զէպի Ելլադա կը դիմէ. անոնք կ'երգեն ընտանեկան քաղցրութիւններն և հեռաւոր Հայաստանի գեղեցկութիւնը, զորս չեն կարող մոռացնել Ելլադայի գիտութիւնները. բայց պիտի վերադառնան օր մը և հայրենիքի պարծանք ըլլալէ վերջ՝ աւելի՛ իրաւունքով և աւելի ուրախութեամբ պիտի վայելեն իրենց յարկին մէջ՝ սէրը, Հ. Ա. Յովսէփեանէն կ'արտասանուի «Վո՛ւսմ շապուհ» հայ արքաներու շիրմին առջև » . նոճիներու մէջ Հայոց հին արքաներուն կ'աւետէ փառք մը՝ զոր անոնցմէ ո՛չ մին ունեցած է. իր շիրմին վրայ միայն քնարը պիտի քանդակուի սուրին ըով։ Այս գրական հանդէսին վերջաբանն ու պսակը կը կազմէ Հ. Սահակ Տէր – Մովսէս սեանի բանաստեղծութիւնը՝ « Անցեալի գիշերուան մէջ » . թարգմանչաց եկեղեցական, լեզուական, բանաստեղծական գործունէութեան հետ՝ հարկ էր յիշատակել պատմականը. ճառասօսը՝ Մովսէս Խորենացին անձնաւորելով՝ կը սկսի. «Մնայ Տարօնի մէջ, Խորնի աւանը. առաջին նաշուածքս հանդիպեցաւ կոթողի մը՝ որ անցեալի վրայ կը խօսէր » : Շրջեցնելով Խորենացին Հայաստանի աւերակներուն և Յունաստանի գլուխ–գործոցներուն մէջ՝ հոգեբանօրէն կը վերլուծէ թէ ի՞նչպէս կ'արթննայ մարդուն մէջ անցեալի հետաքրքրութիւնը, ի՞նչ է պատմութեան կարեւորութիւնը ազգի մը ճակատագրին համար և առիթն օգտուելով՝ հայրենասիրական ոգևորիչ յորդոր մը կ'ընէ սիրելու միշտ ազգային պատմութիւնը, երբէք չթողու ձեռքէ այդ գէնքը՝ որուն հետ այնքան յաղթութեան յիշատակներ կապուած են։

Որոտընդոտ ծափահարութիւններէ վերջ՝ աշակերտները հանդէսը կը փակեն Պէշիքթաշլեանի «Ի բիւր ձայնից» երգով, «Եղբայր եմք» միմեանցով. այս բանաձեւը պէտք է սիրով ընդունիլ՝ իբր այսօրուան տոնին նշանաբանը, յատկանիշը և անոր թողած բարոյական տպաւորութիւնը։

Հանդիսականներու ոտքի կանգնա՞լ պահուն՝ Դեր. Աբրահայրը համառօտ և հայրական վեհութեամբ յորդոր մը կ'ուղղէ՝ ո՛չ եթէ բառերով այլ մեր ամբողջ կեանքով նախնեաց գովեստն ու ժառանգն ըլլալու։ Արհի Աբրահօր խօսքը հանդիսաւոր կնիքը կ'ըլլայ տոնին, որ ջերմացուած է սրտերը հայրենասիրական կրակով։

Հանդիսականները կը ցրուին ամառանոցի անզդիական պարտէզի շուքերուն մէջ, հոն կը հիւրասիրուին զովացուցիչներով և ըմպելիներով։ Մթութիւնը հովիտներէն կ'ենէ՝ բարձրացող ծովու մը պէս՝ ընկզմելով

իր մէջ թուփերը, բլուրները, միջնադարեան բռնաւոր Էծծէլինոյի աշտարակը. հեռաւոր ճամբաներուն մէջ՝ դեռ կը լսուին «Ազատն Աստուած», «Մեր հայրենիք». Մ. Ռափայէլեանի աշակերտներն են՝ որ կը վերադառնան իրենց բնակավայրը: Հայ մեղեդիներու լուսաւոր հետք մը կ'անցնի մթութեան մէջէն. հայերէնը դեռ կը հնչէ այնքան դարեր վերջ, այսքան հեռու, այսքան ոգևորութեամբ: Այդ ամէնը Ս. Մեսրոբի հրաշքով: Այսօրուան տօնէն վերջ կարելի չէ չգերութիւլ փառքի մեծութենէն ու փափագէն:

Անձրեային օդը թոյլ չի՝ տար ո՛ր և է հրախաղութիւն. աստղերն անգամ իրենց զարդը կը զլանան երկնքին. բայց ամպերն ալ ունին զարդ մը, ծիածանը. տանջուող ազգի մ' համար՝ իր փառքերու յիշատակն է ան:

Մթնոլորտը կը բարախէ հայ սրտի բոլոր յուզումներով և երաժշտութեամբ: Ամիս մը յետոյ զանոնք գաղթած պիտի գտնենք Ս. Ղազարու կղզեակին մէջ . . . հոն ունկնդիր պիտի ունենան սիրուած շիրիմներ, բարձրաստիճան հիւրեր, և ամենէն շքեղ տօնակիցը՝ Աղբիւր կանի թագուհին:

Մ Ա Ս Ն Բ .

ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ՄԱՂԹԱՆՔ

1

Տ Ա Ղ

Այբիժ ի լոյս ընդ ջինջ պարզուած կապուտակ՝
Յոսկի նըշոյլս վառին ի դէմս Հոյլը աստեղց
Անդ ի կայտիս Հայկեան վեհից գումարտակ՝
Երգոց ի նուագ օրհնեն ըզՏէրն անըստեղծ .

Բոյր ծառանայ վերամբարձ
Յաշտից ի զոհ բոցարծարծ :

Ճախրեն զուարթունք փողարք բամբերք լուսերամ
Յաստղակուռ շղարշ ընդ կամարաւ յաղթ երկնից .
Դ՛ ամանակաց ընդ գիլս, հոլովս հասեալ ամ
Տօն խրնդութեան նօթճէ յաշխարհ յաւերժից .

Անդր ամբառնան բիրք աչաց
Ի լուսասփիւռ բոյլ քաջաց :

Ողջոյն ընդ ձեզ զոյգ դարադարձք յաղթական
Որ զերդ անդրիս յաւետասքանչ վեհ կանգուն
Պատմիչք փառաց փայլիք դարուց անսահման .
Կեցջի՛ր ի Հայս իբր ըզփարոս մըշտարթուն :

(Ի՛ն, խայտասցին Հարց ոսկերք
Փողք հընչեսցեն քաղցր ի յերգ :

Այլ զաչաց բիրս յառեալ երկնիցդ ի խորան՝
Ի Գեհ՝ հայիմ Լոյս սուրբ, յաղբի՛րլդ հրաբուն
Քե՛ւ խաւարչուտ բարձան արգելք ի սասան
Քե՛ւ կենեղուտ դրոշմեցան շնորհք գերագոյն ,

Հայկեան տառիցն ի քանդակ
Յաստուածագործն ի տախտակ :

Մեծն առաքեալ Հայոց՝ Մեսրոփը լուսաթմազ
Խըմբեաց զիրեւ վեհ ճաճանչիցն ի նուրբ շող՝

Յիմաստնախոն զընդից կանառս օժանդակ
Չեղեալ զերկիրս Հայոց ի գանձ մեծաճոխ։

Սըրբոցդ յանին ընորհազեղ
Փայլեսցի լոյս հրաշագեղ։

Այլ յաւերժից պերճ դու վըկայ Արփոյ ոսկի
Փողփողենէջ դիմեմ լուսոյդ վարսագեղ։

Քե՛զ անկ թրւել զԱստեղց զանուանս ոշոգի,
Քե՛զ անկ հընչել Հայ Սոխակացն ըզգեղգեղ,

Զորս ողորեալ յալսըդ խոր
Հաներ ի կեանս նորանոր։

Ընդ նոյն ի գործս հանգոյն մեղուաց ի հաւաք
Գեղանրկար կերտեն յուրանս բազմերփեան։

Անդ վեհազունք, Պարթեւածին անդ Սահակ
Անդ Բահանայր, արք հանճարեղը Հայկազնեան

Ոգիք, մուսայք ոլիմբեան
Հիմնեն իւրեանց անդ կայան։

Վառեալք յեռանդն սուրբ, ներկուռք լուսատուք՝
Ոսկւոյն ի բովս ձուլեալ կրտեն շուտափոյթ

Ըզնորափթիթ լեզո՛ւ շըքնաղ փառաշուք՝
Փաղփոռն ի ցոլս աստեղեայ ջինջ հոսանուտ։

Նաղկո՛ւնք շըքեղք երփներանգ
Մերս Աշխարհի Դո՛ւք դրասանգ։

Ողջոյն և բեզ Մամուլդ անխոնջ և արթուն
Քե պերճ կոթողք անմահ փառաց իմաստնոց։
Փառեակ դարուց անվերջ գործովք բազմարդին
Անքակ դու զօղ ընդ Հարս ընդ մեզ, կեանք հրաբոց

Գանձուց ի մթեր հրաշափառ
Ի տիպ, ի գիրս շար ի շար։

Կեցջի՛ք, օն արքշ ըզգօնք դարուց ի զըրուատ՝
Յիմաստալիւր բիւր տողս յեղեալս ի մատանցդ

Ի մեծաշոխեղ ճորնչեալ մամլոյն անընդհատ
Դէզ դէզ վաստակք գայցեն ի լոյս գերապանծ,

Էւ զեղարուր մերս Եղեմ
Պանծասցի յերկարդ վըսեմ։

Քեզ եւս հանեմ երախտեաց բանս ի տաղից
Աշնուհարաշ Դըշխոյդ Հանդրին անդընդոց։

Հայկեան Մամլոյն վայր նախընծայդ ուաջակից
Քե՛զ երգեսցեն փանդուռնք յաղու կընտընտոց։

«Ողջոյն Հայոց ի դիմաց
Թագունհիդ վին լուսազգեսց»։

Օրհնեսցի ցանգ ձերդ յիշատակ լուսաափիւռ
Կաճառք նախնեաց ի ձայն երգոց ու ի քընար,

Եւ միաշունչ մերձեալ ոսկերցդ ի համրոյր
 Գոչեմը ուժգին սրբահռանդն հոծ ի բարբառ
 Վեհ եթերացդ ի ստորեւ
 Կեցցէ՛ փառաց ձեր արեւ:

Հ. Դ. ՏԱՅԵԱՆ

—

Altezza, Eccellenze, Onorevoli Signori,

In un' aurora primaverile, un solitario ed il sole nascente ascendevano l' erta dell' Ararat; un diluvio di luce rosea inondava già gli abissi, mentre il mortale portava i gemiti del suo cuore fra i ghiacci eterni. Le roccie, come nuvole, si accumulavano sulla sua testa con islanci sospesi, sempre agitati e sempre immobili e la montagna sembrava una tempesta che si avanza sull'orizzonte. Il profeta s' inoltrava nell' aurora della sua patria, per sognarne l' avvenire nell' orizzonte sconfinato.

È là, appunto su questa cima solitaria, testimonio del nostro passato, che ci appare in questi istanti il fondatore della nostra letteratura, *Mesrob*; è di là che, da quindici secoli, domina i paesaggi, che hanno creato i sorrisi della nostra letteratura, le rovine che ne spiegano le melanconie, gli incendi nei quali si accendono le sue ire. È tutta una processione panarmena che s'innalza verso la solitudine ove i primi raggi della nostra letteratura si confusero con quello dell' alba; ombre reali, suscitate dalla storia, ingegni scoperti dall' educazione, eroi creati dalla poesia, che vanno a cantare l' inno di una riconoscenza di quindici secoli.

Siamo profondamente commossi, Altezza, Eccellenze, onorevoli signori, di trovare in questo corteo così alti personaggi, così numerosi rappresentanti dell' Italia, e di poter salutarvi la sua bandiera. In questo momento, in cui le città armene vanno a gara nel solennizzare sì auspicato avvenimento, siamo fieri e lieti di poter annunziare ai nostri confratelli che furono con noi, in questa festa, Sua Altezza Reale, i rappresentanti delle autorità ecclesiastiche e civili di Venezia, i rappresentanti della stampa, venuti a celebrare con fratelli di paesi e secoli lontani, il vivo interesse, la gentile premura, tutta l' anima dell' ospitale ed amica Venezia.

Siamo fortunati, signori, di poter esprimere la nostra gratitudine meglio che con parole di ringraziamento: perchè, mentre l'Armenia viene festeggiata sotto questo bel cielo, nelle regioni più lontane dell'Armenia il nome di Venezia, culla della stampa armena, viene ripetuto in vibranti discorsi patriottici, in versi armeni, coi nomi più sacri dell'Armenia. Ai grandi scrittori d'Italia, tradotti in questa isola stessa, la gloria in quest'ora ha un incanto speciale nell'Oriente ove non speravano forse viver che colla fantasia, ed amano le corone presentate dalle regioni incantate dei loro sogni.

A un uditorio così distinto non ho bisogno di vantare i beni della civiltà e della letteratura, per rilevare la grandezza dell'attuale momento. Darò un brevissimo cenno storico alle due epoche caratteristiche della nostra letteratura, alla storia della nostra arte, per presentare soprattutto l'arte stessa, il cui valore è il maggior elogio dei suoi autori.

I.

Nel paganesimo, periodo d'un regno glorioso, l'Armenia aveva tentato una sola volta di raggiungere la cultura ellenica. Tigrane II (94-56), che adoperava come servitori di corte i re dei paesi estesi fra il Caucaso e il Mediterraneo, malgrado il suo fasto orientale, era un innamorato della vita greca. Introdusse filosofi, artisti, e la lingua greca nella sua corte; il suo figlio, Davide armeno, sposò la lira allo scettro, e fu autore di tragedie greche. Per amore degli Elleni, Tigrane atterrò 12 città greche, per colonizzare il regno coi loro abitanti. Ma interrotte le relazioni politiche coll'Europa, l'Armenia ricadde nella prima oscurità.

Mesrob, che, nel quinto secolo ebbe lo stesso ideale, seppe evitare lo sbaglio di Tigrane; si persuase che una cultura armena non potrebbe esistere senza una lingua e letteratura propria. È un dio, dice Platone, quello che inventò la scrittura; *Mesrob* è uno degli dei del suo paese. Inventò l'alfabeto armeno; tradusse la Bibbia, creò la liturgia armena. Generale prima di essere un solitario mistico, avendo adoperato la spada prima della penna, fu accolto con entusiasmo dal popolo e dal sovrano; fu uno di quei rari genii, che hanno nel loro secolo non un avversario, ma un collaboratore.

In nessun paese, come in Armenia, la Natura ha più direttamente influito sulla storia, e le suggestioni delle cose inanimate meglio tradotte con eventi. L' Ararat fu sempre il centro governativo dell' Armenia, l' Eufrate un centro religioso e letterario; si direbbe che il monte sacro regnava sempre sotto nomi umani, e che era il fiume sacro che cantava un inno eterno nei templi e nelle anime. Le due regioni principali, la valle dell' Eufrate, dov' era nato Mesrob, e quella dell' Ararat, dove regnava *Veramsciabuh*, si diedero la mano, e il secolo d' oro della lingua armena cominciava.

Moisè da Corene, Eliseo, Lazzaro da Farbi, Davide, Fausto da Bisanzio, Agatangelo, sono nomi immortali per l' Armenia al pari dei loro eroi; essi ci hanno fatto amare la lingua armena non perchè è la nostra, ma per la sua bellezza; essi hanno meritato l' eterna maledizione di tutti quelli che vorranno, inutilmente, abolire questa lingua; il loro carattere è la virginità di una razza che non ha adoperato ancora le sue forze, l' allegria giovanile di una generazione cresciuta in piena libertà; le loro opere sono interessanti all' arte per lo stile, alla scienza, per il contenuto.

Poesia, storia, filosofia furono rappresentate con numerose opere, concette non già come primi tentativi, ma come modelli per l' avvenire. E infatti i sei secoli seguenti non fecero che continuare in tutte le sue direzioni il V° secolo superandolo solamente nei rari genii, quali erano i poeti *Nareg* e *Scenorali*, l' oratore *Lampronazi*. Ma già una forza misteriosa e oscura si presenta; è il genio popolare; con canti d' amore porta verso il trionfo la lingua del vulgo, reclama per lui un posto nella letteratura e serve di transazione fra le antiche tradizioni letterarie e le tendenze nuove, importate dall' Europa.

Victor Hugo aveva un' antitesi anche per gli Armeni: *Vous avez le sang des vieilles races, et l' esprit des races nouvelles.*

Il popolo che viveva cogli Assiri e Babilonesi, e ha lasciato il suo nome nelle iscrizioni cuneiformi, adesso vive colle idee più moderne dell' Europa. Questo miracolo a cominciato colla pubblicazione del primo libro armeno, a Venezia, nel 1512.

Nel 1717 giungeva a Venezia un profugo dalla Turchia, il monaco Mechitar, a domandare dalla Serenissima un grazioso regalo, questa isola stessa. Vorrei, Signori, ri-

suscitare qui l'ombra di quelle Eccellenze, per farle assistere agli effetti meravigliosi di questa benigna accoglienza in questa isoletta, fiorita com'è, riconoscente com'è.

C'è una lunga pagina nella letteratura armena iscritta sotto il nome di Venezia; se non parlasse di noi, ne farei una dettagliata storia.

La lingua non vale l'idea, ma è l'arma della difesa nazionale. Mechitar e i suoi discepoli cercarono di ricondurre la lingua armena alla purezza primitiva ove arrivò finalmente nelle opere di Hurmuz e Bagratuni.

Il popolo armeno ignorava, non meno dell'Europa, i monumenti letterari. Preziosi documenti della storia delle Crociate, traduzioni di opere greche perdute, l'influenza degli Armeni su Bisanzio, al quale avevano dato imperatori e scienziati, e la loro influenza indiretta sui nuovi popoli d'Europa, tutto aveva bisogno di esser rivelato da una parte agli Armeni, dall'altra all'Europa. E a quest'opera si diedero Aucher, che scopri le opere di Filone e la Cronaca di Eusebio, Somal, Zarbhanal, Aliscian.

La storia armena era sepolta sotto le rovine della patria. La chiamarono in luce *Ciancian*, *Ingigian*; una nuova forza morale animò gli Armeni; il risveglio dei morti lo fu anche pei vivi.

Far conoscere agli Armeni il pensiero umano in tutta la sua estensione e soprattutto nei classici d'Europa, fu l'opera di Bagratuni e dei suoi discepoli. Con Omero, Virgilio, Milton, Dante, Tasso, Leopardi ecc., la poesia europea, e soprattutto l'italiana, andò a trovare in Oriente l'antica patria dell'arte. *Bagratuni* fu lui stesso poeta epico, come *Aliscian* lirico. Isolati dal mondo, liberi dalle esigenze del pubblico, danno alla loro poesia la purezza dell'atmosfera delle più alte cime. Poeti di Costantinopoli (Besciktascilian, Turian, ecc.) poeti e romanzieri del Caucaso (Abovian, Raffi, Kamar-katiba), tutti ricevono qualche raggio, qualche scintilla dalle anime dei due poeti solitari.

Non pretendo, signori, di esser completo in questa enumerazione. Per indicare la ricchezza della nostra letteratura antica e moderna, non ho che a mostrarvi due lavori di lunghi anni: *Il gran Catalogo dei manoscritti* del P. Basilio Sarkissian, e la *Bibliografia generale armena* del P. Arsenio Ghazikian. In questi archivi troveranno tutti i tesori dei nostri manoscritti, tutti i prodotti della stampa armena.

Essi saranno due monumenti letterari, eretti all'onore dei nostri antenati e perenne renderanno il ricordo di questa festa.

È anche a perpetuare il ricordo di questa festa che il generoso patriotismo del principe Abro Bagratide, al quale presentiamo qui i nostri più sentiti ringraziamenti, interviene a far decorare di affreschi la nostra biblioteca di manoscritti; essi rappresenteranno l'apoteosi dei nostri autori; guarderanno dall'alto i frutti del loro lavoro, e i loro ammiratori venuti dal mondo intero.

Infine la nostra riconoscenza che non vien soddisfatta da sterili parole, intende erigere il monumento più aggradevole a Mesrob: un Collegio nella sua patria stessa; eretto in onore dei fondatori della nostra letteratura, dalla Comunità che ne cercò la rinascita, questo monumento ricorderà le due epoche del nostro passato, e, sulle rive dell'Eufrate, veglierà sulle tombe degli autori nostri.

Ho presentato rapidamente la vista generale della nostra letteratura; ma, signori, la vera poesia dell'Oriente è la sua vita stessa; la poesia come la luce, vi vivifica e indora tutto; essa è comandata, per così dire, dalle notti incantate dell'Oriente, dalle giornate chiare, ove il cuore dorme nella sua felicità, perduto in sogni. La più grande poesia dell'Oriente, come quella della Natura, è il suo silenzio; è l'anima muta di ammirazione davanti alla muta bellezza dell'universo.

Se qui faccio cenno alla poesia della vita armena, non è per far un trattato etnografico, che non farebbe al caso, ma perchè questa vita è il soggetto del romanzo armeno, è l'ispiratrice della sua poesia, la creatrice e la creatura della nostra letteratura di cui subisce alla sua volta l'influenza, è, per così dire, la sua essenza. Voglio presentare la vita armena in alcune sue fasi principali, come esse son descritte nella nostra letteratura, presentando i pensieri ed i sentimenti che vi predominano.

II.

I due argomenti fondamentali di ogni letteratura sono le due incognite: la culla e la tomba. Quale è il valore della vita presente e quale sarà la futura?

L'Armeno, signori, è l'uomo il meno buddista del mondo.

Seguaci di Zoroastro erano i nostri antenati; hanno adorato il sole; inconscientemente conserviamo questo culto; portiamo ancora nelle nostre anime l'eco degli antichi inni all'astro che dà raggi e vita. La grande dottrina mazdaica del bene, che è la creazione, e del male che è la distruzione, è il principio morale che ha guidato la nostra storia e ci distingue dalle razze vicine. Se c'è una bellezza artistica nella forza distruttiva, gli Armeni l'hanno sentita meno degli altri popoli d'Oriente.

Questo amore della vita è cantato in una leggiadra poesia del medio Evo: *la mia vigna*; questa vigna è il mondo; è pieno di fiori e canti; promette le gioie dell'autunno; ma una crudele voce ci dice sempre che bisogna abbandonarla: e il poeta dice addio alla sua cara vigna non ancora gustata, alla vigna appena piantata.

Ma la vita altera spesso i sentimenti originari e, dopo crudeli esperienze, non mancò anche all'anima armena, creata per amare, l'inno dell'odio, l'accento della tristezza diventata passione, la maledizione di sè stesso e dell'universo intiero. Questo è il tema del poema « Abu-lala-Mahari » di Avedis Isahaghian.

Mahari è un poeta, che, dopo aver vissuto nel palazzo dei califfi di Bagdad, si convince finalmente che non esiste nel mondo la bontà profonda, di cui la sua anima sente il bisogno, e spaventato dal vuoto del suo passato, prende la via del deserto. Sotto il chiaro di luna, che indora Bagdad addormentata, la carovana marcia, coi passi che rassomigliano al mormorio dei ruscelletti; si alza da lontano il palazzo di cristallo dei califfi, l'incenso di baci e profumi, il canto degli usignoli, il riso di diamante delle fontane, ed il poeta parla nel suo cuore:

«Avanti, carovana mia, senza tregua e senza ritorno; verso la solitudine vergine, verso l'orizzonte di smeraldo; bruciati, cuor mio, nel cuor del sole; non dico addio neanche alla tomba paterna. Odio tutto ciò che amai: il mio affetto è adesso un serpente che mi morde il cuore. Scrivete sulla mia tomba, se ne avrò una al chiaror della luna: *Non commise il delitto di suo padre.*

Cerca, o carovana, un rifugio più sicuro, la pace più vera, tra le bionde rocce abbronzate e tra le belve. Planterò la mia tenda sui nidi dei serpenti; non penserò a faccia umana, fin quando il sole coi raggi infocati brucierà la fronte del Sinai ».

E volgendo un ultimo sguardo a Bagdad, Mahari bacia, con lagrime, l'occhio chiaro del cammello, che lo porterà verso le rive verginali, verso i lontani ignoti...

Questa concezione, eccezionalmente pessimista, della poesia armena, l'abbiamo anche nel carne dal titolo melanconico: *L'ospedale* di Ciobanian, tradotto in italiano da Domenico Ciampoli. L'ospedale è il mondo; nulla vi è di consolante che una dama misteriosa: essa

« Sponde il sorriso sulle aperte ferite,
Carezza coi capelli le riarse fronti,
Rinfresca con l'álito l'aria e la profuma...
E nella povertà del loro linguaggio,
I Dannati la chiamano *Pietà* ».

Se l'umanità rappresentata nella nostra patria da preziosi esemplari quali sono i Kurdi ed i Circassi, diventa nell'anima armena una forza che trascina verso il pessimismo, la Natura in Armenia vi ristabilisce l'equilibrio, diventando una forza che tiene ferma la volontà di vivere e di lottare.

Questa natura è di una bellezza romantica, come i paesaggi della Svizzera e della Scozia: grandiosa nelle montagne, graziosa nei laghi e nelle valli; essa si riflette così bene nella nostra letteratura, che i pensieri dei nostri poeti non sembrano che l'eco dei pensieri della natura; gli uni espressi con parole, gli altri colle forme gigantesche delle roccie e le graziose linee delle colline. Questo paese non parla solamente agli occhi, ma prima di tutto al cuore; ma essa ha maggiori attrattive che la sua bellezza: le tombe degli avi. Il sentimento della natura diventa una voluttà nell'anima, come ogni sentimento ove l'estasi si unisce alla melanconia. Invano le primavere innalzano un velo di fiori sulle rovine; sulle rive dell'Arasse l'Armeno canterà con Kamar-Katiba:

Sulle tue materne rive, Arasse,
Vado errando fra antichi sogni;
E di secoli passati, nelle tue onde,
Cerco i ricordi.

«Perchè, Arasse, coi pesci,
Un ballo giovanile non tieni?»

Ancor sì lungi dal mare,
Come il mio cuore, in lutto sei.

Sorridi, Arasse, è breve la gioventù,
Ed il mare ben presto ti troverà».
Gonfiò il petto l'Arasse, lanciò spume,
E tuonando come una nuvola, rispose:

« È morta la mia amata;
A nessuno piacere vorrei;
Da queste rive anch'io una volta passavo,
Come uno sposo ornato.

Chiare erano le mie onde,
Era una danza la mia corsa;
E vi si bagnava, fino all'alba,
La stella dell'amore ».

Tacque l'Arasse; di un immenso serpente
Formò i nodi,
E, singhiozzando, disparve.

E questo fiume disparesse colla velocità degli anni felici.

Le consolazioni della natura non basterebbero a fare il contrappeso dei dolori, se l'Armeno non alzasse lo sguardo verso l'azzurro inalterabile del suo cielo. Il sentimento religioso, così profondo negli Armeni come nei Tedeschi, secondo Finck, ebbe una influenza decisiva sulla loro storia; i martiri della patria lo sono anche della religione. Ricchissima è stata la nostra poesia religiosa fin dal quinto secolo; ma il grande monumento di questo genere sono le poesie di Naregazi; strano, incomprensibile, e perciò diventato per il popolo come una forza misteriosa, questo libro sarebbe, in altri tempi, un *Zendavesta* degli Armeni. L'autore, di una fantasia che cerca sempre il tragico, l'eterno, fa di ogni parola un pensiero; queste poesie sono, come le chiama l'autore, *conversazioni intime con Dio*, scaturite nelle solitudini dello spazio, senza parole e senza testimonio.

Poche anime erano capaci di viver colla fantasia trasportata di là dalla realtà materiale, e di non aver altra vita che l'amore mistico.

L'amore profano venne sempre circondato dalla più graziosa poesia, prima ancora della letteratura scritta. Le

nostre poetesse, alle donzelle in traccia di fidanzato, scolpiscono in versi la figura ideale, offrendo un mazzo di rari fiori e l'acqua di sette fontane; è sempre cantando in versi che le nostre poetesse formano dodici trecce sul capo delle fidanzate e le conducono alla chiesa; infine, abusando della bontà del curato e del capo del loro villaggio, ne ridono in poesie satiriche, cantate a coro, mentre la processione si avvia a casa.

Quanto più questa letteratura è ricca, tanto più difficile è il citarla per la vivacità delle espressioni, ben notata a Parigi all'occasione della traduzione francese di Ciobanian, coronata dall'*Académie française*. Come il misticismo ebbe un rappresentante in *Nareg*, questa letteratura lo ebbe in *Nahabed Kuciak*; personaggio di cui la fortuna ha voluto far un mistero, nascondendo il secolo ed il luogo ove egli nacque. Quanta differenza fra l'arte persiana e la sua; egli non esercita la virtuosità nelle immagini: non ha l'istinto di tiranno nell'arte, fa il preludio nel tono di un giornale sentimentale, ma lo stile s'innalza ad un tratto colle idee; egli procede con immagini fresche, inaspettate, e le cambia al momento in cui il lettore si ferma ad ammirarle.

I trovatori popolari che girano ancora nei villaggi o nei palazzi reali (diversi poeti armeni furono ammirati nella corte persiana, turca, georgiana), la donna armena, che ha la poesia, come l'uomo ha l'azione, contribuirono a creare questa letteratura; essa preferisce la forma concisa, suggestiva, lasciandone il commento alla musica. Questa poesia popolare è importante, storicamente, per aver salvato l'armeno volgare del medio evo; essa ha certe novità di forma, ed invece dell'allegoria della rosa e dell'usignolo, inevitabili in una poesia persiana, introduce, come immagine prediletta, quella della montagna lontana, che consola, colla sua eternità, i dolori passeggeri dell'esistenza umana; ha anche novità di fondo: in relazione coi musulmani fra i quali forti non potevano esser i legami della famiglia, e colle Crociate, che apportarono in Oriente le frivolezze della poesia cavalleresca, il popolo armeno continuò a considerare, nella vita e nella letteratura, il sentimento unico, profondo e durevole come il solo ideale di felicità individuale e la purezza patriarcale dei costumi come una delle più grandi forze nazionali.

Non posso seguire il poeta armeno nelle varie vicende della sua vita, premendomi di seppellirlo con tutti gli onori dovuti.

La Morte è un'idea epica per eccellenza; spesso l'eroismo cantato non è che la bellezza di morire o di far morire. Ricca deve esser in questo tema la letteratura di una nazione che combatte per la sua libertà. Gli Armeni avevano nei tempi pagani una grande epopea, il cui contenuto era la storia armena; essa era per gli Armeni la più grande seduzione del paganesimo; non ne rimangono che alcuni frammenti. Sulle montagne di Sassun, una razza di eroi, che sa rendersi immortale anche coi canti, conserva ancora un'epopea scoperta recentemente. Nella lirica moderna la morte eroica è uno dei temi preferiti; ecco il giovane ribelle di Besciktascilian, caduto sul campo, inondato del suo sangue; egli vede l'arrivo della madre:

Senza lagrime, o madre mia, contempli,
Il sangue delle mie ferite;
Cantando, come un angelo, vicino alla mia culla,
Il riposo mi davi;
In terra paterna fammi, adesso, dolcemente, dormire.
Che piangano le madri dei barbari, tu, madre mia,
Alla patria porta la novella della vittoria.

Ci applaudirono le ossa degli avi;
Non sei ancora spento, sacro fuoco dell' Armenia;
Le nostre vittime si rallegrarono della nostra vendetta,
E sorrise l' Ararat.
A te, terra paterna, a te, madre mia, un ultimo bacio;
Lo rimetti alla mia fidanzata;
E piantando una croce sulla mia tomba,
Alla patria porta, madre mia,
La novella della vittoria.

Uno storico del V° secolo, che è un lirico nello stesso tempo, Fausto di Bisanzio, canta la morte eroica in una maniera più curiosamente originale: il generale Manuele, nel cospetto della morte, scoprendo il petto addita ai grandi della corte le piaghe, non meno di 50, riportate alla battaglia, e sospira:

« Che non sono sul mio cavallo, in mezzo alla battaglia, per morire là, difendendo la nostra patria, la nostra chiesa, le nostre donne e i nostri figli, i cari, i cari amici! Ogni audacia mi fu inutile; in vano mi gettai mille volte nel centro del pericolo: son condannato a morire, tristemente, nel letto ».

Nelle poesie delle donne che piangono i defunti e consolano i vivi, l'immagine della Morte è serena, presso a poco sorridente. Ecco come consolano le nostre poetesse una madre a cui venne rapito il figlio nel fior dell'età:

« Non piangere: il tuo figlio non è morto. Discese il mattino nel giardino, e si compose, delle rose, una corona pel suo capo.

Nel loro profumo, troppo dolce, adesso dorme ».

Così era anche l'Armenia nel secolo XVI; si poteva cantare anche di essa: « l'Armenia non è morta; porta le corone della sua gloria; nel loro profumo, troppo dolce, adesso dorme ».

Prima di terminare, voglio, Signori, ringraziare questa Venezia, che concorse al risveglio dell'Oriente.

Ringrazio la bellezza del suo cielo, la purezza della sua luce, le materne carezze del suo clima, l'incanto di tutti, di tutti i suoi crepuscoli.

Essi hanno ispirato i nostri poeti, sono stati i loro più intimi amici, li hanno consolati nelle ore di nostalgia e di melanconia; hanno suggerito a loro i canti perenni che vibrano nei nostri cuori. Questa bellezza di Venezia era una forza!

A quanti ricordi di gioventù armena stanno legate le loro immagini, con quanti sogni di una vita che comincia e di una patria che si spera!

Quando nel mistero della notte Venezia illuminata ondeggia nell'orizzonte, come trasportata dal mare, noi pensiamo da lontano: « Che felicità l'esclamare, o leggenda di Venezia, che sei la nostra, una delle sorgenti della bellezza di tanta nostra poesia, della nostra storia, della nostra esistenza stessa ».

Ma più che alle bellezze naturali vada la nostra gratitudine all'anima italica, non solamente per il suo genio, per la sua ospitale bontà, ma anche per i suoi esempi di eroismo,

Studiando i capolavori italiani, la gioventù armena ha assistito alle lotte dell'Italia, ha pianto i suoi martiri, ha invidiato la sua fortuna; ha portato seco, ritornando in patria, l'entusiasmo nel quale era nutrita e cresciuta.

E adesso, assistendo alle sorprese della storia cinquantenaria di questo bel paese, il nome d'Italia ci è come una stella di buon augurio, un'affermazione della giustizia, è, per l'Armenia, come un primo albore della sognata aurora.

P. Garabed Der-Sahaghian

D E D I C A

Nell'occorrenza di questo duplice e fausto giubileo, agli immortali Inventori dell'Alfabeto armeno, ed insigni Traduttori della Bibbia e di cospicue opere greche e siriane, ai creatori del secolo d'oro della letteratura armena, ai riformatori della Liturgia e del Rituale della chiesa armena, agli infaticabili propagatori del Vangelo e delle scienze — ai grandi luminari dell'Armenia, Mesrob e Isacco, offro, dedico, con il più vivo affetto di gratitudine e di venerazione, questo I° volume del *Grande Catalogo illustrativo dei Manoscritti armeni* — raccolti nella Biblioteca di questo pio Istituto, — in memoria perenne.

Salve bella Italia, mia seconda patria! Salve regina del mare e di belle arti! che desti generosa ospitalità ai miei eletti figli, rifugiati in te! ove venne alla luce la prima stampa armena. Salute a voi, o Eccellentissimi, onorevolissimi ed egregi signori, degni rappresentanti della duplice autorità religiosa e civile, qui convenuti cogli illustri rappresentanti degli Istituti Reali e della stampa! Questo è il più affettuoso saluto della mia grande patria Armena, derelitta e martire da secoli, e che oggi si apre ad un tenue sorriso di giubilo.

E dà un contrasto singolare e sorprendente! mentre le nazioni balcaniche ancora fra di loro incrudeliscono, e le

stragi fratricide si succedono a stragi, la nostra cara e pacifica nazione, grondante ancora sangue da vecchie e recenti ferite, si raccoglie in se stessa ed agghindata a festa celebra i pacifici trionfi del suo duplice centenario letterario e nazionale, offrendo da una parte all' Occidente centinaia di tesori filosofici, patristici, biblici e storici dell' Oriente, dall'altra inneggiando riconoscente ai suoi grandi Padri Mesrobio, Isacco ed i loro compagni.

Sì, onorevoli signori, tanto grande fu, è, e sarà in avvenire la riconoscenza della nazione Armena a questi sommi Maestri e luminari dell' Armenia, quanto utile e salutare fu la loro opera. Da secoli e secoli esisteva questa nostra nobile razza ariana, illustre per tanti insigni riformatori e temuti conquistatori, che fecero il nome dell' Armenia grande fra le nazioni, ma nessuno da essi seppe e poté inventare un alfabeto ed una letteratura propria per formare l'unità e la cultura nazionale propriamente detta ed adatta alla nazione. Questo fatto sì importante e sì memorabile era riservato solo a Mesrobio ed Isacco, ai quali dobbiamo ancor oggi la nostra ricca ed elevata lingua classica, lo sviluppo intellettuale e letterario, la conservazione della religione cristiana e la lunga esistenza della nazione stessa; la quale si sente ora tanto più fiera e felice, quando si pensa, che diversi popoli d' Oriente, forse più forti di lui, o sono stati assorbiti dall' islamismo, o spariti dalla faccia della terra, oppure ricaduti in barbaria, per mancanza di questi mezzi potenti ed indispensabili a qualunque popolo, ad ogni progresso.

Ah! se mi fosse concesso di narrare a voi, Egregi Signori, tutta la grandezza ideale, e la importanza del dono fatto alla nostra nazione del Cadmo nuovo, Mesrobio! ma qui in sul finire mi sia almeno dato di fare due riflessioni!

La nostra umile Congregazione nel giubilo nazionale, come quella che per le condizioni sue di pacifica esistenza lungi dall' orrore degli armi poté trarre maggiori vantaggi dalle opere di Mesrobio e dei suoi compagni, non deve essere ad alcuno seconda nel giubilare e nell' esaltare questi suoi grandi benefattori; ed è orgogliosa d' aver potuto per loro mezzo aver fatto conoscere alla dotta Europa la nostra cara nazione, la quale se nelle più difficili condizioni seppe dare tanta prova di attività letteraria, che non farà in tempi più propizi?

Degna adunque è d'essa che le venga continuata quell'attenzione e quella benevolenza, anzi quella fraternità che fu tradizionale nella generosa e liberale Italia verso di noi altri armeni.

Si, fraternità di affetto corra sempre anche nei secoli avvenire reciprocamente; poichè il vecchio Doge dell'antica Repubblica col suo corno dogale rievoca la tiara frigia-armena, a ricordo della comune origine dei due popoli veneto ed armeno; io vedo ancora al presente sulla fulgida corona Sabauda intrecciate le armi dell'ultimo Re d'Armenia Lu-signano.

Possa in non lontano avvenire la grande Italia dimostrare il suo valido appoggio alla nostra cara Patria, alleggerendone gli immensi dolori ed offrendole la ghirlanda d'altro giubileo più lieto e perenne!

P. BASILIO SARKISSIAN

ՍՈՒՐԲ ԴԻՌՅԱԶԱՆՑ

ՄԵՍՐՈՒԱՅ ԵՒ ՍԱՀԱԿԱՅ

ԱՆՄԱՀԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ՄԵՆԱՍԻՐԻ ՄԻՄՈՒՆՁՆԵՐ

Յաւերժական կոթողներ,
Հին դարերու թագաւոր,
Մեզ յիշատակ էք թողեր
Ձեր վերջը լալ սրգաւոր:

Երենոսէ, պըղընձաճոյլ կամ կըճուճ
Ձեր տուններուն զարդարանք շուք վայելուչ.
Ոսկի՝ զոհար՝ գանձերու բո՛վը համբուն,
Կարելի է դեռն ալ շինել զըւարթուն.

Հազար քաղաք գեղեցիկ
Մէկ ակնարկով կառուցիք.
Հանճարներու մրտքի ծընունդ վաստակներ,
Որոնց առջև ական հայողին բըլշակներ,

Արքայական ձեր կամքին տակ լիազօր
 Խաղալիկներ՝ ինչպէս փետուրն հողմերու գիրկ,
 Բարակ տաշեղն ընկնի հընոց,
 Մարդ կաշկանդուած ձեռքերը պիրկ,
 Արմըտիքներ երկանին ծոց,
 Պարարտ գառնուկը սուրին տակն է անզօր...
 Քանի՜ կոթող ապառաժներ
 Մարդագոմար վայրերու խոր
 Իրբև մազնիս էք կանգնեք.
 Քանի՜ լեռանց կըռնակին վրայ
 Եղաք յաճախ կուռք մը խոռ.
 Յուրանաբարձր աշտարակներ իրբև վըկայ
 Ռազմաքարոզ վէպերուն
 'Տի մընային անմահացնել ձեր անուն...
 Այլ ըսէ՛ք ինձ՝ գոհացա՛ն՝
 Ձեր փառքերուն ձեր կիրքերուն յըղփանքէն,
 Երէժիւնդրութեանց զազանաբար լուծել քէն,
 Լըրացնել մէն մի փափաք...
 Ինչո՞ւ համար ես զուրցեր,
 Ո՛վ արքայից դուն արքայ,
 — Ունայնութի՛ւն սուտ պատկեր՝
 Աշխարհիս մէջ ինչ որ կայ....

*
* *

Ամբարիշտներ, ցուցէ՛ք ինձի, յԱյլաբա՛տ,
 Վիթխարի բուրգըն բարէլեան երկնամարտ.
 Յուցէ՛ք ինձի յաղթ մարտկոցները պարխպ,
 Երկունքն հըսկայ թագաւորաց ահաւոր...
 Խըրոխտացող բըռնաւորներ, ձեր յոյսերուն ո՞ւր խարխիս,
 Ո՞ւր են անոնք՝ պարծանքներն այդ փառաւոր,
 .
 .
 .
 — Սոսկ հաւաստիք անոնք՝ այսօր՝ ժամանակին զօրութեան
 Անփառունակ աւերակներ լո՛կ՝ կործան,
 Ինչպէս դիակ մը փրլուզած հոգեվարք
 Որ պիտո՛ւ ահա՝ պահիկ մի եւս՝ տակը հողին չըջանայ,
 Լո՛ւս են, լուռ են...

*
* *

Յաւերժական յիշատակներ, ո՛վ մարդիկ,
 Երկրիս վըրայ կանգնեցէք դուք կորովի՛ք,

Այլ հոգեկանն իրականէն նախընտիր...
 Անհամեմատ մարմնով մըժողուկը չընչին
 Բայց վասն զի ունի օժիտը շընչին,
 Ինչքան է նա հրաշալիք
 Քանց անարդիւ լեռնակուտակ զանգուածներ
 — Տիեզերքի մէջ հաշմանդամ անկածներ, —
 Սակայն ատկից ալ անհաճ
 Արձանագիր կոթողներ
 Ուր մարդկութեանըս հանճար
 Տարե՛րց ալ խօսք է տըներ...
 Ու, — ո՛վ շընորհ բարեբախտ, —
 Թէ ժայռն երկար զիմանայ՝
 Կեանքն աւելի՛ ալ անխախտ
 Յաւէ՛տ անմահ՝ տի մընայ...

* * *

Յաւերժական յիշատակներ, ո՛վ մարդիկ,
 Երկրիս վըրայ կանգնեցէք զուր կորովի՛ք,
 Ո՛չ թանձրացեալ իրերով
 Այլ տաղանդի ծիրերով,
 Իրենց տիրոջը նըման
 Բութեանն ահա հող կ'ըլլան,
 Բայց Մեսրոբներ դիպագարմ
 Կ'օժտեն անոնց կեանք մը թարմ.
 Արարչագործ աստուածներ
 Անոնք որ Գիրն են ծրներ.
 Ակունքներէ՛ն ալ անգի՛ն,
 Գիրն Արեգակն է կեանքին...

* * *

Յաւերժական յիշատակներ կանգնեցիք
 Ո՛վ սըրբասցւն, ո՛վ աննրման մեր նախնիք,
 Գերի՛ էր հայը մեռնելու դատապարտ
 Այսօր սակայն ձեզմով ազատ ու հրապարտ
 Պիտի ապրի յաւիտեան,
 Եւ զուր՝ ցորեան Հայ մատեան:
 Միտքը Հայոց ձեզ նըւէր՝
 Մաշտոց Մեսրոբ՝ և հայրապետը Սահակ
 Զօղ միութեան՝ զուր Հայ ազգին՝ զոյգ պըսակ,
 Կեցցէ՛ք, ով վե՛հ մեր հայրեր,

Եւ Վոսմշապուհ բարենորոգող արքայ,
 Ո՛վ Գութթէնքէրզ՝ դուն Հայերէն ալ պանծա՛,
 Եւ ո՛վ անձինք որ կը կազմէք Դպիրն Աբգար,
 Կեցցէ՛ք և դուք անմահ անուամբ բարբարա...

* * *

Ասրանազեան շաւիղն Հայկայ համերամ
 Որ կը տօնենք ձեր յիշատակն ամէ ամ,
 Կանք մենք պատրաստ ձեր մանուկները ահա,
 Տարածեցէ՛ք ձեր բազուկներ մեր վրայ
 Ու հայրաբար օրհնեցէ՛ք
 Հայ ազգին բա՛ղը ծեծեք,
 Հայ ազգին վա՛րդը բացէ՛ք,...

Ու օրհնեցէ՛ք մանաւանդ
 Ձեր յաջորդներն հարազատ
 Ձեր աշակե՛րտքն հրնաւանդ
 Վիճակաւոր կամ ազատ...
 Ու հայրաբար օրհնեցէ՛ք
 Ձեր ձիրքերովն օծեցէ՛ք...

— Բայց՝ ամէնից սիրելի՛
 Ո՛վ կայ արդեօք սուրբ սրտերուդ փարելի
 Քան թէ ինքնին Ամենամեծ Մըխիթար՝
 Որ խոտորել ձեր վեհ շաւղէն կը խիթար,
 Որ հանգունակ ձեր մրտքին
 Խընաւ, սրնաւ ու նրնջեց
 Որ արձագանգ ձեր կրկին՝
 Ազդու ծայրովն իւր հընչեց...

* * *

Ուսման ծառին դուք արմատներ կաթնտու.
 Մարմնոյդ իրան՝ Մխիթարայ այս տանար.
 Աւիւնն, հապա, յորդեցէ՛ք մեզ խանդ ազդու,
 Թող բուսցընէ՛ պէսպէս ծաղիկ՝ ձեր հանճար:
 Հայաստանի դուք Հանճարին արեգակն
 Ու Մըխիթար գիշերներուն լուսընկայ.
 Ձեր ոգին մերթ ի Սուրբ Ղազար Թող այց գայ,
 Մէն մի համբակ թէ ո՛չ արեգ լուսարծարծ՝
 Հայրենիքի երկընքին ծոց աստղ ըլլայ
 Կամ երկրիս մէջ հանճարի սկայ երկնամբարձ...

*
* * *

Բաւ է, որդեակ. — Օրհնէնքը մեր՝
Ալուցներէն մեր սրբոյն՝
Երածանիկ մարգարիտներ՝
Ձեր զըլխուն վրայ 'տի ցօղին,
Թողէք բըրիչ ու գութան, —
Ամենընտիր մաճ՝ արօր՝
Առէք զբրիչ ու մատեան,
Երեխայից մըտքին դաշտ՝
Կոյս ամայի հող երաշտ՝
Ուսմունքի հունտ ցանեցէք,
Ճակտի անձրեւ քըրտնաթոր,
Խոժոռ քաղղին հաշտարար,
Թափեցէք հոն անդադար՝
Ի՛նչ Երջանկութիւնը նորէն
Հրապարակ ձայնեցէք
Ըլլայ ձեզի տընօրէն...

Իբրեւ կըրկիտ հընախոյզ
Քրժուար ոսկին Գիտութեան
Ձեր աչքերէն չըտայ խոյս.
Ածուիւր սեւ Տգիտութեան
Աղամանդի փոխեցէք.
Յարատեւող ջանք մը կուռ
Պողպատիկ մուրճ ունեցէք,
Կիրք չաստուածոց տուն մատուռ
Արդար վըէժով մանրեցէք.
Անկըրթութիւնը դրժնիկ՝
Ջարգացման վարդ փոխեցէք,
Համակ իբրեւ ժիւր մըրջնիկ՝
Խոհեմութիւնն օճեցէք...
Տեսնէ ձեր փոյթը երկին,
Գըթա՛ Բարձրեալը ինքնին՝
Իբրեւ բըժիշկ մը ճարտար
Վիրալից Հայը բուժէ.
Գիր՝ Պատմութեանն ազդարար,
Մուշ ալ աղէտ չը գոյժէ...

Տառապանքի կածաններ՝
Արջայուղի ծառազարդ
Ճեմելիքներ թող փոխուին.
Դուր ո՛չ գերի այլ ազատ,
Յոյց տուք ձեր ոյժն ոսոխին...

Հայրենիքի պերճ մակոյկ՝
 Ալեկոծուած անդադար՝
 Թող փոխարկուի վեհ գահոյք
 Անդորրութեանն հաշտարար...
 Ու սէրը ձեր միարան՝
 Սերտ կապերով անասան,
 Վըշտի սերմէն խընդութիւն
 Թող բուսցընէ. հեղու թիւն՝
 Շահախընդիր անգըթոտ
 Կոյր աչքերու արմատէ.
 Հուկ Հայն իր ոտքը կըթոտ
 Կարշնեղ ջըլով յարդարէ...
 Վրոհմշապուհ, Տիգրաննէր
 Հայաստանին ըլլան տէր...
 Հայրապետներ շնորհալից՝
 Յոյց տան ձեզ դուռը երկնից:

Հ. ԳՊ. ԱՅՏԸՆԵԱՆՑ

Lieto dell' onore di aver rappresentato l' Eminentissimo
 Cardinale Patriarca nell' inaugurare con la celebrazione del
 Divin Sacrificio l' odierna auspicatissima festa; ed altret-
 tanto lieto di partecipare alla gioja delle due centenarie
 ricorrenze celebrate dall' illustre Congregazione Mechitarista,
 facendosi interprete dell' intera nazione Armena; alzo il
 mio bicchiere alla salute di Vostra Eccellenza, Illustrissimo
 e Reverendissimo Monsignor Arcivescovo ed Abate di code-
 sta religiosa famiglia, che Voi reggete con soave sapienza
 ed edificate con preclari esempi di virtù... Lo alzo augu-
 randoVi che il Signore conservi ancora per lunghi anni
 vegeti e sereni ai Vostri Figli l' indirizzo di tale sapienza,
 la luce di tali esempi, i cui benefici effetti sono risentiti
 con riconoscenza dal buon popolo veneziano, che rimane
 edificato della condiscendenza e pietà con cui questi benedetti
 Padri con lo splendore dei loro riti nella devota celebra-
 zione della Santa Messa vengono per il decoro delle sacre
 funzioni in ajuto dello scarso numero del nostro clero.

Insieme a Vostra Eccellenza pertanto brindo alla salute
 di tutti e di ciascuno dei venerabili membri di codesta inclita

Congregazione, sì di quelli che hanno il conforto di circondare personalmente l'Eccellenza Vostra della loro venerazione, del loro filiale amore, come degli altri qui convenuti per la solennissima occasione e di tutti dovunque essi si trovino, veri missionarii di religione cattolica e di civiltà presso cotesta nobilissima quanto travagliata Nazione.

Come del pari altrettanti augurii di felicità e benedizione del Signore io faccio con tutta l'anima a tutti i personaggi ecclesiastici, civili e militari, che onorano questa mensa.

Però il memore pensiero in questo momento mi torna a dodici anni or sono, quando, nel bicentenario dalla istituzione della Congregazione Mechitaristica, io sedetti a questa mensa accanto a quel venerando e santo Presule che ora è Pio X. Tale onore era a me concesso quale vicepostulatore della causa di beatificazione e canonizzazione del diletto Vostro Padre Mechitar.

Ebbene: allora pure, brindando alla salute di Vostra Eccellenza, Le offrivamo l'augurio di poterlo vedere presto onorato del titolo di Venerabile.

Oggi, passati dodici anni, e proceduti regolarmente gli atti della causa, affretto col mio augurio il giorno sospirato, in cui la glorificazione di lui avviata qui dal Cardinale Sarto sia portata innanzi così, che V. E. possa vederlo dallo stesso Cardinale Sarto divenuto Pio X sollevato all'onore degli altari, con il decreto di beatificazione; per la quale io prego davvero di cuore: tanto mi ha riempito, e riempie ogni giorno più di ammirazione e devozione per lui la lettura della sua vita generosamente inviata dal R.mo P. Postulatore di mano in mano che viene pubblicata.

Senonchè all'augurio della sollecita glorificazione del P. Mechitar io nell'accennata ricorrenza ne aggiunsi un altro: quello che tale glorificazione segnasse la data faustissima, in cui tutta la Nazione Armena fosse divenuta ormai un solo gregge, sotto un solo pastore, il Pontefice Romano, Vicario di Gesù Cristo, compiendosi quell'unione, per ottenere la quale il Mechitar, ardente di amore per il Papa tanto faticò, tanto sofferse.

E l'augurio che rinnovo anche oggi, Eccellenza Reverendissima. — Possa l'Armenia stringersi tutta alla Cattedra di S. Pietro in quella fede cattolica, che le venne predicata dall'Apostolo S. Bartolomeo: in quella fede nella

quale venne confermata da S. Gregorio Illuminatore : e per la quale tanti confessori di Cristo diedero la vita sotto le scimitarre Turche. Fra i quali martiri, illustre contemporaneo della giovinezza del Mechitar fu quel Beato Ter Comitas, il quale nuovo Tommaso Moro non si lasciò vincere nè dal balenare della spada, che stava per troncargli il capo, nè dalle preghiere e dalle lagrime di quei cari di sua famiglia, che lo supplicavano di salvarsi con una precaria apostasia. — Oh! sì, possa tale felicissima unione compiersi assai presto! fosse pure sotto i Vostri occhi, Eccellenza!... fosse pure così presto, che il grido, col quale gli Armeni avessero a salutare il felice avvenimento, potesse essere quello, con cui, facendomi interprete dei sentimenti dell'intera Congregazione Mechitaristica, conchiudo questo povero voto :

Viva Pio X.

MONS. FR. PANTALEO

413 — 1513

Alla Congregazione Mekitarista
 Conservatrice integra
 Delle antiche patrie memorie
 In tempi tristissimi
 Luce - Fortezza - Protezione
 Ai connazionali erranti
 Ai fratelli oppressi
 Sempre vigile fucina di libertà
 Per la supremazia dell' intelligenza
 Per la potenza del verbo scritto e diffuso
 In questo giorno
 Sacro a memoria quindici volte secolari
 Un amico ed ammiratore
 Bene auspicante
 In segno di affetto

Polimetro

Grande, o uomo, tu sei ! cui diè natura
 La forte intelligenza,
 Onde il verbo dell' alma, forte e pura
 E l' interior sapienza

Հայկ. Յորելիկա

5.

Tu comunichi altrui per la parola,
Che risuona fugace
E sull'ali del vento e corre e vola,
Oracolo verace.

Ma più grande, se il forte tuo pensiero
Non all'aura consegna,
Che passa, ma lo eterni e nel mistero
Tu lo imprimi dei segni

Oh! allor passi nei secoli, e, solenne
Dominator cosciente,
D'una etade, d'un popolo, perenne
Tu diffondi la mente.

Esulta dunque, Armenia, chè tal vanto,
Che di gloria t'inonda,
Ti donava Mesrob il grande, il santo
Con intuizion profonda!

Dopo quindici secoli a quel grande
Oggi eleva il tuo carne.
Per lui tua gloria in Oriente si spande,
Pur tra dolori e larme.

Per lui tu fosti nazione gagliarda
Popolo invitto e forte,
Che amò la luce, ed all'etade tarda
Fugò l'era di morte.

Ed il tuo carne Isacco pure onori,
Il traduttore invitto
E Vransciabù il gran re, che diè tesori
Del suo regno a profitto.

Santa era di pace e libertade!
Chiara aurora gioconda!
Salve! te onora quest'alma cittade,
Vaga figlia dell'onda.

Venezia regina — D' Oriente signora,
Che offerse dimora — D' Armenia al figliol,
Venezia oggi esulta — Perchè questo lido
Di Gloria fu nido — D' onore fu suol.

Dall' isola amena — Dall' onda tranquilla
Partiva la squilla — Ch' Armenia illustrò,
La stampa feconda — Di glorie immortali,
Che aprì i penetrati — Che luce svelò.

Nei giorni nefasti — Al popol d' Oriente,
Già servo e piangente — Il prisco gioir,
De' grandi d' Europa — Portava il pensier,
E dava quel vero — Conforto al patir.

Oh dono supremo — Nei giorni migliori
Ignota al di fuori — L' Armenia brillò,
Chè l' intima possa — Del cor, della mente
Restò là giacente — Il corso frenò.

Negli anni del duolo — Il popolo afflitto
Rendesti tu invitto — Per dono miglior.
Che vale se servo — È il corpo? Può l' alma
Raccorre la palma — Per nuovo fulgor.

Fulgor che non teme — La spada, il tiranno,
Non teme l' affanno — Non fa vacillar.
Fulgor che schiavi — Fa liberi e forti
Che muta le sorti — Fa il vinto regnar!

Regnate! tal diritto niun contende
A voi, figli d' Armenia, fra il torpore
Onde un' èra crudel languisce e muore
E giustizia non rende.

Regnate nel pensiero, nell' amore
Figli di libertà, forti e sicuri!
A tempi più sereni e più maturi
Deh! ritemprate il cuore!

La giustizia del Ciel segue sua via,
E vede il sangue e numera i sospiri
E conta i cento e mille aspri martiri
D'una crudel follia.

E all'orizzonte fa brillar la stella,
Che di pace è foriera e di salvezza.
Fidenti ritrovate la fortezza,
Che prostri l'idra fella.

L'Europa già v'intende: il vostro sangue
Grida a lei protezion, grida vendetta:
A sollevare ella sarà costretta
Un popolo che langue.

E voi due regni avrete: di potenza
L'uno sarà per libertà, per gloria:
L'altro per santa e feconda vittoria
Di vostra intelligenza.

Venezia lieta auspica
Il giorno fortunato,
E segue sempre vigile,
Memore del passato,
Gli eventi, che maturano
Un fulgido avvenir.

Venezia, che un dì libera,
Regina del suo mare,
Poi schiava a bande estranee,
Oggi riunita appare
Alla gran madre patria,
Che Iddio volle riunir.

Se un dì poteva accogliervi
Figli di terra schiava
E tergere le lagrime,
Qual madre, che vi amava,
A voi saprà sorridere
Nei giorni del gioir.

Anzi all' Armenia libera,
Qui scioglieremo il canto.
Qui dal vostro S. Lazzaro,
Da questo chiostro santo.
E l'eco allor fatidica
Si spanderà sul mar.

E correrà l'oceano
E arriverà all'Oriente,
Là dove un dì giungevano
Le scolte d'Occidente,
E nuovo e forte vincolo
Due libertà unirà.

Perchè se un giorno l'Ospite
Volle Venezia madre,
Allora, fatto libero,
Non ritorrà le squadre
Non fuggirà le turgide
Onde del suo bel mar.

No, fra Venezia e Armenia
Perenne sarà il patto!
Verso la madre, memori
Conserverete intatto
Il dolce e sacro vincolo
Figli di Mekitar!

Prof. D. Giacomo Ballarin

Mi compiaccio altamente in rappresentanza del Sindaco, di trovarmi qui, presso di Voi, Eccellenza Reverendissima, di questi reverendi Padri, di tanti cospicui personaggi, per porgere il mio cordiale e rispettoso saluto alla Congregazione Armena che festeggia oggi i gloriosi giubilei della rinascita letteraria della sua Nazione.

Da quando, nell'ultimo secolo della dominazione della nostra Repubblica, il Venerabile Mechitar qui piantò la sua Congregazione, qui vissuta e fiorita, anche in mezzo al dissolversi ed al disperdersi di tante pie e benemerite isti-

tuzioni, Venezia si vanta ed onora di accogliervi, o Padri illustri, su questa amena isoletta, gentile sorriso di natura ed arte delle nostre lagune, già tanto cara al Byron, e per la fama che ne ebbe da lui, ma molto più la cortesia, giammai smentitasi di chi la presiede, celebre e popolare oltre i confini d'Italia.

A Voi, illustri Padri, che la Patria lontana onorate con l'esercizio delle più elette virtù, con il culto perseverante e indefesso ai buoni studi, con la diffusione del sapere, e che la patria di adozione pur onorate con il luminoso esempio della vostra insigne pietà e delle vostre nobili fatiche, Venezia, per mio mezzo, rinnova il suo reverente saluto nella lietissima festa d'oggi, e sia questo saluto augurio di ogni benedizione a Voi ed al popolo, cui appartenete, le cui sventure trovarono sempre eco di sincera commiserazione, nella Città cara a Voi che vi ospita, e delle grazie del quale provammo e proveremo sempre fraterno compiacimento.

Alzo il bicchiere, brindo alla ognor crescente prosperità della Congregazione Mechitarista.

Conte Dr. Cav. Enrico Passi
rapp. Sindaco Conte Grimani

I miei cari giovani studenti mi pregano di parlare; ma ho il cuore troppo commosso davanti alle glorie purissime che coronano la fronte dei R.R. Padri Armeni. - Essi hanno portato la loro letteratura nazionale al più alto fastigio, e ciò che è più, e non è stato detto dai valorosi che hanno brindato, i Padri hanno coltivato e coltivano la Religione santa con tanto amore da stabilirla tra i loro connazionali; benchè sovente perseguitati. Meritamente Venezia tutta li ama e li ammira, e guarda a loro come a stelle che brillano purissime nel suo bel cielo. Anch'io mi sento Veneziano in questo momento, e brindando auguro ai buoni Padri Armeni di ascendere ancora e di vedere presto il loro popolo non solamente libero, ma concorde nel levare a Dio l'inno di quella fede che vince il mondo.

P. Alfonso Gasperini
dei Predicatori

1500e Anniversaire de la langue arménienne

Pour fêter avec vous ce grand anniversaire,
Je ne sais que deux mots: Espoir et Souvenir,
Sans eux que feriez vous d'un présent éphémère
Qui du passé ne dirait rien à l'avenir?

L'Arménie, aujourd'hui, vous rappelle en'arrière
A fin qu'aux jours d'antan vous alliez recueillir
Les lauriers des aïeux à présent millénaires
Pour qu'un instant d'espoir les fasse refleurir.

Mais si les deuils cruels qu'a subis votre histoire,
Sur ces gais souvenirs jetaient leur ombre noire,
En pensant au passé si vous devez souffrir,

Nous faisons tant de vœux pour vous et pour vos frères,
Qu'il vous faut refouler les pleurs de vos paupières,
Absoudre le passé et croire en l'avenir.

Henri Gambler

Come rappresentante della Stampa Veneziana, volgo il saluto affettuoso alla forte ed ammirevole Congregazione Mechitarista che qui a Venezia, dove operò prodigiù Aldo Manuzio, dimostrò di saper coltivare quell'arte della stampa che è la più formidabile arma del progresso, quando altre nazioni ben più di lei più grandi per territorio, erano ancora nelle barbarie medioevali.

Venezia accoglie Voi non come ospiti, ma quasi come figli ed è orgogliosa di Voi.

Voi significate Arte, Patriottismo, Civiltà. In nome di queste tre santissime idealità a Voi alzo il bicchiere augurando il trionfo certissimo della Vostra razza provata al dolore, all'abnegazione, all'eroismo,

Prof. Serena

Venezia, li 18 ottobre 1913

Grato all' E. V. per l' invito gentile di cui si compiacque onorarmi alla solennità commemorativa che sarà tenuta da codesta Congregazione nell' isola di S. Lazzaro il giorno 20 corrente, La prevengo che interverrà in rappresentanza del Comune l'Assessore Conte dr. cav. Enrico Matteo Passi.

Voglia gradire l' E. V. con l'espressione di viva riconoscenza, gli atti del mio ossequio.

IL SINDACO F. Grimali

A S. E.

Monsignor Ignazio Ghiureckian
Arcivescovo Armeno
Isola di S. Lazzaro

Pallanza (Lago Maggiore) 16. 10. 13

Rispettabile e Reverenda Congregazione

Vecchio amico, pietoso ed ammiratore, del Popolo Armeno, della sua intellettualità, della sua storia e della letteratura sua, nella ricorrenza dei due giubilei, benchè da lontano prendo viva parte alla commemorazione.

Auguro che l' Armenia nel riaffermare la propria coscienza sogni pure alla Grecia ed alla Venezia, ma sappia rievocare la sensibile e romantica, bella e forte anima sua.

Commovente e generosa nei guizzi entusiastici d' un Popolo che combatte per la libertà, Ella abbia l' energia di scongiurare e vincere la iattura d' un opprimente destino, ormai troppo prolungata: sia Ella rivendicata al progresso ed alla civiltà.

Per la benemerita e sventurata Nazionalità finalmente e presto addivenga la riparatrice giustizia, l' umana e prospera esistenza, autonoma indipendente e libera.

Rispettosi e riverenti saluti, distintissima osservanza:
devotissimo

Fedele Italico Azari

*Præsidi et Sociis Academiæ Armenæ in Insula
Si. Lazari apud Venetos, Fredericus Cornuallii
Conybeare Oroniensis S. P. D.*

Memet terræ intervallo divisum non modo literarum armenorum cognitio studiumque, verum vestra erga me in cœnobio Si. Lazari iam pridem degentem assidua benignitas, animo et voluntate vobiscum in ista fausta celebratione coniunctum reddit; quo magis gaudere debeo quoties in academia vestra artium bonarum cultum florere audio, id quod et sæpe facio et semper me facturum esse spero. Nunc autem qualem Natio Armena plurimis iniquorum insectationibus mirabiliter Dei Providentia superstes profectum fecerit res ipsa quam hodie agitis docere potest: etenim locupletissime testatur adeo auctus apud vos librorum impressorum, nec minus hominum doctissimorum, numerus. Characteres ergo ante MDC annis a sancto Mesrope ad usum Ecclesiæ gentisque armenorum inventos, prelum etiam typographicum ante CCCC annis apud armenos instauratum vobis lætitia dieque festo commemorantibus omnia bona opto et opus pulcherrimum multum ante inceptum feliciter esse versurum confido: in cuius rei testimonium literas has ad vos misi quæ quod animo sentio quasi voce præsentis ostendant.

*Datum Oronie in Domo mea die rigesimo
tertio Mensis Octobris, A. S. MCMXIII.*

Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր Ք

Venezia 20 Ottobre

*Profondamente grato memore invito cortese dolentissimo
essere impedito profittarne associarmi con animo reverente alla
odierna festa che rievocando inizi di civiltà nobilmente pro-
seguiti per virtù di studio e di scienza e lieto auspicio sicuro
di libera fortuna alla congregazione illustre al popolo armeno
antico e futuro.*

Gilberto Secretan

Venezia 20 Ott.

Esami impedisconomi dolente partecipare odierna festa gradiscano sinceri auguri trionfo ideali desiderati congratulazioni fraterni saluti

Mario Gallo

Roma 20 Ott.

Col cuore unissono congregazione madre festeggiante grande giubileo intellettuale della nazione auguriamo ad ambedue luminosa imperitura prosperità

P. Minas, P. Daniele
Mehitaristi

Dillingen Donau 20 Okt.

Zu dem bejden auch den abendlaendischen gelehrten teuren jubilaeen gratulirt ihnen mit den Worten des psalmisten «Manus tua gentes disperdidit, et plantasti eos: afflexisti populos, et expulisti eos: Nec enim in gladio suo possederunt terram, et brachium eorum non salvavit eos: Sed dextera tua, et brachium tuum, et illuminatio vultus tui: quoniam complacuisti in eis. Tu es ipse rex meus et Deus meus: qui mandas salutes Jacob».

Professor Euringer Dillingen

Bahtchedjik Turquie 20 Oct.

Nous pères leur Communauté participons avec coeurs ardents aux fêtes jubilaires nationales à Saint Lazare.

P. Tayetzi, P. Sirounian, P. Posbeykian

Ploydiv 26 Oct.

Occasion grand jubilé national arméniens Philippople expriment respect reconnaissance aux continuateurs infatigables oeuvres Mesrop Apcar

Société Kraciratz

Wien 27 Oct.

Reconnaissons rôle grandiose dans culture Arménienne souhaitons persévérer voie des intérêts nationaux

Comité Vienne Grand Jubilé

ԱՐԱՐԱՏ ԵՒ ՍԻՆԱՅԻ

Երկար ժամանակէ ի վեր, աստուածային երևոյթ, կը ժպտիս Հայաստանի հովուապետին առաւօտեան ամպերուն մէջէն. բայց այսօր բնութեան հրաշալիք մը չես, այլ երկնքի. ճառագայթներու հետ աստուածութեան ցոլքը կ'իջնէ. Արարատ՝ Սինայի մ'ես: Մարգարէներու խումբ մը կը շրջապատէ զիս. որոտումներու մէջ Յաւիտենականին պատգամները կը սպառնան: Լոյսի աշխարհէն անջատուած՝ Հայաստանը գիշերային ծովու վրայ թափառող նաւ մը չէ. հորիզոնը կարմրած է արշալոյսով մը՝ որ մարտիրոսներու արիւնն է, ոսկեղէն հեղեղներով՝ որ թափն է ազգային մտածման: Դուն, Արարատ, թատերարեմ մ'ես՝ ուր մոգական խօսք մը ամբողջ հին դարերը կ'անցընէ աչքէ առջեւէն. այս երկիրը որ առանց պատմութեան՝ բնակչէ զուրկ ամաւոյթեան մը տըխուրթիւն ունի, այդ տեսարանին մէջ կը սրբազանուի իր պատանեկութեան յիշատակներով: Հայեր, որ հեթանոսական երգերուն մէջ միայն ձեր փառքի տենչը և սրտի վայելքը կը փնտռէք, ահաւասիկ մտաւոր աշխարհ մը որ ձեր աննիթական հայրենիքը պիտի բլլայ և ձեզ դիւցազնութեան վանք տենչերը պիտի շնչէ: Բնութեան առեղծուածին համար ի զուր ճգնեցան ամենէն յանդուգն մտքերը. ան հոս գէպ ի լոյս կ'ելլէ՝ քառսէն կեանքի եկող տիեզերաց հետ: Հոս մարդկային սիրտը՝ դարերէ ի վեր իր երջանկութեան համար տանջուող՝ անմեղութեան մէջ պիտի գտնէ իր դրախտն և երազած երջանկութիւնը:

Հոս արդարութեան վրէժխնդիր ձայնը, չարերու ոչնչացումը և զոհերու յաղթանակը տենչացող՝ պիտի դառնայ աւերիչ զայլոյթ մը՝ ջրհեղեղի մը ահօնի ձևերուն տակ, պիտի պատռէ երկինքը և անդունդները, և նոր մարդկութեան մը խանձարուրդը պիտի տարուբերէ ալիքներու վրայ: Ո՛վ Արարատ, այս աստուածաշունչ գրքին մէջ զոր այսօր յաղթանակաւ կուծքիս վրայ կը կրեմ՝ քեզ ցուցնելու համար, մարդկային սիրտը պիտի գտնայ՝ իրական և մշտնջենաւոր ձևի ներքեւ՝ ինչ որ մինչև հիմայ միայն բաղձանքդ եղաւ: Բայց ինչպէս այն ճանապարհը՝ որ կը տանի Յաւիտենականին գահը՝ ծածկուած է երկնային ներու շուշանագգեստ շարքերով, մինչև այն պատգամատեղին բարձրաշալու համար, ուսկից այս օրէնքները կ'իջնան, կանգնած են հայրապետներու զոյգ շարքեր. անոնց մէջ կրկին աշխարհ համառօտուած կը տեսնեմ, հեթանոսականը և քրիստոնէականը. իրենց մէջ կը խօսի իրենց ազգի ձայնը՝ միացած գերբնական ներշնչումներու. գեղարուեստը այս հայրապետներու ժառանգութիւնն է, նշմարտութիւնը իրենց պար-

գեւը, գեղեցիկը կը դիւթէ անոնց մէջ և լոյսը գիշերուան վախը կը փարատէ. անոնց հետ, ո՛վ Արարատ, քեզի ընծայ պիտի բերեմ Հելլէն միտքը՝ քրիստոնէական սիրոյն հետ, Դուռն պիտի աւելցնես անոնց վրայ հայկական հոգիին՝ գանձերը, և քու շուքիդ ներքև պիտի բարձրանայ տաճար մը որուն քարերը դուռն ընծայեցիր, որուն ձևերը արժանապատեան մը փափկութիւնն ունին, և որուն վերև պիտի փայլի խաչը քու բոլոր արշալոյսներուդ և բոլոր քու տօներուդ շողին տակ. զքեզ այսօր Սինայի մը կը տեսնեմ, բայց աւա՜ղ Մովսէսի մը նման՝ պիտի չվայլեմ Աւետեաց երկիրը՝ ուր կը տանիմ ժողովուրդս, քու կատարիդ վերև տեսնեմ ապագայ հայրենեաց երջանիկ վկանները. աչքերս թող փակուին բացուող դարագլխի մ'առջև. շիրիմս գտնեմ այդ շուքերուդ մէջ. կայծակներու տեղ այսուհետև հայրենիքի երկնքին մէջէն միայն մարգարէներու և առաքեալներու ուրուականները պիտի շրջեցնես:

Հ. Ք. ՉՐԱՔԵԱՆ

ԴԱՍԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԸ

ՀԱՅՈՑ ՄԷՁ

Նախնեաց յարգանքը ոչ եթէ անոնց գործին ներբողեանն է միայն՝ այլ անոր խոր ըմբռնումը. Ե. դարը մեր դասական գրականութիւնը կ'անուանենք, բայց այս կոչումը մեծ դար մը չի նշանակեր միայն, այլ նաև օրինակելի, գովեստ մը չէ միայն՝ այլ կանոն մը:

Ոսկեդար շրջի անուան տակ՝ բեղմնաւոր գործունէութեան և լեզուի գեղեցկութեան կաղապար մը կը նկատենք միայն. չունէ՞ր այն գեղարուեստ մը՝ ծնունդ իր մտաւորականութեան և արժանի ապագային նայուածքին: Ազգի մը անձնականութիւնը գերութեան շրջանին մէջ չարտայայտուի՝ այլ իր ազատութեան, բնութեան օրէնքներու բացառութիւն մը պիտի՝ ըլլար եթէ մեր ազգային նկարագիրը չներկայացուէր սերունդէ մը որ հայկական ինքնուրոյնութեան մէջ զարգացած էր:

Ե. դարու գեղարուեստի առաջին յատկանիշն է՝ ոչ բնութիւնը և ոչ կեանքը հաստաւորուած բաժնել. մեր հեղինակներէն ոչ մէկ ծովը կը հանէ իր ափունքներէն՝ շրջանակի մը մէջ կախելու և ամբողջ հիացման առաջարկելու համար. ոչ ոք անոնցմէ կեանքը կը փոքրացնէ այնպէս որ կարենայ թատերարեմի մը վրայ տեղաւորուիլ. ոչ Եղնկայ, ոչ Խորենացոյ, ոչ Եղիշէի մէջ պիտի գտնէք անջատ ոտանաւորներ լուսնկա գիշերուան մը վրայ, ծովու անհունութեան և գարուններու գուարթ վերագարծին ողջոյնը: Եւ սակայն բնութեան բոլոր գեղեցկութիւնները

զգացուած են իրենց էջերուն մէջ. բանաստեղծական կեանքը իրական կեանքէն անջատուած տեսիլ մը չէ, այլ անոր շարունակութիւնը. և այս երևոյթը ուրիշ բան չէ բայց եթէ իրականութեան հարազատ նմանողութիւնը: Իրականութեան մէջ ալ բանաստեղծական յուզումը շարայարութիւն է առօրեայ դէպքերու: Մշակը առաւօտեան դէմ դաշտը կ'իջնէ իր հասկերը հնձելու համար միայն. բայց հորիզոնին վրայ իւրեն ընդ առաջ կ'եկնան ոսկեծոյլ զդեակներ, անյատակ հնոցներ՝ զանոնք ձուլելու սահմանուած, ծիրանի առկախ և շրջուն հարուստներ՝ որ երկրիս վրայ լաւա սփռել կը սպառնան, բայց զայրութիւն կը փոխեն ժպտի և երկրիս վրայ ոսկի և աղամանդ միայն կ'անձրեն:

Գեղարուեստի կեանքը՝ իբր նիւթական կեանքի մաս մը ըմբռնուած՝ լեռ մ'է որ զաշտին շարունակութիւնն է, բայց անոր լոյսին մէջ կորսուած մասը. դաշտերու տարածութիւնը և բլրակներու փոքրութիւնը կը ծառայեն իր մեծվայելչութիւնը աւելի բարձրացնելու: Ամէն գեղեցիկութիւն մեր նախնիքներէն ըմբռնուած չէ իբրև կղզիացած իր մը. հորիզոնը մեր նախնեաց երազն եղած է, և իրենց իւրաքանչիւր ստեղծման համար փնտռած են անոր յարմարագոյնը:

Մեր նախնիք ոչ մէկ երգ նուիրած են արարատեան դաշտին. բայց պատմագրութիւնը իրենց առիթ կ'ընծայէր քնարերգական յուզումները բացատրելու. փարպեցիի պատմական դէպքերուն կը հետևի, բայց երբ անոնք կը բարձրանան մինչև բանաստեղծութեան աստիճանը, ներշնչման հովերը մինչև մեզ կը բերեն Արարատեան դաշտի բոլոր կախարդական բոյրերը. գորգերը կը կախուին լեռանց կողէն և անտառներուն ստուերները՝ լեռներու բարձրութիւնէն: Իշիշէն «բանակներուն մէջ կ'ապրի մինչև այն վայրկեանը՝ ուր հայ իշխանուհիներու տառապանքին և անոնց շքեղութեանց հակապատկերը իւր սրտին բոլոր լարերը կը թըրթռացնեն:

Բայց գեղարուեստի մէջ կայ երկու եզր, նիւթական առարկան և արուեստագէտի հոգին. անձնականութիւնը մեր նախնեաց ըով ազատ է գրական աւանդութեանց ոտնակապերէն. թարմ ցեղ մ'է որ գրականութեան մէջ կը մտնէ անկախ հին յիշատակներէ. կ'աճի կուսական անտառի մը վայրենի փարթամութեամբ. հելլեններուն նման՝ նախնեաց պատկառանքը և անոնց գործին օրինակը չի սանձեր իրենց խառնուածքին եռանդը. երբ կ'ընթեռնու Ե. դարու հեղինակ մը՝ գրքի հետ չէ որ կ'ապրիս այլ անձի մը, և ամէն անձ այնպէս վրէժխնդիր է իր նկարագրին, ինչպէս ամէն ազգ իր ինքնուրոյնութեան. ամէն մատենագիր առանձնական տիպար մ'է այնքան որոշ՝ ինչպէս թէ տարբեր ցեղէ մ'ըլլար. անոնց համապատկերը կը յիշեցնէ Հայաստանի գաւառները ուր դաշտերու կանաչը, լեռներու ձիւնը, անտառներու ստուերը՝ միայն հեռավորութեան մէջ իրարու հետ կը հաշտուին և կը ձուլուին:

Նախնեաց յուշարձանները այսպէս յօրինուած էին երկրին ամենէն ազնիւ քարերով. այլ անոնց ձեն է որ գեղարուեստական վերջին

դրոշմը պիտի ընծայէր իրենց. ոսկի ձոյլ մը՝ որքան ալ անգին՝ ոսկեղէն արծառն մը չէ: Չնայ մէջ մեր նախնիք ենթակայական ճշմարտութեան առաւելութիւն կ'ընծայեն առարկայականին վրայ. այսպէս դիւցազ մը մարդկային չափեր ունի իրականութեան մէջ, բայց անոր աստուածացումը չափազանցութիւն մը չէ՝ որովհետեւ գոյութիւն ունի ան՝ բայց հոգիներուն մէջ: Հայրենիքի տեսարանները անկարող ենք բնութեան ուրիշ տարրերուն պէս վերլուծել. աւերակի մը քարը, Եփրատի սրբազան ալիքը՝ կարծես տարբեր տարրերէ շինուած են քան համանման առարկաներ. մի և նոյն առարկան երկրի և հոգիի մէջ նկատուած այնպէս են՝ ինչպէս նիւթի և երկնքի մէջ: Հոգեկան ճշմարտութիւն է որ կը բացատրեն մեր նախնիք, իրականութիւնը՝ սրտին մէջ դիտուած:

Ամէն տեսարանի մէջ հոգիներու խումբ մը կայ, հեղինակին և իր անձնատրուութեանց. կը յիշեցնեն անոնք զիցարանական այն դարերը՝ ուր ամէն թուփի մէջ յաւերժարաներու ոտնաձայնը կը լսուէր:

Նիւթ, անձնականութիւն և ձև երեքն ալ ինքնատիպ են մեր նախնեաց մէջ: Անոնք հոգին տակ թաղուած տաճարներն են՝ որոնց վերականգնումին դեռ ոչ ոք խորհած է: Անոնք վերջալոյսի մէջ հալող խուսափուկ գոյներուն կը նմանին՝ միայն մէկ երկնքի յատուկ, և այն ծաղիկներուն որ Այրարատի ամենէն անկոխ բարձունքներու վրայ աճած՝ զուրկ են հիացողէ, և միայնութեան մեծութեամբ աւելի գեղեցկացած: Ողջունենք ուրեմն մեր նախնեաց մէջ ոչ եթէ թարգմանիչները՝ իրենց աւանդական անուան տակ՝ այլ նկարիչները և արձանագործները. նկարիչները որոնց գործերը մեր սրտերուն վրայ դրոշմուած հայ անցեալի ամենէն նուիրական տեսարաններն են, և արձանագործները՝ որ յաւիտեականութեան համար քանդակած են հայ զիւցազներու դէմքերը:

Հ. Կ. Տ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՈՍԿԵԶՈՅԼ ԼԵԶՈՒՆ

Հայերէն բարբառ, օտար երկնքին տակ լսուած՝ երաժշտութեանց քաղցրագոյնն ես դուն:

Սրտեր կը տրոփեն, երակներ՝ աղու քնարի արեան թելեր՝ կը վառին լուսեղ տենչի մը երանգով:

Զօղ մ'ես իզպարութմ և անուշարոյր, միաւորիչ հուր մը՝ ինչպէս երկրի թագուն հնոցը՝ որուն երեսը գարուններով կը ծածկուի:

Այլ, մայրենի՛ բարբառ, հայրենեաց ամէն նուիրական յուշարձաններու նման՝ զքեզ ալ այժմ աւերակ կը տեսնեմ:

Պոլիս և Կովկաս՝ Հայ մտաւորականութեան զոյգ կեդրոններ՝ գերիշխանութեան մրցանքը կը մղեն. իւրաքանչիւրն իրեն կը պահէ օրէնսդիր դերը, իրեն ձգելու շրջակայքը, իրեն վրայ ձեւելու անտաշ մասունքը:

Ամէն ոք իր լեզուին ստեղծողը կը հանդիսանայ, և եթէ Հայկ՝ Բարեկունէ խուսափած՝ ըսաներորդ դարուն մտնէր Հայաստան՝ հիասթափ պիտի ըլլար՝ Բարեկունը հոն գտնելով:

Հայ աշխարհիկ լեզուն կը փնտռէ ինքնամիոփումը, խառնագգեստ լեզուն՝ իր բիրեղացումը. կեդրոնածիգ ոյժ մը կը մղէ զայն դէպ ի կիրթ ճաշակ. գաւառացի ու մայրաքաղաքացի բարբառներ՝ համաչափ քայլով ու փայլով կը դիմեն դէպ ի հասարակաց բարբառ, ինչպէս միանալու գացող գետի նոյն ճիւղակներ:

Բայց ճանապարհը օձաձև կ'երկարի և հանդիպման կէտը կը խուսափէ միշտ՝ ինչպէս երկնային ուղւոյն վրայ՝ ուր արևն և լուսինը իրարու կը հետապնդեն: Ազգային մատենագիրներ՝ միութիւն կը քարոզեն անմիաբան լեզուով: Լեզուի հասարակաց օրինագիրը մը ի զուր կ'անձկայ լոյսը վայելել:

Այս դրութեան մէջ էին մեր նախնիք նաև Է. դարուն՝ երբ Ս. Մեսրոպ երեցաւ: Ամէն գաւառ իր բարբառն ունէր տեղական գահու մը և տեղական պատմութեան մը հետ: Ինչ ոյժ այն ամէնը նուաճեց և լեզուի մէջ կանգնեց կեդրոնական իշխանութիւն՝ համապատասխան աւարարտեան թագաւորութեան: Քսաներորդ դարու հայ լեզուին կացութիւնը՝ Թարգմանչաց դարու փառքը կը պանծացնէ, և արդի անմիաբանութիւնն և խեղճութիւնը՝ անոր մեծութիւնը կը ցայտեցնեն:

Վե՛ր ելլենք տաճնհէինգ դարեր. երէկուան անցեալը՝ այսօրուան երազ. այսօրուան հակայ պատկերը՝ երէկուան իրականութիւն: Շրջան մը՝ ուր մեր ճշմարիտ օրէնսդիրներն ապրեցան՝ մեր մատենագրութեան ոսկեղինիկ փարթամ շարքը կը կազմէ. հոն Հայ Ազգին հանճարը՝ դարաւոր ժանգը մերկացաւ. հոն Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ երկնքէն հեղեղուած լոյսին տակ՝ հայ լեզուին մարմին կը զգեցնեն հայրենի դրախտին մէջ. հոն՝ անոնք արևներ են արբանեակներու լուսաւոր եւրամին մէջ. քաղաքակիրթ աշխարհի մեծագոյն հանճարներուն՝ հայկական տարազի ոսկեհուռ շքեղութիւնը կը հագուեցնեն: Հիմ կը դնեն անոնք դարաւոր կոթողի մը:

Ե. դար, ոսկեղէն բռնի է մեր ազգին, ուր ամէն նիւթ մխրճուած կը զգենու չքնաղ աստղի մը փայլը, շքեղ մարմին մը, անմահ մարմիններուն պէս անխոց և թափանցիկ:

Այդ լեզուն ողիմբական ըմբիշը կը թուի որ մրցանք կը յայտարարէ բնութեան սրարշաւ պատկերներուն, բնութեան երևոյթներուն հետ. հողմին հետ կը մոնչէ, զեփիւտին անոյշ շունչն ունի, ամպերուն հետ կ'որոտայ, թռչնիկին հետ կը դայլայլէ և առաւօտեան խունկերուն հետ աղօթք մը կը դառնայ: Գրական աշխարհաբարը՝ արժաթեայ դէմքով

լուսին մ'է գաւառային բարբառներու բոլբոլուն մէջ, թայց իր լոյսը ինքնաբուխ չէ, այլ փոխ առնուած Ոսկեղաբու լեզուի արեւն, և անոր շունչէն զրկուած՝ շուտով պիտի խաւարի:

Հայկայ որդիք, նախնեաց արինը մեր երակներուն մէջ ըլլայ, անոնց շունչը մեր կուրծքին տակ, անոնց բարբառը մեր շրթունքին վրայ. և մեծագոյն ներքողը՝ զոր կրնայ մեր լեզուն հնչեցնել՝ պարտական ենք անոնց՝ որ նոյն իսկ այդ լեզուն ստեղծեցին:

Հ. Ղ. ՏԱՅԵԱՆ

ԵՐԳ ՅԱՆՄԱՀՆ ՄԵՍՐՈՎՊ

ԵՒ Ի Ս. ԹԱՐԳՄԱՆԻԶՄՆ

Ի լեռան օ՛ն աստուածապերճ մատիր Հոգիդ հայրենի,
կոչել աստ ի ծրմակաց զաստուածակերպ ուրուականս.
Ազդել շունչ յորդիս Հայկայ զփառաց նոցին սուրբ զեռանդ՝
կոեւ կոփեւ Հայրապետացս արձանս կրճեայ և անմահ:

Որ բազկաւդ փարատեցեր զնախկին լուսոյն զմէզ խաւար,
Ակնարկեա յերկնուստ ի վայր յայս ի հանդէս խըմբելոց.
Որ 'նդ աստուածս մրոյալ զըրեանց լուսով լուծեր զերկն անհնար
Տե՛ս ծագէ ջահաւորեալն ի քէն արփի յար անմուտ:

Ըզնախնի դարուցն ըստուեր ածէք ի դէմս ո՛վ լերինք
Մեծափառ և լուսասփիտ աւուրն այնոիկ յաւիտեանից.
Ի կատար անդ ի Սինա իւրայէլեանն առաջնորդ,
Թանձրախիտ 'ուրոտընդոստ պարածածկեալ մոյալ ամպովք՝

Ակն ունէր իւրոյ ազին Սինէական օրինաց:
Ոչ ի հուր, և ոչ ի ծուխ, մերս Հայրենեաց Պարագլուխ,
Այլ ի նշոյլ փառացըն Տեառն և ի բուրմունս երկնային՝
Լնկալաւ զրաստ երջանիկ Հայաստանեայցս աշխարհի:

Ի թիկանց Արարատայ հատան շանթիք բարկանայթը,
Համբաւ պերճ հոլաթևի ճախր ի յերկինս լուսակէզ,
Բերակունս բոց կենսատուր վառեաց Հայոցն հոգեշունչ,
Ի շիրմաց յարեան ըստուերք, հորդեաց փառաց ասպարէզ:

Հուր Հացեկայ շողեալ ծագէ, խանդը թորօնից վերաթեւալ,
Գըրոշմեն ի գիր ուի սիրտ զնախկին փառաց զյոյս մըռայլ.

Քե՛ն հայր, պերճ շառաւիղ, Մըշակ տառից Բարձրելոյն,
Քե՛ն հարան յորդուցդ ի սիրտ Տեառն շանթիք բոցեղէն:

Եղիշէ՛ ի բարբառ գողտր ուսոյց երգել զշոհնդ մարտի,
Ձի՛նչ ապա զմեծահոգի ըզնեքսիսեանցն երգել աստ,
Արժուեթոյն մտահարուստ վե՛ն դիտապետն Լամբրոնեան
Յանջըրդի վիմէ՛ վըտակս ուղիւից յարբումն բխեցոյց:

Կարկառեալ Մաշտոցեան Հօր զիւրն աջ անյաղթ ի Մխրթար,
Եւ նովաւ յորդիս անմահ, ի Սիսակեանն վե՛ն Առիւծ,
Եւ ի Վրդյրն հեզահոգի, ոյք բանիւք մտաց և սրբարի
'Պ ազգն ողջոյն զաստուածեղէնն արկին ճաճանչ հըրայրեաց:

Ձե՛զ ապա Հայրապետացդ աստուածազանգ Ձե՛զ պարտիմք,
Նըւիրիւ ըգտըրտից բանս. և զճշմարտէն բուռն հարեալ
Ասացից երդուեալ ի թագն ի շուք անմահ ճակատուցդ՝
Ի Ձեզ պարծի, Հոգիք սուրբք, և անմահ կեայ Հայաստան:

20

ՎՈՒՄԵԱՊՈՒՀ ԱՐՔՈՒՆԱԿԱՆ ՇԻՐԻՄՆԵՐՈՒՆ ԱՌՋԵԻ

Նոճիներու մայրենի շուքին տակ,
Եւ հողմերու օրօրին մէջ,
Մարմարեայ յաւերժական յարկին տակ՝
Փառքի երազներով դեռ ժպտուն՝
Կը ննջէք, իմ նախնիներս, Հայաստանի՝ արքաներ:

Արքունական բուրաստանէ վարդէ պսակներ չեն շքեղ՝
Ձոր կու գամ ձեր մահճին վրայ կախելու,
Եւ ոչ վահան մը պղնձէ՝ ռազմի դաշտին վրայ
Ընկնող պարսկէն կորզուած:

Ո՛վ նախնիներս որոնց արիւնը սրտիս մէջ՝
Հրաւէր մըն է դիւցազնական ճիգերու,
Ձեր հանճարը՝ մինչև ցարդ
Երածկած արմատն հողին մէջ՝
Արդ իր ճիւղերը լոյսին մէջ
Հայ երկնքին կը կարկառէ:

Օ՛ն արթնցէք նախնիներս
Հայրենեաց հետ վերածնեալ.
Թող վըրովէ՝ ձեր անդորր
Ազգի մ'ողջոյն՝ մեծ պարերգ:

Հայկ. Յոբելեան

Ո՛ն արթնցէք, առաւօտն
 Արդէն լեռներն ողողեց.
 Եւ յաղթանակ մը հայ երկրին անծանօթ
 Կու գայ ահա հանճարի՝ անարի՛ւն
 Հետքի զրծած ուղիէն:
 Հոգւոյ բիբեր կը բացուին
 Իտր աշխարհին մէջ մտքի.
 Եւ համազոյքն արհեստներու, գիտութեան,
 Մուկի ծոցէն կ'ուզէ բաժին մը կեանքի:
 Հայկ՝ Հայ ցեղին առաջնորդ,
 Տուիր անոր դիւցազնութեան՝ հայրենիք.
 Իմ մականիս ներքեւ սակայն պիտի ան՝
 Գաղթէ մտքի գաւառին մէջ երջանիկ:
 Դուն Արտաշիաս հելլէն լուծէն ազատած,
 Անկախութեան դրօշը տարիւր յաղթական.
 Այլ իմ ձեռքով մուկի շղթան աղամանդ
 Թօթափեցաւ հոգիներու թևերէն:
 Եւ դուն, Տիգրան, տէր Ասիոյ և ծովուն,
 Մահկանացու աստուած՝ պարտուած ազգերու,
 Այսօր միայն կրկէսին մէջ հանճարի՝
 Պիտի մրցի Հայն՝ ախոյեան օտարին:
 Ձեզ նոր դարու աւետիսը կը բերեմ.
 Որ զարթունիդ ըլլայ զուարթ՝
 Կամ քաղցրագոյն ջոճներնիդ.
 Ձի Հայաստան՝ ձեր կեանքերու նրպատակ՝
 Հագուած է զրահ մ՝ ամէն սուրէ անթափանց:
 Ձեր շիրմաց ջով պիտի բազմի իմ շիրիմ.
 Այլ նոճւոյն տեղ պիտի հոն՝
 Դափնեվարդերը ծաղկին.
 Եւ զէնքի հետ քանդակուած՝
 Հայկեան քնար պիտի ժպտի իմ սուրին:
Հ. Կ. Տ. Ս.

211

ԼՈՅՍԻ ՔԱՅԼԵՐԳ

(Խմբերգ թարգմանւած)

Ձերն է ճամբան արևու,
 Հայաստանի արծիւներ,
 Արշալոյսին ծարաւի՝
 Բանանք մեր թև դէպ'եթեր:

Նախնեաց շիրիմն՝ հողին մէջ
Անոնց հողին երկինքն է.
Երկրէս անդին՝ անսահման
Հորիզոն մեզ կը կանչէ:

Լոյս, դիցուհի մեր երկրին,
Նախնիքս եղան քու վրկայք.
Ամպերու վրան օն կախուէ,
Իբր ազգային մեր դրօշակ:

Քո՛ւ անուամբ հայ բանականեր
Ասիոյ դէմ զինուեցան.
Ամբողջ անցեալ մեր ցեղին
Կըրօնքիդ ռազմն է միայն:

Տարրերու կոյր ուժին քով,
Իբրեւ յորձանք մ՝ յաղթական՝
Մըտքի կըռիւր մեր փառքն՝
Եղաւ մեր կեանքը համայն:

Լոյս, տարածուէ՛ բնութեան վրայ,
Կեանքի կանչէ դաշտն ու լեռ.
Լոյս, տարածուէ՛ բնութեան վրայ,
Մատեն էի հին խորհուրդներ:

Շիրիմներուն վրայ փրոուէ՛
Յայտնէ՛ գանձերն Անցեալի.
Գիշերուան մէջ՝ ծի՛ր կաթին՝
Եղի՛ր ճամբայ վահագնի:

Փետուր թողունք՝ ամպին վրայ.
Հողմն ուռեցնէ՛ մեր կուրծքեր.
Ճերմակ լեռներ թո՛ղ առնուն
Մեր վէրքերու վարդ բիծեր:

Ինչ փոյթ. այրող այս ճամբէն
Մեր նախնիքն են բարձրացեր.
Երկրէս անդին ապագայք
Պիտ՝ զըտնեն նոր աշխարհներ:

Ձե՛րն է ճամբան արևու,
Հայաստանի արծիւներ.
Կու գանք քու մէջ կերտելու
Մեր յաւէժ բոյնն, ո՛վ եթեր:

Հ. Կ. ՏԵՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՄԱՐԳԱՐԷԻՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

(Ս. Մեսրոբ կը դիմէ Արտաշատ՝ հայ արքունիքին իր գիտը ընկալայացնելու) .

Մենաւոր ճանապարհ, առաջնորդ դէպ ի տօներն Արտաշատու, ընկեր իմ երբեմնի խոկուններուս, ո՛վ ճանապարհ իմ Հայրենիքիս և Անցեալիս, զքեզ շրջագծող այս հիւրկներուն մէջ՝ երջանիկ տարիներս է որ կը կրկնուին :

Հին զգացումներս՝ Թուփերուդ մէջ դարանած՝ ինձի կը սպասէին . անոնք յարձակումով ընդ առաջ կը վազեն ինձ՝ մանուշակներու նոյն սուր բոյրին հետ :

Մենաւոր ճանապարհ՝ որուն ծայրը կ'ակնկալեն իմ սիրելիներս, զքեզ Փառքի ճանապարհը պիտի ընեմ այսօր :

Գաղափար մը կը բերեմ ինձի հետ . և ան՝ աստղի մը պէս՝ ոսկեղէն կայծ մըն է աշխարհ մը պարունակող : Սիրտս գինովցած է աւոր գեղեցկութեամբ՝ ինչպէս մայրը իր որդւոյն նայուածքով, ինչպէս անդրիափորձը՝ իր կերտած դէմքով : Կը յառաջեմ անոր աներեկոյթ լուսապսակին մէջ, և դափնիներէս աւելի՝ երջանկութիւնդ է որ հոգիս կ'ալեկոծէ հաճոյքի յորձանքներով, ո՛վ իմ հայրենիքս, սրտիս լուռ մեհեանին մէջ պաշտուած :

Արդէն Արտաշատը հակայացած է հորիզոնի վրայ . իր քանդակները՝ մէկ վայրկեանի մէջ աճող մարդիկներու նման ամպերու մէջ կը ցցուին : Ահաւասիկ կամարակապ դուռը՝ ուր դեռ երիտասարդ զօրավար՝ փողերու ձայնով կը մտնէի՝ հայ ամբոխի հիացման հետամուտ . վարդերու զորք մը փռուած էր ճամբուս վրայ, ուր յաղթական դրօշ մ'այն առնեն ինձ կ'առաջնորդէր :

Ո՛վ յիշատակներ, ինչպիսի՝ հեռանկարի մը մէջէն կ'երևնաց ինձ . անշունչ առարկաներ՝ կարծես յանկարծ կը տխրիք այնքան փոփոխուած տեսնելով զիս . ափշած էք այս ամբոխին նման՝ որ արքունիք կը վազէ իմացնելու Մեսրոբայ վերադարձը՝ ինչպէս թէ հին տարիներու յիշատակ մ'ըլլայի մտքի մէջ արթնցած կամ մոռեալ մը գերեզմանէն ծանձրացած, այս ամբոխին նման՝ որուն աչքերը ցցուած նիզակներու ետեւէն ինձ կը նային և ներկայիս անվարժ՝ անցեալս կ'արտասուեն :

Դուք կը յիշէք սիրտ մը՝ մահէն անվախ, բազուկ մը՝ թշնամեաց մահաբեր, և գարգաւանակի շուրջ՝ շեշտ կիսադէմքի վրայ :

Հիմա քաբայրէ մը կու գամ : Խաւարը դեռ չէ՝ թօթափեր հանդերձիս վրայէն : Ճերմակ ալիքները զլիսուս վրայ՝ ջրվէժ մը կը թուին

ժայռի մը շուրջ: Աչքերուս մէջ թափառող տարօրինակ բոցը մտածմանս և տանջանքներուս կրակը կը մատնէ:

Բայց անվրդով կը կանգնիմ ձեր առջև, ձեր՝ որ իմ երջանիկ տարիներս տեսաք, որովհետև գաղափար մը կը բերեմ ինձ հետ՝ և ան իմ անթառամ երիտասարդութիւնս է:

Ահաւասիկ Հայաստանի արքան՝ դիցազներու պսակի մը մէջ, և հայրապետը՝ եկեղեցւոյ մարմարեայ հրեշտակներուն միջև: Կ'ողջունեմ ձեզ, հայկական սուրբեր, ո՞վ իմ երբեմնի մտերիներ, անխլթական զէնք մը բերելով՝ որուն յաղթանակը անկարօտ պիտի ըլլայ հաստատուելու: Հայեր, ձեր կեանքը յաւիտենական կրկնութիւն մ'է: Հայրենիքի համար ընկած քաջներ՝ զայն գարնան մ' համար միայն կ'ապահովցնեն. անօրէնութեան սահման մը կը գծէք, զոր կ'եղծանեն փութով ասպատակող նոր նժոյզներու սմբակներ: Իմ մտածումս Հայաստանի պարիսպն է. իմ մտածումս հզօրագոյնն է անոր թուրքերէն. քրիստոնէութիւնը անոր խրամն է օտարին դէմ, զայն անկամօրջ անդունդ մը պիտի ընեմ՝ գրականութեամբ:

Ո՞վ ընկերներս տոնական գիշերներու հաճոյքներու կախարդիչ ձայնը չէ որ դուրս կը հանէ գիս քարայրիս մթութենէն. գաղափար մը կը բերեմ և այս գաղափարը՝ իմ միակ երջանկութիւնս է:

Որսական անտառներու մէջ, հոյկազուն ասպիտներ, դաշտերու ընտանութեան, լեռներու խրոխտանքին մէջ՝ բնութիւնը կը վայելէք. լոյսի ջերմութիւնը, ձեռու մշտափոփոխ երգը՝ երջանկութիւնը ձեզի կ'ընծայեն՝ անգիտակից բնազդով:

Բայց դեռ խուլ էք այս բնութեան վսեմ հայերէնին. լեակին վրայ կարկառած ժայռ մը՝ ձեզ համար անընթեռնի է, ինչպէս իր պարունակած կախարդական զրբեր: Ո՛րքան մարդը բոյսէն աւելի կը վայելէ աշխարհը, նոյնքան քան զինքն աւելի՝ Հանճարը. երկրագունդս երկրորդ յարկ մ'ունի՝ ուր ամէն բան գեղեցկացած է՝ և որուն դուռը քացի է միայն ընտրեալ մտքերուն համար: Գեղարունատ, ոսկեհուռ պատմունկան մը չ'ես՝ զարդ սնափառութեան. դուն կեանքի միակ իմաստն ես, միակ հոգին, դուն անոր երկարութիւնն ես: Գաղափար մը կը բերեմ, և այս գաղափարը՝ գրական արագային գոյութեան՝ կեանքի բարձրագոյն ձև մ' է անհատին համար:

Ոգևորութեան սարսուռ մը կ'անցնի ժողովուրդին մէջէն. սրտիս անբուժելի կրակն է՝ որ ամբողջ ժողովուրդ մը կը վարակէ. ո՛չ մէկ հրդեհ աւելի վսեմ տեսարան մ'ունի: Արքունի մականը առջևս կը խոնարհի. հովուապետին գաւազանը «նեցուկդ եմ» կը մըմնջէ. հրճուանքի արցունք մ'արդէն սքօղած է աչքէս՝ հայրենիքս, ժողովուրդս, անոնց արքան:

Հեռի՛ խանդավառ կեցքներ, հեռի՛ դափնեպսակներ... փառքի սէրն անգամ նուաստութիւն մ'է այն հոգիներուն համար՝ որ գործ մը իր գեղեցկութեան համար միայն կը սիրեն:

Ապագան թող չհամարի՝ թէ պատուոյ տեսիլք մ' ինձ առաջնորդ
եղաւ անապատէն մինչև հոս, և թէ հայրենիքիս բարիքը՝ ինքնին միայն
նակ՝ բաւական չէր սրտիս:

Ատելի՛ է ինձ պսակը՝ սիրելի ձեռքերու մէջ անգամ, որովհետև
զաղափար մը կը բերեմ և այս զաղափարը՝ իմ միակ փառքս է:

Հ. Կ. ՏԵՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Ի

ՀՆԳԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԻ ԿԱՐԻՒՐԵԱԿ

ՏՕՆԱԽՐԻՈՒԹԵԱՆ

ԳԻՒՏԻ ԳՐՈՑ

ՀԱՅԿԱԶՆԵԱՆՍ ԲԱՐԲԱՌՈՑ

Կ Ո Ր Ի Ի Ն Ա Կ Ա Ն Մ Ր Մ Ո Ի Ն Զ Ք

Ասքանազեան՝ ունկն ինձ դուք զարմ թորգոմայ մատուցէք.
Գրիգորեան սուրբ շառաւիղն, աստուածայինըն Մեսրոպ
Դիմէ, լինի ի խընդիր գրոց մայրենի բարբառոյս.
Այլ ինչ ի գլուխ բնաւ չեցէ, թէ չէ Բարձրեակըն խնամող,
ՅԱՐԱՐԱՐԱՏԱՅԻ ի զագաթանց, սրացեալ զուարթուն օղապար
Այն որ Կրքեմն զօրացոյց, ամենակալ Աջոփն Տեառն
Զախոյեանըն հաւատոյ, զագգիս գլուխ թորգոմեան
Զէին զկամս ի գլուխ հանել՝ գայ հասանէ շուաափոյթ
Յանոյշ ի քուն հանգըստեան, ի սիրտ մաքուր Մեսրոպայն
Կրոջմէ զտառս քաղցրահընչիւն ըզցանկալիսն ի բազմաց:
Ո՛վ ինձ Մեսրոպ քաջաբան, զարթի՛ր զարթի՛ր խօսնակ սուրբ
Ահա զըռժից քոց տենչանս, ելից խնամողն արարիչ:
Ո՛հ քանի՛ բիւր խընդութիւն, յաստուածատուրն ի պարգև
Զընաշխարհիկ ընդ իւր բաղդ, ցընծայ և զոյգ ազգն ողջոյն
Որհնութեանց երգք հըռչակին ի զմբեթարդ շքեղ տաճարս
Ամենեցուն սիրտ ամբիծ, լըցեալ ամբաւ եռանդեամբ.
Հնպա Մեսրոպն ի գործ ժիր ընդ սուրբ մեծին Սահակայ
Յաստուածատուրն ի շընորհ կըրթել զմանկունքս մատաղս.
ԶՀիլլենացւոց, զԱսորոցն՝ զօտարն յեղու ի հայ բան:
Ահա յափունս Ելլադայ դըռոյթ տըւեալ հասանն
Հայոց մեծաց սուրբ բողբոջք, մեղուք ժաղան իմաստունք
Ի ժողովել անազան զճաշակ բանից գիտութեան.

Ձերդ աղանիւր հեզաթոյի ի տապանէն արձակեալը
 Ձկնեանսայն մեզ բերեն շիւղ ձիթենւոյն դալարի,
 Այն ինչ փութով ամփոփեալ զնեկտար ծաղկանց քաղցրարոյր
 Ի հայրենիս մեր դառնան, զսերմն գիտութեան ծաւալեն
 Ձիմաստնալից բանըս պերճ, Աթենացուց մեծահոգակ
 Այն որ դ' հանուր տիեզերս հրուշակ հարեալ էր մեծ յոյժ:
 Հապ'օն ի սուրբ յայս հանդէս, յորինեսցուք պսակս անեղծ
 Դնել ի գլուխ սուրբ թարգմանչացս լուսաւորչաց ազգիս մեծ.
 Ելցեն ընդ ծուէնս ծիածան ծիրանաներկ ամպոց նուրբ
 Բուրմունք անյշ օրհնութեանցս, սլասցին դ' այերս ի յերկինս.
 Անռանք անմահք պաշտելիք, օծեալք ցօղով օրհնութեան
 Սրբոհեծիք եւ այժմ առատ, շքնորհաց շիթս հոգեզմայլ.
 Կեցջիք Մեսրոպ եւ Սահակ, ի տաճարիս սրբազան
 Երկնահանգոյն ջահք պայծառք, ցարդ պահեալք վառ ցոլացեալ:

Ո Գ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Այգին շողով բարձունքներէն Տարօնի
 Հայու ոգին մըրտապրտակ կը թեւէ.
 Կրնունդ մը վեհ փակուած կուրճին մէջ անզուսպ,
 Իր զարթնումի դալար յոյսին կը ժպտի:

Անպատէն 'նձիւղող ծաղկին քնքշութեամբ
 Իր թրխորակ քայլով մեզի կը վարզէ.
 Կոցն աւլըցուն ազգին նըսեմ խոկերով
 Արդ հըրճուանքի տառերն անեղծ կը զրոշմէ:

Իր լուսակէզ բիրերուն մէջ կը նընջէ
 Դարերու մահն իր լուծական պատանքով.
 Եւ պարզելով քողն ըստուերոտ կը յայտնէ
 Տաճարին դէմքն ծաղիկներու բոյլին մէջ:

Սիւզին շունչէն լեզուին ծիւերն կը փըթթին,
 Լերան ծագէն սիրոյ արփին կը խայտայ.
 Ու թոռմած կեանքն զեղուն անմահ բաժակով,
 Գրբին շաւղէն կը յառաջէ իր ուղին:

Ժամանակի անցքին սուրէ ընկճւած,
 Իր կիսամեռ աճիւնէն նոր կը յառնէ,

Ուր կուսագեղ ամօթխածի մ' շիկնումով
Բիւրեղին մէջ լըճին վարդեր կը հոսին:

Յաւերժացած այսպէս նորոգ երկինքով,
Իր փառքն հեռուն իրողական կը փողէ,
Եւ կը ձօնուի շէնորհ մ' իրեն գերագոյն
Որ ամէն օր իր ծիածանը նորէ:

25

Հ Ա Յ Տ Ա Ռ Ե Ր

Հայ տառեր, հայրենիքէ մը աւելի սիրելի էք:
Ու այն զլուխը որ առաջին անգամ ձեր վրայ ծոցեալ և ծնալ
զձեզ, ան աւելի նուիրական է քան մեր հայրունի սարը տապանակիր:
Մասիսի ետին, արև, այսօր մի՛ տնտնար, ծագէ Օշականի նկուղէն
նեքս:

Լուսաւորիչն է իջեր հոն, կը համբուրէ հայ գրականութեան աւ
րարչագործ ճակատը:

Հօտադներու սրինգով արթնցուցէ՛ք Մեսրոպը. մտքի ու տաղանդի
ռահվիրայներ կ'օրհնեն անոր մեծ յիշատակը: Հալածանքները սոսկալի
ճանկերով չի կրցան զմեզ ապշուպել, ջնջել հայ գոյութիւնը, զի նախ
նիք մեր ցեղին սորվեցուցին յամառօրէն գրկել խաչն ու գիրք:

Հայ գերեզմանին վրայ Ուլարիւր միշտ պիտի սփռէ գարունի նոր
ծաղիկներ...

Հ. Ս. ՅՐԵՄԵԱՆ

26

Տ Ի Ե Զ Ե Ր Ք Ի Հ Ա Յ Ե Լ Ի Ն

(Թարգմանւած տօնիմ առիթով.)

Հայ հոգեբանութիւնն յատկանշող, անոր փոթորկումներուն ու կու
ծին էությունն յաւերժացնող հայ լեզուն՝ տիեզերքի մեծ հայելին է,
ուր նիւթն ու իտէալը իրենց բազմազան երևոյթներով կը ցլուան, ուր
ցեղին ըմբոստ սիրտը կ'արիւնի, ուր կը փողփողէ հայ մտածումը լաւ
կան բայց լուրջ, գեղեցիկ և հզօր, և անոր հետ՝ Ե. դարէն ի վեր՝
բոլոր մարդկութեան դարաւոր ստեղծագործութիւնները:

Օտար ինքնութիւնները հայացնելու ճիգը՝ մեր Ե. դարու թարգ

մանիշներուն ջուկ՝ ընծայած է լեզուին բոլոր այն յղուած դարձուածքները և հաստատուն ասացուածքները որ վերջնականապէս կազմած են լեզուին հոգեբանութիւնը : — Անոնք օտարն արտայայտելէ զատ՝ անզգալարար թարգմանած են իրենց սոնհատականութեան ներաշխարհը : Աստուածաշունչի թագուհի բարբառին մէջ կը խօսի Սահակն հայրական՝ իր թափանցող մտածումին քարոզով : Հոն է երկնազդեցիկ Մաշտոցը իր պայծառատես հոգիին մեղերով ու իմացականութեան անուշ, ներշնչող շեշտով : Իջնի՛կը վճիտ, որ զաղափարական լճակներու խաղաղ տեսիլին կը նմանի և իմաստասէր ձգտումներու աստղեր իր հեղուկին ծոցը կը սրբամաքէ, իրեն վերագրուած սողերու խորքը կ'երգէ, կ'երգալէ ու կը փոթորկի կարծես : Մե՛ծ Եղիշէն կ'ընծայէ լեզուին իր երևակայութեան հնոցէն բոցեր, իր արիւնէն ո՛ւժը մարտնչումի և երբեմն վիրաւոր հառաչանքի մը սե՛ւ ակիբը : Ու չլրանար դեռ : Շա՛տ են թարգմանիչները, անհուն է անոնց ազդեցութիւնը՝ ուրկէ ծնաւ հարազատ յատկանիշը տոհմին — ցեղին հոգին... :

Կ'արժէ տօնել ձեր յիշատակը, ո՛վ թարգմանիչ հայերիւր : Ձե՛ր՝ ուրոնց ստուերներուն ետեւէն Նարեկացին մերկելէն նուաղեցաւ : Շնորհալին գեղգեղեց լալահառաչ դաշնակութեամբ : Միւրթարն ու Բագրատունին պաշտումի ներշնչումով ընթացան և Նահապետը հառաչեց ու յուսաց... :

Յիշատակի արցունքոտ ու մխիթարիչ դողով պիտի տրոփէ հայ հոգին Ձեզի՛ համար, ո՛վ անցեալի լուսանիւթին հուրերը, ո՛վ աննիւթօրէն գեղեցիկ ոգիները մեր հին բայց տեւող վերածնունդին Դարերու ամպին մէջ տանջուած հայ մտածումը այսօր դեռ կենդանի և հզօր, հեղ մըն ալ կը փարկէ ձեր յաւերժութեան խաչալին : Լսեցէ՛ք ո՛վ հայեր ճառագայթներու աշխարհէն, մտի՛կ ըրէ՛ք այսօրուան անաչներուն, որոնց ներսը կ'արծաթծի կայծանիշ կրակը ձեր որդիներու երախտքին ու կ'անհունանայ շեշտը ձեզ փառաբանող թրթռներուն : Ձեր գերեզմաններէն՝ եթէ ունիք, վասնզի մեր սրտերուն ալքն էք թաղուած ու կ'ապրիք անտեսօրէն հայ աչքերու ճաճանչին, հայ գանկերու տաճարին մէջ, լսեցէ՛ք, այսօրուան ժայնին, ո՛վ թարգմանիչ հայերը, որ վերյիշումի քաղցրութիւններով կ'ուզէ օծել ձեզ, որ ձեր խաչալներուն, ձեզ համար կը խնդրէ պսակն Աստուծոյ... :

ՏՈՐԱՆ ՄԱԶՄԱՆԵԱՆ

ՏԵՍԻՒԼ ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՎՊՈՅ

Հեռուն դարերու անհրապոյր աղջամուղջին մէջ կը պլպլայ լոյս մը լացող մանկան բիրերուն պէս բացխըփիկ : Մարող աստղի մը երեւոյթն ունի : Կոյտի մը շուրջ ստուերով վարագուրուած՝ ուրուականներ կը յածին, մեղամաղձ երգ մը կը բարձրանայ բոլոր տարբերէն և իւրենկի նրբութեամբ կ'անհետի եթերին մէջ :

Հետզհետեւ առեղծուածային զանգուածը կը պարզուի, քողը կը թերաստուերի: Լիբրան կողին կանգնած է տաճար մը, հայուն դարաւոր կրօնքի սեղանն է ան հնութեան չափ գեղեցիկ, իր ոտքերուն առջև կը գալարի ծոփն, արտասուքի աւազանը, ու երկնաւոր տաճարին մէջ ալեւոր մարգարէ մը ամպապսակ ճակատով ու կրակէ շուրթներով երկիր կը համբուրէ: հոն է յղացման տաղաւարը, պատգամի առաջաստը, որ ազգի մը ծնունդ պիտի տայ: հոն գմբեթէն միսթիք ձայնի արծազանգը ապագան կ'աւետէ մերթ ծիրանեծին արշալոյսով շքեղուած ու մերթ հմայիչ վերջալոյսի գեղով աոինքնող, բայց աւաղ, սև ծիրերով եզրուած է իր փառքի պսակը:

Հանդիպակաց լիբրան ծերպերէն անմահութեան շառայլ մը կը նշուէ հայրապետին, կը կարկառէ հայրենիքի հրեշտակը ժմիտէ վառ-դէր, լեռներէն բարձր, ծովէն ընդարձակ՝ երանութեան սփինքս՝ կիսաստուածի յուռութիւնը ունի: Հրեշտակի ժպիտով ծովուն բիւրեղեայ հայելին կը բեկրեկի, ծծուող ալիքներու խռովքը կը մեռնի ըզձաւանչ ուխտաւորներու ոտքին, ծովը կ'արիւնի ուրախութեան արբումով ու միապաղաղ ափնածիր հարիզոնը կ'երգունուի նոր ծագող արևի նշոյլով, անմահներու խումբ մը արծուի թևերով կը յառաջէ:

Ուխտական ամբոխը յաւերժական շիրմին համրոյրներ կը դրոշմէ որ խանձարուբը մ'է յառաջդիմութեան, բայց ինչ որ գեղեցիկ է չերջանկանար: հայը պէտք է իր գոյութիւնը մարտիրոսէ կրօնքին, անապատի անհնութեան մէջ ընդ առաջ երթայ կիզանուտ շեղջերու երաշտութեան խոնջանքէն բռնաւորուած: Բայց հոն ինչպէս երբեմնի խաբայելին աստուածատես մարգարէնքի, օրէնքի հեղինակներ կը յառնեն, ուր հացը երկնքէն կ'իջնէ և զովարար ջուրը ապառաժի կողէն, և հայը երջանկութիւն կը վայլէ իր կոշկոճման մէջ առաջնորդուած հայ մարգարէներէ:

Ահա թարգմանիչ հայրապետներու անրոնաբարելի արժանիքը կրօնքին չափ տևող, փառքին պէս անմահ: ահա հայրենիքի և կրօնքի սրբազան հուրը զոր Հայը իր հետ կը շրջեցնէ ամենէն հեռաւոր հորիզոններուն մէջ, մանաւանդ խալիլոյ հոգեգրաւ կապոյտին տակ ու գեղեցիկ պետութեան մէջ կը բերէ հայն իր հանճարը անմահութեան թագն ընդունելու:

28

Ս. Մ Ե Ս Ր Ո Ւ Ն

Կեանքի վրհին արհաւիրոտ քիւր եզրող
Աստուածատուր ամբարտալն ես հայութեան.
Մարտիրոսի բուռն խոնջանքովդ աստղերէն
Երկնքներու անմահութիւնը բերիր,

Ու քու փառքիդ անընկճելի բարձունքէն

Հայուն նոր կեանք անմեռ հոգի մը տըւիր:

- Ինչպէս որ ջուրն ովկիանոսի լայնածիր՝
Բարկ արևով երկինքն ամպով կ'ողողէ,
Հանճարդ՝ Հայուն բեղնաւոր
Խտէալնեք ըստեղծեց,
Ու քու ճամբուդ ուղղութեամբ
Ո՛րչափ հերոսք քալեցին:

Վեհ գոյութիւնդ զոհեցիր անոր որ քեզ կեանք տըւաւ,

Ու քարայրիդ մութին մէջ բոյլ բոյլ աստղեր կերտեցիր.

Լեռներուն պէս յարատեւ իմաստութիւն մը անծայր

Սուրբ հոգիիդ արիւնով անոր կըտակ ձրգեցիր.

- Եւ ըմբիշի կորովով
Անքուն արևը շալկած
Հայաստանի փառապանծ
Հորիզոնէն կախեցիր,

Ու բոցակէզ նախանձի բորբոք հուրովը ծարաւ

Հայու ոտքին ջահեցիր աստուածներու լոյսը սուրբ:

Որպէս զի ան ընդդիմող տիեզերքին ալ յաղթէ

Իր փըրկութեան հըրանօթն տառերուն հետ ձուլեցիր:

Արարատի հաստամետ լանջքէն մազլած վեր ելար

Ու հոն ամբողջ ուժերովդ սուրբ տապանի կատարէն

Տիեզերքի քառածագ հըպարտօրէն պատմեցիր

Հայաստանի խինդը մեծ այս յարութեան ամբիծ օրն:

- Ու ապառաժին այն գոռոզ
Սիրտը հայու այնքան բարդ
Ջուգեցիր դու հըրճուանքով,
Հայ ջուրերու ակունքին
Ծիածաններ ցանեցիր.
Եւ զիշերին մէջ կաթող
Յօդով զանի գըրգեցիր:

Հայրենիքի ապագան քու նըժարովդ կըշռած

Ու կանխագէտ խորհուրդով անեղծութիւնն հըմայբոտ

Պարանոցէն կախեցիր գոհարներու քայտին պէս.

Եւ քեզ երկնող Մայր հողին դըրինն անլոյծ խոհերուդ

- Անվըհատ խանդն հոգիիդ՝
Անոր ծոցին թաղեցիր.
Որպէս զի հայ պարմանին
Անկէ ծըծէ շարունակ
Կենդանութեան հոյզն անանց
Որպէս զի ժանտ ժամանակն
Ջանի երբեք չեղծանէ:

Կրօնքին հետ շաղկեր կարմիր արիւնը հայուն
 Որպէս զի միշտ հըրայրի սուրբ ամբոխը ուխտական,
 Եւ հեթանոս արձագանգն խաւարին մէջ ընկըղմող
 Տաճարներուն կիսաւեր՝ բոլորովին նորեցիր:
 Կիանքի խունկէն բուրեցիր
 Երանութեամբ մը օծուած
 Հայ բուրվառի կըրակով:
 Առոյգ անդերը մըտքի
 Իմաստութեամբ ատորուած
 Սէզը հացի փոխեցին
 Ժայռը ծաղկի գեղեցիկ:
 Հայը քեզմով արդ կ'ապրի
 Զի տակաւին ապրած չէր:

ԱՅՐԱՐԱՏԻ ՄԽԻԹԱՐԱՆՔԸ

(Գրոց գիւտի յորելեամին առթիւ)

Մըտիկ ըրէք, լոյս գիտութեան լիք բաժակէն հարբածներ,
 Գաղափարի, ձեր տաճարներ՝ գութի խունկով խընկեցէք:
 Ձեր պանդուխտի թուրմ հոգիներն, այսօր կ'ուզեմ փայփայել,
 Կանաչ սիրոյ տեղ, ձեր սրբոնք վարդ կընդրուկովը կ'օծեմ,
 Խաչալնուդ, վառ բովին մէջ, Արշալոյս մը պիտի՝ երկնեմ,
 Խրիւնեգոյն, բոսորագեղ, ինչպէս ձեր յոյսն ու արիւն:
 Մըտիկ ըրէք, Եփրատի եզր, արնոտ շապիկ քամողներ,
 Սըցունէք ձեր, ո՛վ հայ կիներ, ձեր հոգւոյն մէջ թաղեցէք:
 Ու օր մը երբ, սէրը հըպի ձեր կապտագոյն շըրթներուն՝
 Վըրէժն ըլլայ անոր պըտուդ, արցունքն ալ կաթ մայրական:
 Ես դուստրըն եմ զըւարթ քնութեան, մայր Եւայէն շատ առաջ
 Մանուկ երկրի գըրկին մէջ կը հանգչէի գերդ բամբէշ,
 Ալեգարդ Տէրը՝ Սինայէն ինձ հայրական սէր ձօնեց:
 Վառ մարգրիտով, թանկ բուստերով, նա զարդարեց իմ գըլուխ:
 Այլ ես սըգուր, բուստերն այն վառ, որդան կարմրի փոխեցի:
 Այսօր նորէն կողերու տակ, այդ չար մանուկն երեւաց
 Շուներու ձայն, մուրճերու թափ շըղթաներու խուլ շառաչ,
 Պարթեական, և մարական հարուածներ միտքըս բերին:
 Շուշանափայլ ձիւնն հալեցաւ իմ ըսպիտակ վարսերէն,
 Ինչպէս կարապը սըրըսփած, վար կը թափէ փետուրներ:

Ուրարտական իմաստութեան թովիչ հուրքովն եմ լեցուած,
 Ակոռիի փրփրուն գինին, ձեր ցաւերով տրորած՝
 Հարթած եմ կուշտ, կ'ուզեմ խօսիլ Աստուածունչոյ մը փառքով.
 Բոսորագեղ հորիզոններ, աչքերուս դէմ կը փրռուին,
 Ուր՝ գաղափարն հրդեհելով, նրպատակին կը յանգի.
 Թըմբած էի շատ դարերու, ծով ցաւերու շուքին տակ,
 Այսօր փառքիս, արին իմ ժանտ ցաւի միջոցն ըսպաննեց,
 Գեղեցկութիւնս հայ սրտերու, հուր ու կարօտ փրփուրոյ
 Շոգին մէջ, Գողթնեաց կուսանք սիրերգելով լրացին:
 Սօսեաց երկրի ցուրմն հերաշէկ հեթանոս երգ մը բերան,
 Արտաշէսեան ժանգոտ թագովն իմ վեհ զրլուկ պըսակեց.
 Ու Անահտայ լոգարանէն գիրգ տատրակներ թևարաց՝
 Կանաչավառ, մարզըրտի տեղ արքայական իմ թագին
 Մաշտոցեան հոծ, երազածին, կուտ «այբուբենը» բերին.
 Ու ես այսօր կրկին ծընայ հայ սրտերու ալքերէն
 Մասիսն հագաւ իւր տառատոկ զըրահապատ հայ կամքով.
 Այսօր Մովսէսը Սինայէն՝ ըսքանչացած՝ իմ փառքին
 Լընեկ կու տայ, կ'ուզէ փոխել խրայէլն ու Հայորդին.
 Էրթ Նեղոսի ակերուն մէջ Փարաւոնի մը դստերը
 Ձիւս կը դիտեն գորովագին, շաղուկ կ'ուզեն իմ փառքով.
 Մոյգ Գանգէսի, Եգիպտոսն հընդիկ ոգին մոլորած՝
 Խորասանցի Ձըրաղաշտ, հրպարտ աղջիկն արևուն՝
 Շամիրամն իր մըշտադալար՝ կածաններու ծերպերէն,
 Ձիւս կը դիտեն, նեկտարարոյր իմ խընջոյքի սեղանով.
 Հին օրերու, հին փառքերու, մեծափարթամ ընկերուհիք:
 Ես կը տօնեմ ու կը տօնուիմ, գաղափարի յաղթանակն
 Իմս է յաւէտ, տառապանքի սև մեղանով քանդակուած.
 Հոն՝ ուր, սրտերն են տաղաւար, հոգին ալ խունկ աստուածեան:
 Իմ տօնական բաժակն անուշ պըղտոբեցաւ արցունքէն,
 Խուռ մարեցաւ որդի մը ժիր, ցուրտ զըրկիս մէջ հեալով.
 Զփայց Մասիսն ու Տարօն, սուգ կապեցին հայ սրտեր,
 Սուգ կը տօնէք և այսօր, դուք ալ պանդուխտ կըռունկներս.
 Ձեր ծով ցաւերն ըսփոփեցէ՛ք, սուրբ Նարօտին վրայ կ'երդնում
 Զոր Նոյի հետ, Արարիչն հաշտ, իմ պերճ մէջըրովս կապեց:
 Մահէն հեռու աշխարհ մը կայ հոգիներու օթարան,
 Իտէլիի թևերու վրան, հանճարներն հոն կը հանգչին.
 Ու կը վառին իբրև կանթեղ մութ մըտքերուն լոյս տալով,
 Ես կը զըրկեմ՝ այդ հոգիներ դարձած մանուկ անմահութեան.
 Համբուրելով վեր կը նետեմ աստղերուն մէջ գիրկն Հայկայ,
 Ուր կը վառին այլևս անշէջ աստղեր դարձած վառ, ցուակ.

Մայր երկրի մէջ լուսարացին, երբ հայ կիներ կ'աղօթեն,
 Գաղափարի խենթերն երբոր, կ'երազեն լուռ, գիշերին՝
 Դամբարանի պատին լացող՝ հարսներուն հետ կարեկից՝
 Աստեղացած այդ հոգիներ մեզ հետ կուլան, կը ժպտին:

ԱՐՄԵՆԱԿ ԱԼԻԽԱՆ

30

ԱՐԱՐԱՏԷՆ ՏԱՐՕՆ

Մարդկային միտքը իտէականութեան լուսեղէն ծովին սպիտակա-
 փառ կարապն է որ միշտ կը թեւահարէ դէպի ճշմարտութեան գեղեցիկ
 ակերը վճիտ ու միապաղաղ. այս պատճառաւ զրոյց գիտ, հայ տալա-
 զրութիւն ըսելով մենք արդէն կը տարուինք Ոսկեգարու և թարգմա-
 նիչներու անուշ յիշատակներով: Գիտական վարպետներու անունները
 կը դրոշմուին ընդհանուր մարդկային պատմութեան էջերուն և անոնց
 գործերը կ'ընդշմարտին դարերու բարձր խոյակներուն վրայ, իսկ զրա-
 կան մշակներու անունները՝ որպէս տոհմային սրբազան աւանդ մը կը
 քանդակուին մեր սրտին մէջ՝ կը նոյնանան մեր մտածումի և պաշտա-
 մունքի հետ, ու անոնք կը դառնան մեզի համար նուիրական թերափ-
 ներ, Որքան վախ՛ է հոգին, այնքան աւելի բարձր կ'ըլլայ անոր հետա-
 պնդած իտէալը. կամքն ու հաւատքը երկնային նկարէն նարօտն են որ
 կը պահեն մեծ մարդոց բարեբար աշխատութիւնները, այսպէս կարելի
 է ըմբռնել մեծութիւնը Սահակ-Մեսրոբներու, Եղիշէներու ու Եզնիկներու
 որոց յիշատակը մեր ցեղին փարոսն է եղած ուր, կառչեր է մեր ազ-
 գային ոգին դարերու յորձանքներէն ազատուելու համար. անոնց մաքուր
 հանճարը մեր հաւատքի կանթեղն է եղած աննուէր ու բոշոյզ ժամա-
 նակներէ ի վեր: Այն ժամանակ երբ Արշակունեաց փայլուն աստղը
 հորիզոնէն վար կը թեքուէր ու Սոսեաց անտառները կը զոփային
 հիւսիսի հողմերուն տակ, երբ տարերային համերաշխութիւն մը կար
 զմեզ մեր համբաւին հետ լուծելու, ջնջելու՝ այդ քաղ մարդկը յղացան
 փրկարար գաղափար մը որ քանի հիննայ այնքան աւելի ազնիւ ու
 նախանձելի կը դառնայ. անոնց իտէալն եղաւ պահել մեր կրօնն ու
 ազգութիւնը տոհմային դպրութեան մը միջոցով. անոնք հաւատաւորի
 առողջ տրամաբանութեամբ համոզուած էին թէ այս աշխարհիս վրայ
 ամենագեղեցիկն ուժը միտքն է և այդ միտքը մշակեցին. Լուսաւորչի
 կանթեղը վառ պահելու համար հարկ էր հայթայթել ուսման, դպրու-
 թեան յաւերժական կանաչ ձէթը, ու Մաշտոց վարդապետի աննիւթա-
 կան «այբուբեն»ը Արտաշէսեան կորսուած թագին զոհարներն եղան
 վերստին գտնուած ու այդ նոր բարբառը՝ նախընթան նորագոյն կրօնին՝
 անոր զօրավիգն եղաւ վաստ օրերուն: Մեր ազգային հերոսը մինչև Ա-

ւարայրի ճակատամարտը վարդանն է եղած բայց անկէ վերջ Եղիշէի Ոսկեմատեանը, Երեցագոյն ու կրտսեր թարգմանիչներ մեզի տուած են իբրև երեսայրիք հին ու նոր կտակարան մը որ Եւրոպայի աւագ թան- գարաններու մէջ թարգմանութեանց թագուհին է, գաղափարի այդ աննկուն մշակները միշտ հոգածու մեր մտային կորդ աշխարհը բար- զաւանճելու՝ աչքերնին յառած դէպի Աթէնք ու Բիւզանդիոն՝ մեղուներու պէս հոն կը սուրային ու հելլէն գեղեցիկ արուեստը ծծելով հարուստ դահամունքներով ետ կը թռչէին մեր հոգեկան անդաստանը շէնցնելու տենչանքով, — Դարերու մէջէն ազգերը երբեմն զաւակներ կը ծնին անմահութեան գրկին մէջ, անոնց կեանքը իր մաքրութեամբ դրուագ- ներու հիւսուածք մըն է. «ես»ին փառքը ու նիւթին բաղձանքը կը լռէ անոնց քով և ալ անոնք կ'երկեն մեծ գործեր հրաշքներու պէս սքան- չելի և սրբութեանց պէս նուիրական. ահա մեր թարգմանիչներուն դերը հայ ազգային տարեգրութեանց մէջ, — Այժմ մայր երկրին մէջ, ուր՝ վիշտը շամանդադի պէս խտացած է և յոյսը կը շրջի կուսական քաղցը շունչի մը նման վենետիկէն մինչև Արարատ, կիլիկիայէն մինչև Տա- րսուս գեղածիծաղ դաշտեր ուր ցրուած են թարգմանչաց շիրիմները ան- շուք խաչքարերու ներքև՝ ցնծութեամբ կը տօնեն անոնց յիշատակը և Ս. 'Ղազարը՝ հայ վերածնութեան կեանքին մէջ անդրանիկը՝ իրեն գործու- նէութեամբ սրտի գեղումով կը մասնակցի այդ փառահեղ Տօնին, — Զգացումի թոյլքին համար Ազրիականէն Ալարատ միջոցը կարճ է մենք ալ ի դիմաց Մ.—Ռափայէլեան հաստատութեան մեր խնդակցու- թիւնները կը յայտնենք մաղթելով որ անոնց ոգին ինչպէս երկնային շող մը առաջնորդէ մեր թշուառ ազգը դէպի խաղաղութեան հորիզոնները, դէպի աւետեաց երկիրը մեր տոչորուող սրտերուն: Կ'անցնին տարիներ, մօտաւոր ապագային՝ ըստ մերկայոյզ քերթողին՝ Հայաստանի վրայէն «Փարատի աղմուղը, չքանան չարիք, հալածին յուսահատութիւնը...» ահա այն ատեն պիտի կերտենք այդ Ս. Խումբին մահաբաժան Հացեկաց վարդապետի հոգեկան պատկերով, աչքեր որոնք երկնքէն գաղափարա- կից մը կ'աղբսսեն, հոգի մը որ իր երկրի Մեղրագետին պէս սփոփանք կը ցօղէ չորս դին, սիրտ մը՝ ուր կը վառի հայ ցեղի աւանդական ատրուշանը:

ԱՐՄԵՆԱԿ ԱԼԻԻԱՆ

ԱՆՑԵԱԼԻ ԳԻՇԵՐՈՒԱՆ ՄԷՋ

Երնայ Տարօնի Խորնի աւանին մէջ. առաջին նայուածքս հանդի- պեցաւ մարմարեայ սեան մը՝ մինակ կանգնած հրապարակին մէջ, վերջին մնացորդ ապարանքի մը. հեռուն հորիզոնին վրայ դղեակի մը աւերակ- ները կանաչութեանց մէջ կ'իջնէին՝ արիւնագոյն վտակի մը նման: Ամէն

ինչ շուրջն անցեալի մասին կը խօսէր առանց անիկա պատմելու, ամէն քայլիս արձանագիր մը հարցում մը կը թուէր այն դարերու մասին որ կանխած էին գոյութիւնս. երբ մտայ ընկերութեան յորձանքին մէջ, նախարարական պալատներու զանձերն ու նկարները, ընկերական կարգեր, հասարակաց ժառանգութիւններ որ չէին կրնար մէկ կեանքի մէջ ամբարտաւ ըլլալ, ինձ կը խօսէին այն դարերու մասին՝ ուր այս ամենը շիթ առ շիթ պատրաստուած էր, ինչպէս շիթաքարերու նկարչական քարայր մը՝ ուր բնութեան դարաւոր լուռ աշխատանքը կը զգաս:

Եւ նստայ անցեալին հանդէպ, մտահոգ և տխուր, ինչպէս պատանեակ մը որ սարսափած կը կանգնի իր ապագայի անծանօթին առջև, Յետոյ երբ թարգմանչաց նաւը զիս հասցուց Խալիլոյ, Եգիպտոսի և Յունաստանի ծովափները, երբ եգիպտական քուրզերու, հռոմէական լեզէոններու և յունական գլուխ գործոցներու հանդէպ գտայ զիս՝ այն աստեղ զգացի որ անցեալի ծանօթութիւնը մտքիս փափազը միայն չէր, այլ ամբողջ ազգի մը՝ ճակատագրին աղբիւրը: Ազգ մը՝ անգէտ իր անցեալին՝ մարդ մ'է որ յիշողութիւնը կաթուածով մը կորսնցուցած՝ անկաւորոզ է այլևս դառնալու դէպի իր մանկութիւնը և երիտասարդութիւնը, որ յաւիտեան ոչնչացած են իրեն համար:

Ազգ մը՝ որ զուրկ է իր անցեալէն՝ կեանքի գետնադամբանին մէջ մոլորեալ մըն է, կորսնցուցած է վերադարձի թելը ու կը խարխափէ մթութեան մէջ: Ազգ մը անցեալէն զուրկ՝ ծնողական ճոխ կտակէ զըրկուած մըն է, որ իր ճակտի ամբողջ քրտինքով պիտի չկարենայ իր կեանքը երջանկացնել:

Անցեալը հայրենիքի մը ամենէն պատասպարուած սահմանազուխն է, շիրմաքարերէ կազմուած՝ ամէն թշնամեաց անմերձեանալի:

Ո՛վ Հայեր, կ'ըսէի ինքնիրենս, սիրեցէք ձեր անցեալը, ինչպէս ձեր ծնողը, ձեր յարկը, ինչպէս ձեր անձը, որուն մտքի և զգացման նախորդ գոյութիւնն է այն՝ մեր խանձարուրդէն անդին տարածուած, ժամանակի ընդարձակութեան մէջ: Այս մտածումներով ձեռքս առի ուղտորի ցուպը և սկսայ Հայաստանի և իր պատմութեան անկողի դերքուղիներուն մէջ յառաջել: Այն ծերունի, ամէն պառաւ ինձ համար անցեալի վկայ մըն էր, ամէն հին կերտուած՝ արձանի ամէն բեկոր ինձ համար անցեալի վկայ մըն էր. ամենուն կրկնել տուի իրենց յիշողութիւնները, իրենց ծանօթ վիպասանական երգերը, վանայ լճակի ափին ցցուած քարաժայռերը իրենց մոգական տառերով հին կայսրութեան մը աւանդավէպը պատմեցին՝ լուսնկայ գիշերուան մը մէջ որ կեանքիս գեղեցկագոյնը եղաւ: Երասխի թերակղզւոյն մէջ, Արտաշատի պարիսպները ազգային մեծ հարստութեան մը դիւցազնիբզուլութիւնը նուագեցին:

Եւ հիմայ կը վերադառնամ դէպ ի ձեզ, ո՛վ կեանքիս ընկերներ, եօթնասուն տարիներու բեռն տակ, զգալով որ կեանքս՝ փնտռած

անցեալիս մասն եղաւ արդէն: Փոքրագոյններ կանխեցին քան զիս դէպի գերեզմանը, և պիտի չկարենամ հպարտօրէն յիշատակներու զանձած աւարը ցուցնել:

Քեզի՛, հիմնադիր հայ գրականութեան նուէր կը բերեմ մեր ցեղին պատմութիւնը. դուն հայ սերունդները փրկեցիր կորուստէ, ես փոքր-ձեցի մեռեալները վերադարձնել. դուն Հայաստանի ապագան ստեղծեցիր, ես քեզի, ո՛վ անմահ, անոր ամբողջ անցեալը կը բերեմ:

Հ. Ս. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ

ԵԼԼԱԴԱՅԻ ԾՈՎՈՒՆ ՎՐԱՅ

(Նաւարկող թարգմանաց յմբերգ)

Հելլէն տաճարներն աչքերուս հանդէպ՝
Էւ հայրենիքի պատկերը սրտիս՝
Կ'անցնիմ, անդունդներ, ձեր փրփրող մաղձին
Խառնելով անոյշ թախիժն արցունքիս:
Լուրթ հորիզոնիդ շողեր կը վառին
Հրեղէն իդձերով մանկատի հոգւոյս:
Ո՛վ մտքի մեհեան՝ երազուած ափին՝
Սահմանաքար մ' ես անհունի սեմին.
Որսալու կ'երթանք անդունդներու մէջ
Հին գաղտնիքներու մարգարտէ բովեր,
Այլ քաղցրագոյն էր մայրենի համբոյր՝
Էրասխի ափին՝ ինձի հետ ծաղկող՝
Բուրաստանին մէջ.
Էւ ոչ մին ձեզմէ, հելլէն Մուսաներ,
Քրքրող մը ժպտով զիս պիտի սփոփէ:
Բայց, ո՛վ հայրենիք, հեռուն խուսափող,
Քու փառքիդ համար ծիծուանց այս երամ
Կը յանձնէ ծովուն գարունն իր կեանքին:
Միրական սրտերն անշուշտ հեռուն
Կը հայցեն ձեր գութ՝ մեր արշալոյսին,
Ո՛վ փրփրած ալիք, ո՛վ լեռանց հողմեր.
Յոյսերու ոսկին և հայրենիքի
Աւանդ մը կը կրէք ձեր թիկանց վերայ:
Թագն Ակրոպոլի չէ կանգնած հեռուն.
Ու դեռ տարիներ չեն յառաջ վարած
Կապոյտի շաւղէն՝

Հայկ. Յոբելեամ

Երաժիշտ աստղերուն,
 Բայց արդէն պանդուխտ պատանւոյն հոգին
 Արարատ դաշտի թախիճ կ'երազէ,
 Եւ երկնից աստղերն՝ Երասխէն տարուած,
 Տընական հայրենի ծառերուն ետեւ
 Եւ դարձի արցունքն՝ հայրենիք ծածկող,
 Բայց յառաջ, յառաջ դիւցազներու նաւ,
 Մեկնած լոյս երկրին տիրապետելու,
 Թառա՛ջ, հոն հասնի հայ մտքի սահման՝
 Ուր դեռ երբեք հայ զէնքեր չբահասան,
 Յաղթական դառնանք Ատտիկեան ճամբէն՝
 Ապշած՝ Քսերքսեսի փախուստին տեսեամբ.
 Կրճեայ աստուածներն այս տաճարներուն
 Ընկերներն ըլլան մեր դարձի ուղւոյն,
 Եւ հանճարներու շիրմէն ծածկւեալ
 Աւարն ըլլայ զանձ ապագայ զարմին.
 Արժանի ըլլալ սիրոյդ, Հայրենիք,
 Քաղցրագոյն է քան զայն այժմ ըմբոշխնել.
 Մ'եր երջանկութիւն նախանձ պիտո՛ւ շընչէ
 Մ'եռեալներուն իսկ՝ երբ որդւոյ մը մէջ
 Մ'եր մայրն իր երկրի դիւցազ մը գրկէ:
 Անվախ ձեր ճեղքուած վիհերու սեւէն,
 Անցեալը բաժնող կապոյտ պատուարէն,
 Ծո՛ւվ, պիտի պատուենք քու հորիզոններդ՝
 Աչքերնիս, Աթէնք, քու տաճարներուդ,
 Եւ քաղցր հայրենիք միշտ սրտերնուս մէջ:

Հ. Կ. Տ. Ս.

ԽՕՍԲ 1500ԱՄԵԱԿ ՀԱՅ ՏԱՌՆԵՐՈՒ ԳԻՒՏԻՆ

ԵՒ 400ԱՄԵԱԿ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՅՈՐՈՒՆԵՐՈՒ ԱՌԹԻՒ

Այսօր ամբողջ Տոմայիներ՝ Յորելեան տօնահանդէս կազմելու
 հանդիսացած են 1500ամեակ Հայ այբուրենի գիւտին, նոյնպէս 400
 ամեակ Հայկական Տպագրութեան սկզբնաւորութեան: Այսօր փառա-
 տրեալ յիշատակութիւն է Հայ զպրութեան, Հայ իմացականութեան,
 և Հայ քաղաքականութեան, Ազգերու դասակարգին մէջ: Այսօր խան-
 դավառութեան՝ և մեծ ցնծութեան տօնախմբութիւն է, աշխարհի մէկ
 ծայրէն մինչև միւսն, տիեզերքին հինգ մասերուն վրայ բնակող հա-

մազգայիններուն, տօն կրկնակի Յորկեաններու, կրկնակի հռչակելի յառաջադիմութիւններու, կրկնակի անման պարծանքներու:

Իրաւամբ կազմակերպուած է հանդիսութիւնն, ընդհանուր ազգերուն առջև, և թէ պարծանքով կպանծայ Հայութիւնն, այսպիսի պանծառիթ եղելութիւններու առջև. եթէ Հայազգի պատմութիւնն զարգարեալ է դիւցազնական մեծ դրուագներով, ուր կցոլանայ Հայկազնեան փառքն, միթէ՝ նուազ փառաւոր է Հայազգի Դպրութիւնն և մատենադրութիւնն, որ կզարդարեն և կփայլեցնեն մատենադարաններն, և կազնուացնեն Հայութիւնն լուսաւորեալ ժողովուրդներու առջև. իրեն ունեցած փայլուն անցեալովն և ոսկեղէն դառովն, շնորհիւ Մեծին Մեսրոպայ և Մեծին Սահակայ, Եղիշէի, Կորիւնի, Դաւիթ Անյաղթի և Մովսէսի Խորենացոյ: Կեցցէ Մեծն Մեսրոպ, որ հնարած Այրուբեռնովն Հայութեան կենդանութեան շարժառիթ եղաւ. կեցցեն համանգամայն այն հռչակաւոր ոսկեղէն դարու սրբազան հեղինակներն, որ Հայ բարբառն մեզ յետնորդներուս կանոնաւորութեամբ աւանդեցին:

Հայաբարբառ լեզուին ճոխութենէն և հնութենէն, ոչ միայն կօտուին տոհմայիններն, այլ և իսկ օտարական գրագէտներ, որոնք ծառնօթ են մեզ հետեւալ անուններով Լուրտէ, Քարէլլէթթի, Լանկուա, Դեզա, Մորթման, Կուժմիտ, Մաքլեր, Կելցեր, Քարսլը, Մարբուարտ. Տը Լակարտ, Քիյար, և այլն Հայագէտներ, որոնք գիտցան օգտուիլ մեր լեզուէն. գանձ էր մեր գրականութիւնն, Եւսեպիոսի Հայերէն թարգմանութիւնն կպահուէր երբ լատիներէն կորսուած էր:

Հայկական գրերու օժանդակութեամբ մեր Ս. Թարգմանիչներն ստեղծեցին Հայաստանի մէջ գիտութեան կանառն, և նոյն միջոցով կատարելագործուեցաւ ազգային բարբառն և թէ փայլունութեան գագաթնակէտն հասաւ, Ս. Թարգմանիչներու ըրած Ս. Գրքին թարգմանութիւնն այնքան ընտիր եղաւ, որ թագուհին կոչուեցաւ միւս թարգմանութիւններուն, որուն ամբողջութեան մէջ յատկութիւն և գերազանցութիւն կարտափայլի:

Ս. Թարգմանիչներու ջանքն և գործունէութիւնն և գերազանց տքնութիւնն, ոչ միշտ նոյնպէս փայլուն հետեւութիւն և շարունակութիւն ունեցաւ, երբեմն ալ նսեմացաւ, այլ ոչ արմատովն, վասն զի ժամանակ ժամանակ Հայ հորիզոնին վրայ երեւցան մէկ քանի աստղեր. յետոյ անհետացան նոյնպիսի բացառիկ աստղերն, և մթութիւնն ահազնապէս տիրեց, դարեր յաջորդեցին, որոնց մէջ տոհմայիններն կանգիտանային, թէ Ազգն ունեցած էր արդէն ընտիր դպրութիւնն և ոսկեղէն դարն, մինչև ժԸ. զար:

Հայկական Տպագրութեան սկիզբն տեղի ունեցաւ 1513ին և խանձարուրն եղաւ Վենետիկ, նոյնպէս Ամսդերտամ, Լիւվոռնոյ, Հոովմ և Մարսելլ, զխաւոր կեդրոններ. ուր կութթէնպերկեան արուեստն հայացաւ, և Հայ կութթենպերկն Յակովբ, զեղեցիկ և վսեմ գաղափարն

ունեցաւ արուեստն յղանալու, Արեւելեան Ազգերու մէջ, առաջինն եղաւ Հայութիւնն, որ կանխեց միւսներէն առաջ օգտուելու յառաջադիմութենէ, և զարգանալու արեւմտեանց զծած շաղկին մէջ:

Անուրանալի է Վանականութեան և Իկեղեցականութեան մատուցած բարիքն ընդհանուր Ազգաց մէջ, և ունեցած դերն. մեր մէջ ալ դարձեալ Վանականութիւնն էր, որ իր մեծ դերն ունեցաւ, ժիլ դարն հասաւ յաջորդելու իր նախորդ զօրազդ դարերուն, արձանացնելով Մխիթար Սեբաստացին. Մխիթար Արքայն արժանի է մեծ կոչուելու և հեղինակ լուսաւորութեան Հայութեան մէջ, զտիչ ոսկեղէն դարու ճամբուն, ներշնչեալ Ս. Թարգմանիչներէն, Հայութիւնն մեծապէս կը պարտի բարեյիշատակն մեծին Մխիթարի. պարտաւորութիւնն է կոթողներ կանգնելով երախտագիտութեամբ անոր յիշատակն յաւերժացնելու:

Գեղեցիկն Վենետիկ արդէն Հայութեան հետ կապուած թէ զազութականութեան, և թէ Տպագրութեան կապակցութեամբ, իսկ նախապէս ծովերու թագուհի եղող իրեն հզօր Հասարակապետութեամբ, Կիւիկեցւոց հետ միշտ բարեկամ, ողջագոյր հիւրընկալ և ասպնջական եղաւ Մեծին Մխիթարայ, և նա օգտուած այսպիսի սիրալիւր հիւրընկալութենէ Ս. Ղազար կոչուած կղզեակիյն մէջ հիմնադրեց իրեն մայր վանքն, հեռու վտանգներէ և հարստահարութենէ, թէ և Հայրենիքէն հեռու, այլ ապահով, ուր ահեղ ալիքներ զարնուած յարատե կիշրին: Ս. Ղազարն վիճակեցաւ կեդրոն ըլլաւ Հայաբարբառ ուսումին տարածման և ընդհանրացման, մեծին Մխիթարայ աշակերտներն և հաստատած միաբանութիւնն, մի և նոյն ուղղութեամբ ոսկեղէն դարուն հետեող եղան, հետազօտեցին Ս. Թարգմանչաց ոգին և աւիւնն. և անով ոգևորեցան, լեզուն ոսկիի պէս բովի մէջ զտեցին:

Մխիթարեան Մխարանութիւնն երկդարեան շարունակուած աշխատութեամբ Ս. Թարգմանչաց գործին գործակիցներ եղան, անոնց հրատարակած մատենաներն անհամար են, ոչ չափ ունին և ոչ թիւ, և կլեցնեն մատենադարաններ:

Տպարաններն Հայոց մէջ բովանդակ ընդհանրացած են, և ամէն տարի բազմահատոր Հայկական արտադրութիւններ կհրատարակուին, և լոյս կտեսնեն, և կմշակեն հայաբարբառ լեզուն, որ կապրի շարունակ կենսունակ կորովով, անմահ է այն, բնաւ չմեռնիր. ապագայ դարեր նոր Յորեկաններ պիտի կազմակերպեն Հայկական տառերու գիւտին և թէ տպագրութեան:

ՄԵՍԲՐՈՊ ՎՐԻՊՏ. ՈՒՂՈՒՐԼԵԱՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Տ Օ Ն Ր

ԵՐԿՈՒ ՅՈՐԵԼԵԱՆՆԵՐ

Այս օրերու մէջ երկու յորելեաններ պիտի կատարուին. Հայ Գրականութեան ծնունդը, որ է ըսել, հայ այբուբենի գրոց գիւտի տասն և հինգերորդ հարիւրամեակը, և հայ ազգին առաջին տպագրութեան չորս հարիւրամեակը:

Այս յիշատակներու առթիւ՝ Մխիթարեան Միաբանութիւնը հանդէս մը կազմակերպած է, որ պիտի կատարուի Ս. Ղազարու կղզեկին մէջ:

«Մխիթարեան Միաբանութիւնը — կ'ըսէ շնորհալի կերպով շրջաբերական հրաւիրագիրը — ազգային լեզուի և գրականութեան վերածնութիւնը տօնախմբելով՝ որ յաղթական կ'ապրի դարաւոր հաւածանքներէ վերջ, կ'ուզէ ամենէն անկեղծ շնորհակալութիւնը ու յարգանքը յայտնել՝ Վենետիկին որ հիւրասիրեց Հայերը, այս կղզեկին մէջ՝ որ քղանցք մ'է մեր հայրենիքին և ուր լեզուն և տպագրութիւնը պաշտպանուած միշտ եկեղեցական և աշխարհական իշխանութենէն՝ իրենց կատարելութեան՝ փառաց գագաթնակէտը հասան»:

Հայ գրականութեան ծագումին և զարգացման կարեւորութեան վրայ՝ ընթերցողներու յատակ զաղափար մը տալու համար, կը հրատարակեմ հոս՝ հայ քաջ գրողի մը գծած պատմական և քննական լուսաւոր պատկերը:

Հայ Ժողովուրդը. — Պատմութեան Խնդետասան դարեր. — Յեղը եւ Լեզուն

Հայաստանը տօնի մէջ է: Արկածներէ ընկճուած, կը դառնայ դէպ ի անցեալը՝ հոն գտնելու համար հին խրոխտանքը: Հանդիսատես՝ այն ժողովուրդներու ազատագրման՝ որ նուազ զոհեր ունին ազատութեան և նուազ յիշատակարաններ արուեստի, աշխուական վրէժ մը կը փնտռէ իւր յիշատակաց մէջ. նա իւր զրական կեանքին տասնևհինգ դարերը կը տօնախմբէ:

Հայ գրականութեան ծագումը սերտ աղերս ունի իւր ցեղին հետ. Հայաստանը բնակուած էր (Քրիստոսէ 2000 տարի առաջ) Ռւբաթա-ցիներէն. Արարատ լեռը անոնց անունը կը կրէ դեռ. կովկասեան ցեղէ էին, հիմնադիր դաշնակցական մեծ կայսրութեան մը, որուն սեպածե արծառագրութիւններն այժմ անոր փառապանծ պատմութիւնը կը յայտնեն:

Հնդկա-գերմանական ժողովուրդ մը՝ Յունաստանէն եկած (ըստ արդի հետազոտութեանց և հելլէն աւանդութեանց) զանոնք նուաճեց, և արդի Հայերէն ժառանգած իւր լեզուն անոնց պարտաւորիչ ըրաւ. որ-դեգրելով Արեւելի սովորութիւններն՝ իրենց ազգին մէջ ընդունելով զանազան պարթե և պարսիկ տարրեր, Հայերը միշտ յատուկ ձգտում ունեցան զկա ի իրենց հին հայրենիքը, անոնք աւելի շեշտուեցան՝ յետ իրենց դարձին ի Քրիստոնէութիւն՝ յամին 298 (կոստանդիանոսէն 15 տարի առաջ)։

Գրականութեան Մեսիան

Հայաստան պէտք ունէր այն հանճարներէն միոյն, որ զիտեն առաջնորդել իրենց ցեղին անգիտակից ձգտումներուն, տարտամ իղձերուն, և զանոնք դարերով մշտնջենաւորել։ Այս հանճարն եղաւ Մեսրոպ (Ե. դար Յ. Ք.)։ Տարօնի (ներկայապէս Մուշ) իշխաններու ընտանիքէն, երևելի զօրավարներու սերունդ, ինքն ալ զօրավար՝ ու նշանաւոր իր քաջագործութեամբ, զեղեցկութեամբ, հելլէն հմտութեամբ, յետոյ աննպատ վարուած միաթիքական եռանդէ, Մեսրոպ զիւթական ոյժ մ'ուռնէր արբուինքի և կղերին վրայ։ Քաղաքական և եկեղեցական իշխանութիւնները, Վոսմշապուհ թագաւորն ու Ս. Սահակ Հայրապետը՝ իւր ամենէն եռանդուն ձեռնտուներն եղան։ Առանձնութեան մէջ Մեսրոպ յղացած էր իւր ժողովրդեան ազգային մատենագրութիւն մը տալ, որ մինչև այն ժամանակ ուրիշ բան չուներ՝ բայց միայն դիւցազներգութիւն՝ երաժշտութեան միացած։

Իւր կէտ նպատակին եղաւ ազնուականացնել Հայը՝ իբրեւ անհատ, զօրացնել զայն՝ իբրեւ ժողովուրդ. Զանաց անդունդ մը փորել ընդ մէջ ըրիստոնեայ Հայաստանի և արևապաշտ Պարսկաստանի, միացնել զայն քաղաքակիրթ աշխարհին հետ, պահպանել ազգային գոյութիւնը ամէն վտանգէ՝ ևս աւելի գեղեցկացնելով զայն. նա այնպիսի կատարեալ այրութէն մը հնարեց՝ որ շատ մ'Ալլաանիացիներ և թուրքեր՝ ծանձրացած իրենց Արարական գրութենէն՝ կը փափարէին այժմ զայն իրենց լեզուին յարմարցնել։ Նա զպրօցներ հաստատեց Հայաստանի ամէն կողմ. Ս. Գիրքը թարգմանեց. ընտրեալ երիտասարդութիւն մը զրկուեցաւ ի Բիւզանդիոն, Աթէնք, Աղեքսանդրիա, Եդեսիա՝ ուսանելու համար, յետոյ Հայաստան վերադարձաւ հաստատելու համար հոն ալիադեմիա մը, որոն նպատակն եղաւ ստեղծել զրական լեզու մը, ազգային պատմութիւն մը, կրօնական գրականութիւն մը։

Ե. դարուն, հայ լեզուի ոսկեդարուն յատկանիշն՝ պայմանադրական ձևերէ դեռ ազատ ըլլալն է. « պատմութեան » անուան տակ կը պարունակէ դիւցազնականը, քնարերգականը, ճարտասանականը. ան կատարեալ է. չներկայացնէր միայն քաղաքագիտական դէպքեր, այլ գրչին և իւր դիւցազներուն զգացումները. ինչպէս իրականին մէջ, այս-

պէս ալ գրականութեան մէջ, բանաստեղծական վայրկեանը բաժնուած չէ կեանքէն որուն մասը կը կազմէ։ Այսպէս ամէն ցնարեցողութիւն՝ միասին իր մեկնութիւնն ունի, ամէն պատկեր՝ իւր շրջանակը, ամէն բնականաբար իւր հորիզոնը. «պատմութիւնը» դիւցազններգութիւն մ'է՝ իւր ծագումով, իւր ոճով և ձգտումներով. հոն են ցնարական մեծ էջերը որ Հայաստանի մարտիրոսները ստեղծեցին և շնչեցին Հայերուն՝ իրենց յամառ հայրենասիրութիւնը։

Փառատոս Բիւզանդացի, Ագաթանգեղոս, Կորիւն, Մովսէս Խորենացի, Դազար Փարպեցի, Եղիշէ՝ հինգերորդ դարու գլխաւոր պատմիչներն են. փրիսոփայութիւնը ներկայացուած է Եզնիկէն և Դաւիթ Անյաղթէն. երիտասարդ գիտուններու ամբողջ ընկերութիւն մը՝ աշխատած է յոյն գործերու թարգմանութեանց, որոնց բնագրերն մեծաւ մասամբ այլ ևս գոյութիւն չունին. ասոնք հայ գրականութեան ամենէն կարեւոր դիւաններէն մին կը համարուին՝ յոյն գրականութեան համար։ Հեթանոս բանաստեղծութիւնը՝ Հայաստանի մէջ՝ քրիստոնէութեան ամենէն վտանգաւոր թշնամին էր. անոր դէմ պատերազմեցաւ՝ նոր բանաստեղծութիւն մը՝ ծնած Ս. Գրեգի ներշունչութեամբն ունեցեալ։

Սահակ և Մեսրոպ, բանաստեղծ և աստուածաբան, երիտասարդ հեղինակներու տեղորոտ խմբին մէջ՝ իրենց մարգարէի պատկերը կը բերեն։

Թալորդ դարերու մէջ հայ գրականութիւնը կը շարունակէ յառաջ բերել անընդհատ շարք մը հեղինակներու. խորհրդապաշտ բանաստեղծներ են՝ տանգէական երեակայութեամբ, ինչպէս Գրիգոր Նարեկացի (Ժ. դար). զուարթ և յունական վայելչութեամբ, ինչպէս Ս. Ներսէս Շնորհալի (ԺԲ. դար). աստղաբաշխ, բժիշկ, օրէնսգէտ են. Սմբատ (Ժ. դար) բիւզանդական օրինագիրքը կազմեց վասիլ Ա. օրով, որ Բիւզանդիոնի տասներկու հայ կայսրներէն մին էր. Ներսէս Լամբրոնացի (ԺԲ. դար) կծու երգիծաբանութեան միացուց վեհ պերճախօսութիւնը. հայ թագաւորութեան հետ՝ արուեստն ալ Կիլիկիա գաղթեց և Հայերը՝ խաչակիրներու անցքին հանդիսատես՝ անոնց հետ փոխադարձ փոխանակութիւն մ'ըրին գաղափարներու և ազդեցութեանց։

Ժողովրդական բանաստեղծութիւնը

Այս գրաւոր գրականութեան քով կը ծնանէր մթութեան մէջ ժողովրդական բանաստեղծութիւնը։ Ան ամբողջովին զգացում է, գործն ըլլալով կանանց՝ որ մեր մէջ պաշտօն ունին հարսանիքը երգելու կամ մեռելախնի արտասուելու. և այս զգացումը մեղամազդիկ է՝ ինչպէս հայկական կեանքը։ Բայց Հայաստանի բնակարաններու ժպիտը կ'արգելու զայն յուսահատութեան չափ մթագնելէ. նա կը հասնի նոյն իսկ տեսակ մը լուսատեսութեան, յատուկ անոնց՝ որոնց կեանքը գեղեցկացած է

մշտատե վտանգով, կամ աշխատութեամբ: Բնութիւնը բանաստեղծի տե-
սարանը կամ շրջանակը չէ, բայց հոգի մ'է. կատարեալ ձուլում մը կայ
տեսանելի և ներքին աշխարհին մէջ. բնակարանները կ'երևնան նոյն իսկ
զգացումներէն կանչուած:

Բանաստեղծը հետամուտ չէ շլացնելու, նա գոհ է իր ունեցած
պարզութեամբն ու շնորհքով: Հեռաւոր լեռան պատկերը կը տիրէ Հա-
յաստանի հորիզոնին վրայ ինչպէս իր բանաստեղծութեանը. անանուն
բանաստեղծներու և նշանաւոր երգիչներու ամբոխին մէջ՝ յօժարակամ
կը խառնուին կրօնաւորներ, եպիսկոպոսներ նոյն իսկ պատրիարքներ.
վայրկեան մը կու գայ, ուր ամբողջ ժողովուրդը կը սկսի միաբերան
նուագել և չսիրեր ուրիշի բան նուագել, բայց եթէ իր երկրին կամ
իր ցեղին գեղեցկութիւնը:

Զարմնութիւն խանձարուրքը

Հայկական գրականութեան պատմութեան հետ զօդուած են՝ դասա-
կան երկու երկիրներու անունները. Յունաստան և Իտալիա: Ինչպէս
հին գրականութիւնը ծնաւ ի Բիւզանդիոն այսպէս նոր գրականութիւնը
ծնաւ ի վենետիկ: Այս քաղաքին մէջն էր որ 1512ին տպագրուեցաւ
առաջին գիրքը: Ասիկայ ազգային զարթոնման նշան եղաւ: Վենետիկ,
յորում հաստատուած էր հայկական գաղթականութիւն մը՝ գրական
գործունէութեան դաշտ մ'եղաւ:

Հայկական միաբանութիւնը՝ հիմնուած Մխիթարէն՝ վենետիկեան
կղզեկի մը վրայ 1717ին՝ վերակենդանացուց դասական հայերէնը, հին
մատենագրութիւնը, ազգային պատմութիւնը և ծանօթացուց հայերուն
Եւրոպական գրականութեան գլուխ գործոցները: Աշխարհական երիտա-
սարդութիւնը արթնցաւ, ինքն ալ իր գրական և գեղարուեստական
կրթութիւնը իրաւոյ մէջ փնտռեց, և չուշացաւ ազգին մտաւոր շարժ-
ման ղեկը ստանձնելու:

Հայաստանի նոր գրականութիւնը երկու զլիաւոր ճիւղերով կը
զարգանայ. կովկասահայ և Թրքահայ, կովկասու մէջ, ուր ցեղը աւելի
անարտա պահած է ազգային նկարագիրը, աւելի կից ապրելով իրարու
և պատմական հայրենիքի մօտ, գրականութիւնը աւելի առնական է,
աւելի կորովի, փիլիսոփայական, բնկերական, և սերտ կերպով կա-
պուած ժողովրդական կեանքի հետ:

Ի. Պօլսոյ մէջ, գրականութիւնը աւելի աժմէական և միջազգային՝
կը ցոլացնէ՝ նոյն իսկ ճնշուած հայրենիքի մը վրայ խօսած պահուն՝
վոսփորի ժպիտները:

Փառքերու եւ ցաւերու մէջ

Արմինի (1804-1848) առաջինը եղաւ՝ որ կովկասահայ բար-
բառը գրական լեզուի վերածեց, հիմնեց դպրոցը՝ գիւղի նահապետական
կեանքը նկարողներուն (որոնցմէ նշանաւոր եղան Պոռոնեան, ծն. 1837,
Աղայեան ծն. 1840):

Վերջ Հայաստանի հայ ժողովրդեան ամենէն սիրելի վէպերէն կը մնայ, շնորհիւ տեղական գոյնի, անցեալի կարօտին, և հայրենասիրական հեռաւոր մեծամարտութիւններուն, Ռաֆֆի (1835-1888) իր պատմական և այժմէութեան վէպերուն մէջ՝ ապստամբութեան և պայքարի փողը կը հնչեցնէ. ամէն բան կոխ կը շնչէ. հերոսները՝ վէպին մէջ ստեղծուած՝ ստեղծուեցան Ռաֆֆիէն նաև իրականութեան մէջ. միայն Հայոց զբաղանդութեան չի պատկանիր այլ նաև պատմութեան. քիչ հեղինակներ ժողովուրդ մը աւելի խոր կերպով վրդոված են և փոփոխած, Ռաֆֆի, ինչպէս իւր աշակերտները (օրինակի համար Նիւրենց 1832-1888) կը ներկայացնեն սերունդ մը՝ խանդավառ ազատութեան, զոր մօտ կը զգան: Կը հասնի հիասթափման ժամանակը, և հայկական ցաւը՝ իր ժողովուրդը թարգմանը կը գտնէ Ոհարոնեանին մէջ (ծն. 1866), Ապտ-Խլ-Համիտի կառավարութեան ներքև գործուած ոճիւրներուն յուզիչ նկարողը:

Ձանազան են հայկական, թրքական, վրացական, պարսկական կեանքէ պատկերներ ներկայացնողները. Շիրվանզատէ, Լէօ, Ատրպետ, Շահրիար, Արփիար, Փաշալեան, Զոհրապ ևն:

Ժամանակակից բանաստեղծութիւնը կը սկսի՝ դասականութեամբ. Հ. Արսէն Բագրատունի (1790-1866) հայ ամենէն մեծ հելլենարանը, Հոմերի, Վիրգիլի, Միլտոնի թարգմանիչը, դիւցազնիքութիւնը փորձեց՝ երգելով Հայկը, ազգային թագաւորութեան դիւցաւանդ հիմնադիրը. ինչպէս արդի ամէն դիւցազնիքական փորձ՝ Բագրատունիին ալ անյաջող անցաւ, բայց հայ զբաղանդութիւնը ճոխացնելով նկարագրութիւններով որ փոխ առ փոխ կը մրցին արձանագործութեան և նկարչութեան հետ, ըստ որում կամ անհատներ կը ներկայացնեն կամ բնանկարներ: Փանակովը Հնդկական, գծի զգացումովը՝ Գուռական, Հայկ կ'անձնաւորէր իր դիւցազին մէջ հայ ցեղը, մի և նոյն ժամանակ դասական լեզուի ամենէն գեղեցիկ կաղապարը տալով:

Իր աշակերտն էր՝ բայց ժողովրդեան մօտ անած Պէշիկթաշլեանը, (1829-1868)՝ դասական, վայելուչ, սիրոյ մէջ կը տեսնէ հայրենիքի և մարդկութեան Մեսիան. կ'երգէ եղբայրութիւնը, և իր ներդաշնակութիւններով կ'ողորջէ կրօնական ատելութիւնները որ Հայերը իրարու դէմ կը զինէին. կ'երգէ բարոյական վերածնունդը՝ քաղաքական վերածնունդէն առաջ:

Դուրեան, (1851-1872), քնարերգակ և թատրերգակ՝ Պէշիկթաշլեանին նման, վաղամեռիկ իրեն նման, երիտասարդութեան բանաստեղծն է. կանխահաս մահն՝ աւելի արտաշարժ ընելով իւր գոգոտուութիւնները և խորտակուած երազները՝ երբեմն իրեն ճակատագրին դէմ ի դուր կոռուող հոգիի մը վսեմ շեշտը կու տայ: Յաւով կը մեռնի՝ ոչ եթէ քիչ վայլած ըլլալուն համար՝ այլ իր հայրենիքին քիչ օգտակար ըլլալուն համար:

Աւելի մեծ եղան Բամար-Բաթիպա (1830-1892), և Հ. Ղևոնդ

Ալիշան (1820-1901). առաջինը՝ իրր ժողովրդական, երկրորդը՝ իր քնարերգութեան ընդարձակութեամբ: Փամար Փաթիպա՝ Նալպանդեանի հետ՝ (1820-1866) և Դորպպատի համալսարանի ուրիշ ուսանողներու հետ՝ հայոց Տիրտէոսն է. ամբոխներու յուզիչն է որ կը շարունակէ ապրիլ:

Հ. Ալիշան՝ Հայոց ամենէն մեծ ուսմանթիքը՝ տիեզերական գեղեցկութիւնը կը զգայ իր բոլոր զանազանութեան մէջ. իր զգացման խորութիւնը հաւասար է իր երեակայութեան ընդարձակութեան. զինքը եռանդուն միատիք մը պիտի կարծէինք՝ իր կրօնական բանաստեղծու-թիւնը կարգաւով. բայց բնութեան, հայրենիքի և տխրութեան նուիրած իր բանաստեղծութեանց հատորները՝ կը յայտնեն իր մէջ՝ բազմաթիւ անձնաւորութիւններ՝ հաւասար ոյժով և ապրող նոյն անուան տակ: Հայոց արդի գրականութեան վրայ ամենէն մեծ ազդեցութիւնն ունեցաւ:

Այս տեղ յիշատակել միայն կարող ենք Շահազիզ, Նարպէյ, Խորմեան, Յովհաննիսեան, Թումանեան, Ծատուրեան, Խառակեան, Չոպանեան, Վարուժան և Թատրերգականերու մէջ՝ Շանթ ու Սունդուկեան (ծն. 1825), որ բնմի վրայ հանեց կովկասեան բարբերը՝ հաւասարապէս մեծ յաջողութիւն գտնելով՝ թէ Հայերուն և թէ Վրացիներուն մէջ:

Հայուհին, որ ժողովրդական գրականութեան այնքան զոհարներ ընծայեց, արդի գրականութեան ալ տուաւ բանաստեղծներ և վիպասաններ՝ որ անոր մէջ բերին փափուկ զգայնութիւն մը. Տիւսաբ, Սիւպիլ, Զապել Եսայեան, Անայիս, Եւսերպէ, ևն:

Հայկական ոգին

Փաղափար մ'ունենալու համար արդի հայ գրականութեան գեղեցկութեան մասին՝ հարկ պիտի ըլլար յիշեցնել ինչ որ կայ յուզիչ ու վեհանձն՝ իր ազատութեան համար պատերազմող ժողովուրդի մը խանդավառութեան սարսուռներուն մէջ, ինչ որ կայ նկարչական աւրելեան բնանկարներուն մէջ, և հոգեբանական շահեկանութիւն այն հակապատկերներուն մէջ՝ որ գոյութիւն ունին հեղինակներու եւրոպական կրթութեան և իրենց ասիական շրջապատին միջև, քրիստոնէական և մահմետական հոգոյ միջև. որովհետև Հայաստանի վրայ խօսիլը՝ միշտ երկու հակոտնեայ ցեղերու և կրօնքներու մասին խօսիլ է:

Հոգին որ արդի հայ գրականութեան մէջ կ'ապրի՝ ուսմանթիք է, ինչպէս ամէն արեւելեան հոգի. գրգռուած զգայնութիւն մ'ունի, ինչպէս կրնան յառաջ բերել դժբախտութիւնը և միշտ հակառակութիւն կրող իտէալ մը: Կեանքի ողբերգական ըմբռնումն ունի, կամ անոր գեղեցկութիւնները կը չափազանցէ՝ զանոնք միայն երազի մը մէջ ընդշմարած ըլլալուն համար: Իր ցաւի միակ առաւելութիւնը կը վայելէ. ինքզինքը ներքսապէս ազնուականացած զգալ, և իր անձնական տանջանքը

գործածել՝ լաւ եւ համակրելու համար տիեզերական ցաւին եւ մարդկային վեհանձն ձգտումներուն: Հեղինակին ջով կ'ապրի միշտ՝ ցեղի հոգին, եւ անձնական ցաւերու փոքրկութիւնները կը մեծնան ճնշուած մարդկութեան ցաւերուն խառնուելով: Հոգեկան այս զրութեան առջև՝ մարդս փորձութիւն կը զգայ մտածելու՝ թէ ազատութեան համար կոռւիլը՝ բարոյապէս խօսելով՝ աւելի կ'արժէ քան զայն ունենալը: Շրջապատը ուր այս հոգին կը գործէ՝ է արեւելքը, իր բնական գեղեցկութիւններով, իր ամենէն հին յուշարձաններով, իր ցեղերու զանազանութեամբ, կրօնական իտէալներու հակադրութիւններով՝ որոնք նոյն են ինչ որ կային նախկին քրիստոնեաներու եւ Ներոնի ցուրտ անգթութեան միջև՝ եթէ այս անունը չափազանց պատուաւոր չէ մարդիկներու համար որ երբեք գեղարուեստի մտահոգութիւն ունեցած չեն: Եւ հայ զրականութեան այս արեւելքը՝ քաւական տարբեր է եւրոպական էջըրթիզմի արեւելքէն՝ ճանչցուած արաբական երգերու թարգմանութեամբ կամ՝ ամենէն բախտաւոր պարագային՝ Ոսկեղջուրի նաւահանգստէն: անօգուտ թափոր մը, Ձայուն թատրոն մը, ուր տարազները մարդիկներէն աւելի կ'արժեն, եւ զոյնները հոգիներէն աւելի: երջանկութեան երկիր մը, ուր հազիւ կը համարձախ ճշմարիտ մարդկութիւն մը ենթադրել: Այս արեւելքը որ աւելի կ'ուզէ եւրոպացի ընթերցողներու երեակայութեան համապատասխանել քան իրականութեան, մի քանի առանձնաշնորհուած բռնաւորներու համար միայն ճիշդ է: Անոնց ետեւ կայ անհուն ամբոխը, որուն ճակատագրական ըլլալը մխիթարանք մը ըլլալու տեղ իր չարիքներու մեծագոյնն է: Կայ արեւնահեղ ողբերգութիւն մը, որուն առջև ամենէն թեթեամիտ նայուածքը եւ ամենէն սառնարին հոգին հազիւ կրնայ իր գեղեցկութիւնը տեսնել: Զուրկ գեղարուեստական ամէն արժէքէ՝ արդի հայ զրականութիւնը միշտ պիտի մնար արեւելքի ազգագրութեան թանկագին վաւերագիր մը:

Երսոյ եւ Մարտիան

Տօնելով իր զրական կեանքի մէջ ծնանելուն 1500երորդ տարեդարձը՝ Հայաստանի ամենէն փոքրագոյն քաղաքներուն եւ ամենէն հեռավոր գաղթականութեանց մէջ, հայ ազգը կ'ուզէ իր գիտակցութիւնը ամրապնդել: այս վայրկենին կ'երազէ ցունաստանը՝ ուր արդի գիտութիւնը կ'ուզէ իր ազնուական ձկնուռներուն պատճառը գտնել, եւ վնաս տիկը՝ որուն զիւթական վերջալոյսները կարծես զեռ ցուր մը կը պահեն իր մտաւոր վերածնութեան օրերէն:

Կը յուսանք թէ Հայաստանի եւ զրականութեան բարեկամները պիտի մասնակցին այս հանդիսին՝ սպասելով լաւագոյն տօնի մը: — Հայաստանի եղած արգարութեան:

Հ. Կ. ՏԵՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱՐԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴԻՐԸ

ԴԵՍՈԿՐԻՏՈՍ ԹԵՐՐԱԶԻՆԱ՝

Յակոբ մեղապարտի դերը. — Որո՞ւն պատկանած է Հայկական առաջին տպարանը. — Հ. Ալեքանի, Հ. Զարբհանալեանի, Լեօյի կարծիքները. — Առաջին տպարանը՝ մնացած էրր առեղծուած. — Վենետիկան պետութեան երկու վաւերագիրներ՝ ազգային առաջին տպարանի մասին՝ Հայերուն ցարդ անծանօթ մնացած. — Դեմոկրիտոս Թերրալինա վենետիկեցին՝ հիմնադիր հայկական առաջին տպարանի:

Ազգային մեծ յորելեաններու պահուն՝ Յակոբ Մեղապարտ հասաւ փառքի գագաթնակէտը: Ի՞նչ անհատներ՝ զրականութեան մէջ՝ բարդի այսքան մեծ անակընկալներու պատահած են: Իր անուամբ աւանդուած են մեզ հայերէն առաջին տպագրութիւնները. ո՞չ ոք բանասէրներէն կարող է հաստատել՝ ան տպարանի հիմնարկողն եղած է, մեծ գաղափարի մը յղացողը՝ թէ սոսկ զործաւոր մը: Բայց ազգութեան բոլոր կեդրոնները տօնեցին զինք իր հաւանական արդիւնքներուն համար: Անորոշութեան այս պարագային՝ Յակոբ Մեղապարտը՝ խորհրդանիշ մ'է միայն, անուն մը՝ որուն ներքեւ Հայութիւնը իր երախտագիտութիւնը կը յայտնէ իր անծանօթ քարերարին:

Բայց այս յորելեաններուն մէջ՝ զգացման չափ՝ ազգային գիտութիւնն ալ իրաւունք ունի իր րաժինն ունենալու: Լաւագոյն տօնը հայ գիտութեան համար՝ է կարենալ լոյս մը սփռել հայկական տպագրութեան ծագման վրայ:

Բնականաբար վենետիկ՝ որ այս հանդէսին պատմական տօնաւ լայն է՝ և կանխեց զայն կատարել ազգային ամէն կեդրոնէ առաջ՝

1. Այս յօդուածը արդէն յանձնուած էր «Հայկական Գորելեան»-ի խմբագրութեան՝ երբ սասցանք Ստ. Մալխասեանի յօդուածը՝ Մշակի 226 թուին մէջ (25 հոկտ. ըստնոր տոմարի), ուր կը տեղեկացուի թէ Հ. Առաքելեան Բարիզու մեծ զրացուցակի մը մէջ հանդիպած է Դեմոկրիտոսի և իր թոռներու արտօնագրերու պարզ և համառօտ յիշատակութեան մը: Պետական վաւերագիրներու հրատարակութիւնը լուծուած պիտի սայ այն խորիւրներուն՝ զորս զրացուցակի մը տեղեկութիւնը բնականաբար անկարող էր լուծել:

իւր պարտքը կը նկատէր ջանալ գիտական խնդրոյն վրայ լոյս մը սփռել:

Ներկայ ուսումնասիրութիւնը ցոյց պիտի տայ թէ հայկական գրքեր տպելու առաջարկը եղած է՝ գէթ պաշտօնապէս՝ 1498 թուականին, այսինքն է՝ տպագրութեան գիւտէն միայն 43 տարի վերջ, իսկ վենետիկեանէն միայն 33, և թէ հայկական առաջին տպարանի հիմնողն եղած է Դեմոկրիտոս Թերաչլիս անունով վենետիկցի մը՝ որուն անունը — ճակատագրի սովորական անարդարութեամբ — ապահովապէս ո՛չ մէկէն արտաբերուեցաւ՝ ազգային յորելեաններուն ժամանակ:

Ա՛

Ազգային հնագոյն տպագրութիւնները՝ — որոնք մի և նոյն Տպաւանէ ծնունդ առած են՝ ամէնքն ալ D. I. Z. A. նշանը կրելուն և նոյն տեսակ տառեր պարունակելուն համար՝ — են հետեւեալները.

« 1. Պարզատումար, տպեալ ի 1512, ի վենետիկ, տպարան D. I. Z. A. ի մատենադարանի Մխիթարեանց վիեննայի (2 օր.) և Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց:

2. Պատարագատետր, տպեալ ի 1513, ի նմին քաղաքի և նոյնադրոշմ տպարանի: ի Մատենադարանի Ս. Յակոբեանց և Կեսարիոյ առաջնորդ Գեր. Տրդատ Վ. Պալեանի:

3. Ուրբարագիրք, տպեալ ի 1513, դարձեալ ի նմին քաղաքի և նոյնադրոշմ տպարանի: Մի մի օրինակ ի Մատենադարանի վենետիկ և վիեննայի Մխիթարեանց, Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց և Տ. Վ. Պալեանի:

4. Տաղարան, տպեալ ի 1513, ի վենետիկ, որպէս ի վեր անդր: Երկու օրինակ ի Մատենադարանի Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց, և օրինակ մի առ Տ. Վ. Պալեանի:

5. Աղբարք, տպեալ ի 1513, ի վենետիկ որպէս ի վեր անդր: ի Մատենադարանի վենետիկ Մխիթարեանց և Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանաց * »:

1. Գրախոսութիւն.
Համդէս Ամսորնայ, « Հայ տպագրութեան ամենաշին կրախայրերը » (Հ. Գ. Գովրեկեանէ), 1889 թիւ 10, հոկտ. էջ 209.
Բազմամալայ, « Առաջին զար հայկական տպագրութեանց » (Հ. Ա. Տիրոյեանէ), 1890 էջ 90.
Արնելը, « Հայ տպագրութեան նախկին քառախայրերը » (Առհակ եպ. Խաչայեանէ), 1890, 29 հոկտ. (Հ. Տ. Ն.), թիւ 2036.
Համդէս Ամսորնայ, « Հայ տպագրութեան ամենաշին կրախայրեր մ'ալ », (Տրդատ Վ. Պալեանէ), 1894, դեկտեմբեր, էջ 357 (յաւելուածով մը՝ Հ. Գ. Գ. է):
« Պատմութիւն հայկական տպագրութեան՝ սկզբնաւորութիւնէ մինչ առ մեզ » (Հ. Գարեգին Վ. Զարբանալեանէ), վերստին, 1895.
« Հայ-վենետիկ » (Հ. Վ. Մ. Աւիշանէ), վենետիկ, 1896.
« Հայկական տպագրութիւն, մեր կեանքը, զրկանութիւնը անցեալում » (Աւոյէ), Թիֆլիս, 2 հատոր, 1903.
2. Հ. Զարբանալեան ՊՀՏ, էջ 9.

Այս գրքերէն հնագոյնը՝ այն է Պարգաստումարը՝ պէտք է 512 թուին գրուած ըլլայ՝ եթէ ոչ աւելի առաջ, Այս կէտս կենսական ըլլալով մեր խնդրոյն համար՝ ի մէջ կը բերենք Հ. Գոլդրիկեանի ըրած պատճառարանութիւնը՝.

«... Երրորդ երեսն կը սկսի բուն գիրքն այսպէս. « Ինն հարիւր ու վարսունումկն. գիրն հոռն է. և տանուտերն ի վերին կարիճն է. և այլն կարգաւ երթաւ . . . »: Ուստի տօնացոյցը կը սկսի 962 = Գր. 1512 թուականին:

«Գրքին վրայ վերոյիշեալ 961 թուականէն զատ՝ չկայ թուական մը, որով տպագրութեան տարին կարենայինք ճշդիւ որոշել: Այսու ամենայնիւ զօրաւոր կռուան մըն է այս 961 թուականը, որով կրնանք քանի մը քայլ առնուլ և հետևութեանց հասնիլ:

Տօնացոյց կամ տումար մը շինողին առաջին գործքն է տարւոյն թիւը դնել, այն տարւոյն թիւը, որուն մէջն է, կամ որուն համար տումարը կը շինուի: Ուստի բոլորովին անհաւանական է թէ մատենաւ գիրն իրմէ շատ ետքն եկող տարւոյ մը տարեթիւը դնէ իւր գրուածքին վրայ:

Բայց չունի նաև պատճառ մը մատենագիրն՝ անցեալ տարւոյ թուականն դնել զրաւ ու անշուշտ ժողովրդեան գործածութեան համար շինած մատենին՝ մանաւանդ տումարին վրայ, որ նպատակին չէր կրնար ծառայել: Եւ իրօք ինչո՞ւ ներկայ տարւոյն մէջ տպուած տօնացոյցին վրայ, օրինակի ազագու, դնենք ասկէ 50 տարի առաջ անցած թուական մը, այն է 1839, և կամ նոյնչափ տարի ետքը՝ 1939 թուականը:

«Յայտնի է ուրեմն որ առաջիկայ մատենանը տպուած է կամ այն տարին, զոր կը ցուցնէ թուականը, այսինքն՝ 961 = 1512 և կամ քանի մը ամիս, և գուցէ նոյն իսկ տարի մը յառաջ սկսած է, որպէս զի նշանակուած 961 տարւոյն համար՝ տումարը պատրաստ ու գործածելի ըլլայ»:

Այս գրքերու տպագրութեան հնագոյն թուականին չափ կարևոր է մեզ գիտնալ՝ թէ ո՞ր Հայագոյն երկանց արդիւնքն են անոնք: Անոր անունը ծանօթ է մեզ երկու յիշատակարաններէ, մին խաղայեան եպիսկոպոսի Պատարագատետրէն¹.

«Տպագրեցաւ Եւրոպ տառս ի ԶՀԲ (1523-4) ի աստուածապահ զաղաքս ի Վլենէ, որ է Վենետիկ, Ֆրանկաստան. մեղապարտ Յակոբիւն, որք կարողայք մեղաց թողութիւն խնդրեցէք»:

1. Էջ 210.

2. Այս յիշատակարանը տպուած չէ Արևելքի մէջ (Թիւ 2036), այլ Հայ-Վենետիկ մէջ (էջ 208) Հ. Աւերանէն՝ որ կը թուի զայն ստացած է անանկական Թղթակցութեամբ:

Մի և նոյն յիշատակարանի ուղղագոյն ձեւը ներկայացուց Տրդատ Վ. Պալեան՝ իր Պատարագատետրի մասին տուած տեղեկութեան մէջ՝.

«Գրեցաւ սուրբ տառս ի ԶԻԻ (= 1513), ի աստուածապահ ճաշագրս ի Վէնէժ որ է Վենետիկ քաղաքստան. ձեռամբ մեղապարտ Յակորին. ով որ կարդայր մեղաց թողութիւն խնդրեցէք աստուծոյ»:

Այս վերջին յիշատակարանս երկու կարեւոր տարբերութիւններ ունի առաջինէն. նախ որ «Տպագրեցաւ» բառին տեղ ունինք «Գրեցաւ», ինչ որ կրնայ բոլորովին տարբեր նշանակութեամբ գործածուած ըլլալ, յետոյ՝ 1523 թուականին տեղ ունինք 1513:

Ինչպէս իրաւամբ դիտել տուած է Հ. Գ. Գ.¹ յիշատակարանի ուղղագոյն ձեւն է այն՝ ինչ որ մեզ կը ներկայացնէ իր տեսած ձեռագրի վրայէն՝ Տ. Վ. Պալեան:

Այս բոլոր վաւերագիրներէն կը ստացուէր հետագայ եզրակացու թիւը՝ թէ մեր հնագոյն տպագրութիւնները կատարուած են 1512 և 1513 թուականներուն և թէ անոնց մէջ արդիւնք ունեցած է Յակոր մեղապարտ:

Ինչ եղած էր ասոր ճշմարիտ դերը. ի՞նքն էր ձեռնարկութեան յղացողն ու գլխաւորը՝ թէ միայն երկրորդական գործիք մը: Այս բանս որոշելու համար ուշադրութեան անուեցան D. I. Z. A. տպարանական նշանը:

Հ. Գոլբրիկեան բազմաթիւ մենագիրներ ուսումնասիրելէ վերջ, արտասուպեց հատ մը՝² անոր Հայոց առաջին տպարանին մենագրին հետ ո՛չ մէկ վերաբերութիւն ունենալն ապացուցանելու համար:

Խապայեան եպիսկոպոս, Պալեան Վ., Հ. Գ. Գալէմբեար տպարանի մասին ո՛չ մէկ ենթադրութիւն ընելու խոհեմութիւնն ունեցան:

Հ. Աթանաս Վ. Տիրոյեան՝³ տառանշանը արտասուպելէ վերջ դիտել կու տար միայն՝ թէ ան նոյն է «ամենեկին ինչ որ Ամսորեայ Հանդէսն կը հաւաստէ զորոմուած լինել նաև Տոնացոյց մատենին մէջ»:

Prince d'Eslinge՝ հեղինակ եռահատոր պատկերազարդ շքեղ գործի մը՝ «Les livres à figures vénitiens de la fin du XV. siècle et du commencement du XVI.»⁴, թէպէտ մասնագէտ վեհապետական նկարչութեան և մենագրերու, ուրիշ բան չէ՝ կարողացած ընել՝ բայց եթէ յիշել մեր Ուրբարագիրքն՝⁵ և Աղբարքը՝⁶ անոնցմէ նմանահանութիւններ տալով, բայց տպարանական տառանշաններուն ո՛չ մէկ մեկնութիւն՝⁷:

1. Համդէս Ամսորեայ, 1894, էջ 359.

2. Համդէս, 1894, էջ 362.

3. Համդէս, 1889, էջ 211.

4. Բազմադէպ, 1890, էջ 91.

5. Paris, Henri Leclerc, 1908.

6. Էջ 269.

7. Էջ 370.

8. Նա կը գրահանայ ըսելով. «A la fin marque typographique, aux initiales D. I.

Պէտք է դարձեալ Հ. Ալիշանի դիմել՝ նոր տեղեկութիւն մը ստանալու համար. հայկական առաջին տպարանին համար՝ նա կը գրէր.

«Քաղաքն յայտնուեցաւ, բայց տպագրատուն զեռ ոչ. կրնար կարծուիլ որ նոյն իսկ Հայոց տան մէջ ըլլայ, ինչպէս ուրիշ տպագրեալ հին գիրք մի կ'ըսէ: Այս՝ Հայ տպագրութեան կարևոր խնդրոյն ծառայութեան՝ մեծ լոյս մ'է, բայց զեռ ոչ բաւական. կու մնայ փափազելի գտնել այս մեղապարտ Յակոբէն առաջ բարեպաշտ և բարեբաղդ Հայ տպագրող մը. կամ եթէ նոյն ինքն Յակոբն է առաջին տպագրողն, ինչ կերպով էին հայերէն տառերը: Նոյնպէս, ո՛չ միայն մեզ, այլ և օտարագրի գիտնոց շատ հետաքրքրական և ձանձնալ գրոց քոսն վեցնտկեան տպագրատունն այլ, որոյ նշանն... գրուած է այդ յակոբատիպ գրոց վերջին երեսը. բայց զեռ չէ՝ ստուգուած տպագրատան տէրն, այլ հաւանորէն է Zuan Andrea հռչակաւոր տպագրողն և փորագրող՝»:

Հ. Գարեգին վ. Զարբհանաւեան աւելի կ'ընդարձակէ նմանադրութեանց շրջանը.

«Հետեալաբար ո՞վ էր ուրեմն այդ օտարագրին, որոյ գործարանէն ելած են յիշեալ տպագրութիւնք:

Այս հետաքննելի հարցման պատասխանը հմտագունից և տեղեկաց յօնձնեւելով, սա միայն ըսենք՝ որ նոյն ատեն ի վենետիկ քաղաքի տպարանի տէր և տպելու արտունութիւն ունեցող անձանց ցուցակը և գործարանաց նշանադրոշմը ցննելով, որ արդէն հրատարակուած են, չգտնուեցաւ անուն մը՝ այդ սկզբնատառից մերձաւոր կամ համանման կնիք մը: Միայն հռչականուն Ալտոյ Մանուցիոյ տպագրապետի անիք մը կը յիշատակուի, նոյն արուեստով զբաղող Antonio Zaroto առաւար, ուրիշ մ'ալ I. Zanandrea Asolano, որոնք գործած են մինչև ի 1513 և անդր. երրորդ մ'ալ D. Zuan Matteo Asola, որոց 1495ին ըրած տպագրութեան մը յիշատակութեան հանդիպեր ենք, որք եղած պիտի ըլլան այս գրոց տպագրիչը, և միւս չորրորդ մը՝ աւելի Zuan Andrea կոչուած անձ մը: Բայց ինչպէս կանխեցինք ըսել՝ ստուգագոյն ծանօթութիւնը և տեղեկութիւնը ի բանիբուն հմտից և ձեռնհասից սպասելով՝ անցնինք մեր նիւթին»:

Լէօ հետեալ դիտողութիւնը կ'ընէ հայ առաջին տպագրողի մասին. «1512-1513 թականներէ հրատարակութիւնները Հայաստանի մէջ լոյս չտեսան, այլ նրանից շատ և շատ հեռու մի տեղ վենետիկում:

«Իւրաքանչիւր ազգ մի առանձին պարծանքով է պահուում իր առաջին տպագրիչի անունը: Իսկ մենք չգիտենք թէ ո՞վ էր որ առաջին

Z. A. (269); «marque typographique, comme dans le précédent ouvrage tirée en rouge» (270).

1. Հայ-վեցնտ, էջ 209.

2. ՊՀՏ. էջ 12.

անգամ հայերէն տառեր ձուլեց և զիրք տպեց: Ճիշտ է, 1513ի հրա-
տարակութիւնների մէջ յիշատակում է մի ոմն Յակոր, բայց այս
մարդու մասին մենք ոչ մի տեղեկութիւն չունենք: Եւ հագիւ թէ Յա-
կոր եղած լինի առաջին հայ տպարանատէրն ու տպագրիչը: Միանգա-
մայն հաւանական է՝ որ այդ բոլոր վենետիկեան հրատարակութիւնները
տպագրված են իտալական տպարանում, իտալացիների ձեռքով՝:

Բ

Ոլյսթան ենթադրութիւններու ծնունդ տուող և երկար ժամանակէ
ի վեր առեղծուած մնացող խնդրոյ մը ուսումնասիրութեան ձեռնարկե-
լով՝ մեր ալ առաջին մտածումս եղաւ՝ զոնեւ Յակոր Մեղապարտի հրա-
տարակչական նշանը:

Ոլյս մասին եղած ամէն քննութիւն ապարդիւն մնաց և ո՛չ մէկ
լուսարանութիւն կարելի եղաւ ստանալ վենետիկեան պատկերներու,
տպագրութեան և նշաններուն նուիրուած գրքերէն՝:

Բաց աստի, le duc de Rivoli իր «վենետիկեան Պատարագա-
մատոյցներու» յառաջաբանին մէջ՝ ներկայացնելով այլևայլ տպագրա-
կան նշաններ՝ դիտել կու տայ թէ տառերը միշտ տպագրապետի ա-
նունը ցոյց չեն տար՝ այլ նոյն գրքի վրայ աշխատող ո՛ր և է փորա-
գրողի կամ գործաւորի, այնպէս որ կան խտաւրէն բազմաթիւ գրքեր՝
որոնց մենագրութիւնները կարելի չէ՝ նոյնացնել ցարդ ծանօթ տպա-
գրապետներու հետ:

Ոլյս դիտողութեան համեմատ՝ նոյն իսկ յաջող կերպով տառանը-
շանները տպագրողի մ'անուան հետ նոյնացուցած ժամանակ՝ կարելի
չէ՝ բացարձակ վստահութիւն ունենալ թէ անոնք տարբեր անուն մը
չեն ներկայացներ:

Հարկ էր ուրեմն մոռանալ Յակորի նշանատառերը՝ և լուսարա-
նութեան միակ յոյսը դնել՝ վենետիկոյ պետական դիւանական թուղթե-
րուն վրայ:

Սոյն քաղաքի տպագրութեանց նուիրեալ գրքերէն ամենէն աւելի
մեր ուշադրութիւնը զրաւեց Horatio F. Brownի «վենետիկեան մա-

1. Հայկական տպագրութիւն, Թիֆլիս, 1904, Ա հտ. էջ 15.

2. Յիշգրտեց թիւ մ'առաջ Prince d'Esslingի հաշտար գործը:

Հմտ. նաև Carlo Castellani «La stampa in Venezia, dalla sua origine alla morte di Aldo Manuzio Seniore», Venezia, Ongania, 1889.

Le duc de Rivoli «Les Missels imprimés à Venise, de 1541 à 1600», պատկե-
րազարդ.

Dr. Paul Kristellen «Die italienischen Buchdrucker und Verlegerzeichen bis 1525, Strassburg, 1893.

Ongania, «L'arte della stampa a Venezia», Լայն.

մուլը՝ անգլիերէն երկասիրութիւնը, գրքին ետեր պարունակած պաշտօնական բազմաթիւ վաւերագիրներուն համար:

Brown հետեւեալ հետաքրքրական տեղեկութիւնը կու տայ՝ որ կը պակսի վիենետկեան մամուլի իտալերէն պատմութեանց մէջ՝

«1498 տարւոյն՝ Դիմոկրիտոս թէրրաշինա անուամբ մէկը, քաղաքացի վենետկոյ և բնակիչ վենետկոյ, ժողովէն խնդրեց մենավաճառութեան իրաւունք, քսանհինգ տարուան համար, բոլոր այն գրքերուն՝ որ կը տպագրուին արաբերէն, մաւրիտաներէն, ասորերէն, հայերէն, հնդկերէն և Պէրսիական լեզուով: Իւր խնդիրը ընդունուեցաւ, բայց ինքը մեռաւ 1513ի մայիսէն առաջ, առանց այս լեզուներով ո՛ր և է գործ հրատարակած ըլլալու՝ թէպէտ պատրաստութեանց համար շատ ստակ ծախսած ըլլար: Իւր Լէլիոյ և Փաօլոյ թոռները, որդիք Մաքսիմուսի՝ Դիմոկրիտոսի եղբոր, աղերսագիր մը տուին այդ առանձնաշնորհութիւնը քսանհինգ տարի շարունակելու համար, ինչ որ շնորհուեցաւ իրենց: Սակայն փանցըր չի՝ յիշատակեր ո՛չ հօրեղբայրը, ո՛չ թոռները, և թերրաշինայէն կատարուած ո՛չ մէկ հրատարակութիւն ծանօթ է՝»:

Ուրիշ տեղ Brown հետեւեալ դիտողութիւնը կ'ընէ. «Բայց թերւորաշիններէն տպուած գործերէն ո՛չ մէկ հետք մնացած է: Առաջին հայ գրքը՝ վենետկոյ մէջ տպուած՝ լոյս տեսաւ 1565ին»:

Եթէ Հայերուն անծանօթ մնացած է Դիմոկրիտոսը, վենետկեան մամուլի պատմաբաններուն ալ անծանօթ են հայկական 1512-13ի հրատարակութիւնները և այս պատճառաւ ճշմարտութիւնը երկուքին համար ալ թաղուած կը մնար:

Brown իւր տեղեկութիւնները կը հիմնէ R. Fulinի հետեւեալ յօդուածին վրայ.

«Վաւերագիրներ՝ վենետկոյ մամուլի պատմութեան ծառայելու համար՝»:

R. Fulin հրատարակելով մի առ մի վենետկեան մամուլի վերաբերեալ բոլոր հրովարտականքներ՝ ի կարգին ի մէջ կը բերէ՝ նաև երկու պաշտօնական թուղթերը՝ Դիմոկրիտոս թերրաշինայի վերաբերեալ, բայց ինքն ալ Հայերու մասին ո՛չ մէկ եզրակացութեան կը յանգի, կանգ առնելով առաջին հայ գրքի 1565ին տպուած ըլլալու ուրուականին առջև. ծանօթութեան մէջ կ'ըսէ ան.

1. «The venetian printing press», an historical study based upon documents for the most part hitherto unpublished, by Horatio P. Brown, London, 1891.

2. Brown այն տեղեկութիւնը կը կրկնէ նաև յէջ 106.

3. Էջ 41.

4. «Documenti per servire alla storia della tipografia veneziana», Archivio Veneto, 1892, հատ. 23, էջ 184.

Վաւերագիրները անուած են Notatorio del Collegio, Gli atti del Senato, Notatorio dei Capi del Consiglio dei Dieci հաւաքածոներէն:

5. Էջ 133.

«Փանցըր չի՛ յիշեր այս տպագրողը: Եւ ըստ Հ. Ալիշանի *Geonomia armenia* (Վենետիկ, 1881, էջ 6) տառջին հայ գիրքը տըպուեցաւ ի Վենետիկ, տառիւք Արզար թորաթեցւոյ (Եւդոկիացւոյ)»:

R. Fulin իր հրատարակութեանց մէջ՝ ուր հրովարտակներու պատմական բովանդակութեան աւելի ուշ կը ղնէ՝ ի բաց կը թողու սկզբնաւորութեան սովորական բանաձևերը՝ կամ վերջաւորութեան ստորագրութիւնները: Որովհետեւ Փանցըր կ'անգլիտանայ թէրթաչինան՝ անհրաժեշտ էր Վենետիկոյ կառավարչական դիւանին մէջ հետազօտել և զտնել զմեզ հետաքրքրող երկու վաւերագիրները:

Ի զուր եղաւ ժողովի 1498ի արձանագրութեանց մէջ՝ Դեմոկրիտոսի մասին տրուած հրովարտակը փնտռելը: Դիւթի նոյնութեան պատճառաւ՝ փոխանցուած է ան 1513ի արձանագրութեանց մէջ:

Այսպէս Վենետիկեան պետական դիւանի Notatorio del Collegio, 1512-1514, I, R^o 25 հատորին մէջ կը զտնենք հետեւեալ աղբիւսագիրները՝ որ պաշտօնապէս ընդունուած կը յայտարարուին:

Ա. — ԴԵՄՈԿՐԻՏՈՍԻ ՄԵՆԱՇՆՈՐՇԻ ՄԱՍԻՆ ՏՐՈՒԱՅ
ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ¹

Բ Ն Ա Գ Ի Ր .

S.^{mo} principj et R.^{mo} D.^{mo} Venetiae. Humiliter supplica el fedel suo servitor et citadin suo venetian, Democrito Ter-racina, habitante in Venetia, cum sit che l'habia da far stampar alcune opere in lingua arabica, moresca, sorian, armenicha, indiana et barbarescha, cum grandissima et quasi intollerabel spexa, et cum fadige et pericoli grandissimi, etiam in utilità della republica christiana, et exaltation de la fede, et augmento de la scientia naturale et ancor la medicina, per conservation de la salute de le anime et corpi de molti et infiniti fidel christian, che usano le soprascrite lingue; considerata la effrenata cupidità de alcuni, e lo livor et iniquità de molti, li quali non resteriano voler tor el fructo de lo inzegno et spexe et fatiche del soprascrito supplicante, cum farli concorrentia de le soprascrite opere, poi che fusseno de sì luntani paesi conducte in questa città de Venetia; pertanto supplica quella se degnj concederli gratia, che in termine de anni vinticinque proximi,

1. Տե՛ս դիւանական վերոյիշեալ գրութեան 49 էջը:

nissuno ardisca stampar o far stampar libri di qualunque sorte se siano in lettere de le lingue soprascrite, nè qui in Venetia, nè in luochi subditi a la Serenità Vostra, nè stampati in altri luoghi et terre, nè in questa inclita città, nè navigarli in vostri navilij, nè di vostri subditi portar o vender nè far vender in li soprascritti vostri luoghi et terre, nè per il colpho cun navilij forestieri, soto pena ogni fiata de perder dicti libri et pagar ducati duxento d'oro; la mittà vadi all'hospital de S. Antonio, el resto ai Avogadori de Comun, obligandosse lo soprascrito supplicante non stampar mai libri, li quali tractino cossa alcuna pertinente a la setta maomettana, nè che siano in favor de quella, nè contra la nostra sanctissima fede, ma tute in favor et aumento de la fede christiana.

× dicto supp.^{ti} concedatur quantum in supp.ⁿⁱ continetur.

Die XV Julij 1498.

Consil:

- S. Franc: Marcello
S. Marinus Leonus

S. Franc. Valarisso } Viceconsil.
S. Vincentius Barbaro }

Ego Eneas Carponius not. duk. autentice esemplavj.

Բ. - ԴԵՄՈՆՍՏՐՈՍ ԹԵՐՐՈՉԻՆԱՅԻ ԺԱՌԱՆԳՆԵՐՈՒՆ
ՏՐՈՒԱՅ ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ

Ser.^{mo} principi: et ex.^{mo} D.^{mo} Venetiae I. Humiliter supplicano li fedeli suoi servitori et cittadini venetiani habitanti in Venetia, Lelio et Paulo di Maximi, cum sit che del 1498 adi XV Luio missier Democrito Terrazina, cussl chiamato, obtinnesse, una gratia de la Illustrissima Signoria, contrascripto tenor; et essendo occorso ch'el dicto missier Democrito, per voluntà de la Majestà Divina sia defuncto et passato da questa presente vita senza dar principio alcuno, ma solamente habia facto de grande et quasi intollerabel spexe senza alcuna utilità et habia lassati li sopra-

scriti supplicanti, videlicet Lelio et Paulo di Maximi soi nevodi, figli d' uno suo fratello, i quali humelmente supplicano et dimandano che quella se degni confirmarli a loro dicta gratia per anni vinticinque proximi, e che nisuno ardisca stampar nè far stampar dicti libri, sotto le pene contrascripte in omnibus et per omnia.

Die 31imo Maij 1513

✓ Concedatur dictis supplicantibus quantum posit.

Consil:

S. Dominicus Benedicto.

S. Petrus Marcello.

S. Aloisius Sanut.

S. Franc. Boragadoro.

ԹԱԳԻՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ամենապայծառ իշխանին և յարգ. Տեառն վենետկոյ. խոնարհաբար աղերս կը մատուցանէ իւր հաւատարիմ ծառան և իւր վենետկեցի քաղաքացին՝ Գեմսկրիտոս թերրաշինա, բնակող ի վենետիկ, որ ունի տպագրելիք մի քանի գործեր արաբերէն, մարիտաներէն, ասորերէն, լայնրէն, հնդկերէն և պէրպէրիստանի լեզուներով, ամենամեծ և գրեթէ անտանելի ծախքերով, ամենամեծ յոգնութեամբ և վտանգներով, ու նաև յօգուտ քրիստոնեայ հասարակապետութեան, ի պարծանս հաւատոյ և ի բարգաւաճումն բնական գիտութեան ու նաև բժշկութեան, պահելու համար հոգիներու և մարմիններու առողջութիւնը, շատ և անհամար քրիստոնեաներուն մէջ, որ վերոյիշեալ գրքերը կը գործածեն. նկատելով ոմանց անսամ ջանկութիւնը և շատերու նախանձն և ամբարշտութիւնը, որ պիտի ևս չլինան վերոյիշեալ աղերսարկուին հաճարի, ծախքերու և յոգնութեանց պատուը յափշտակելէ, վերոյիշեալ գործերուն մէջ իրեն մրցակցութիւն ընելով, որոնք անքան հեռաւոր երկիրներէ բերուեցան այս վենետիկ քաղաքին մէջ. ասոր համար կ'աղաչէ որ ան հաճի ընել իրեն այս շնորհքը, որ մերձաւոր քսանեփեց տարիներուն մէջ ո'չ որ յանդգնի տպիկ կամ տպիկ տալ ո' և է տեսակի գիրք որ վերոյիշեալ լեզուներու տառերով են, ո'չ հոս ի վենետիկ, ո'չ նորին Ամենապայծառութեան հպատակող տեղերուն մէջ, և եթէ տպագրուած ըլլան ուրիշ տեղեր և երկիրներ կամ այս աստուածապահ քաղաքին մէջ, ձեր նաւերը չփոխադրեն անոնք, ձեր հպատակները չկրեն, չծախեն ո'չ ալ ծախել տան անոնք՝ վերոյիշեալ տեղերու և երկրներու մէջ, ո'չ ալ ծովածոցէն՝ օտար նաւերով, ընդ պատժով ամէն անգամ

վերոյիշեալ զգրքերը կորսնցնելու և երկուհարիւր տուրքով ոսկի վճարելու. կէսը երթայ Ս. Անտոնի հիւանդանոցին, մնացածը՝ Հասարակութեան փաստաբաններուն. վերոյիշեալ աղերսարկուն կը պարտաւորէ ինքզինք՝ ամենևին չապագրել զգրքեր, որ մահմետական կրօնքի վերաբերեալ նիւթերու վրայ խօսին, ո՛չ ալ իրեն նպաստաւոր ըլլան, ո՛չ ալ մեր ամենասուրբ հաւատքին դէմ, այլ ամէնքն ալ ի նպաստ և յաճույն քրիստոնէական հաւատոյ:

Վերոյիշեալ աղերսարկուն շնորհուի ինչ որ աղերսագրին մէջ պարունակուած է:

15 Յուլիս 1498

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆՔ

Ի(առայ). Ձրանչ. Մարչէլլոյ

Ծ. Մարինուս Լէոնուս

Ի(ր. Ձրանչ. Վալարիսսոյ

Ի(ր. Վինչէնցիուս Պարպառոյ) } փոխորհրդ.

Ես Ենէաս Գարփոնիուս՝ տոժական քարտուղար՝ վաւերական կերպով ընդօրինակեցի:

Ամենապայծառ իշխանին և գեր. Տեառն Վենետիոյ. խնարհաբար աղերս կը մատուցանեն իւր հաւատարիմ ծառայք Վենետիոյ քաղաքացիք և Վենետիկ բնակող, Լէլիոյ և Փառլոյ Մաքսիմեան, որովհետև 1498 յուլիս 15ին պարոն Դեմոկրիտոս Թէրրաչինա, այսպէս կոչուած, շնորհք մը ստացաւ Ձեր Գերապայծառ Տէրութենէն, հոս զետեղուած պարունակութեամբ. և որովհետև հանդիպեցաւ որ վերոյիշեալ պարոն Դեմոկրիտոսը, Աստուածային Մեծվայելչութեան կամքով վախճանեցաւ և այս ներկայ կանաքէն փոխադրուեցաւ, առանց ո՛ր և է սկիզբն տալու, այլ միայն մենք և անտանելի ծախքեր ըրաւ առանց ո՛ր և է օգուտի, և թողուց վերոյիշեալ աղերսարկունքը, այսինքն Լէլիոյ և Փառլոյ Մաքսիմեան՝ իւր թոռները՝ իր մէկ ճղքօր տղաքները, անոն: խնարհաբար կ'աղաչեն և կը խնդրեն՝ որ Նա (Նորին Տէրութիւնը) հաճի հաստատել իրենց վերոյիշեալ շնորհքը՝ քսանհինգ մերձակայ տարին ներու համար, և ո՛չ որ յանդգնի տպել կամ տպել տալ վերոյիշեալ զգրքերը, ընդ պատժովք որ նշանակուած են՝ ամէն քանի մէջ և ամէն քանի համար:

31 Մայիս 1513

Շնորհուի վերոյիշեալ աղերսարկունքուն՝ ինչ որ առաջարկուած է:

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆՔ

Ի(առայ). Դոմինիքուս Պէնէտիքթոյ — Ի. Փեթրուս Մարչէլլոյ

Ծ. Ալլիլիզիուս Սանուիթ — Ի. Ձրանչ. Պոռակատոյ

Այս երկու վաւերագրներէն օրինաւոր կը համարիմ հետեւեալ եզրակացութիւնները հանել.

1. Քանի որ 1498էն մինչև 1523 (25 տարի) հայերէն բոլոր գրքերը ո՛չ միայն տպելու այլ նաև վաճառելու քաջարժակ մենավաճառք ձեռք բերած էր Դեմոկրիտոս խեբրայիցիս, ամենախիստ պատիժներ սահմանել տալով իր մենավաճառին դէմ խարդախողներուն, ինքնին կը հետեւի թէ 1512 և 1513 թուականով վենետիկ տպուած գրութիւնները, որոնք ծածկաբար տպուած չեն, այլ կը կրին քաղաքի և տպագրողի անունները՝ տպագրական նշանի հետ, պէտք է որ Դեմոկրիտոս խեբրայիցիսի տպարանէն ելած ըլլան, մանաւանդ որ վենետիկեան պետական դիւանը ո՛չ մէկ վաւերագիր կը պարունակէ՝ ուր հայերէն տպելու իրաւունքը Դեմոկրիտոսէն զատ ուրիշ ո՛ր և է մէկու մը շնորհ տրուի:

2. Աղերսագրին մէջ Լէլիոյ և Փաօլոյ կը նշանակեն՝ թէ հօրեղբայրնին ամէն ծախք ըրաւ բայց ո՛չ մէկ բանի սկիզբ տուաւ, ըստ այսմ բոլոր հայերէն գրութիւնները՝ թէպէտ կանխապէս պատրաստուած՝ բայց 1513ի մայիսէն վերջ պէտք է լոյս տեսած ըլլան, քնականաբար պարզատումաբը յօրինուած էր 1512 տարւոյն համար, բայց տպագրական նիւթական զծուարութիւնք կրնային անոր հրատարակութիւնը խափանել, — ինչ որ եղած էր՝ ըստ Լէլիոյի և Փաօլոյի՝ շատ գրքերու համար:

Դիտել կու տանք սակայն՝ թէ քաջարժակ կարեւորութիւն մը տալու չէ Լէլիոյի և Փաօլոյի « ո՛չ մէկ բանի սկիզբ տուաւ խօսքին » տպագրական մենավաճառները՝ վենետիկոյ մէջ՝ կը շնորհուէին միայն 10 տարուան համար. Դեմոկրիտոսի 25 տարի տրուած է պարզ այն պատճառաւ՝ որ անծանօթ լեզուներով կը տպագրէր և քիչ մրցակից կրնար ունենալ վենետիկոյ մէջ: Իր եղբորդիները կը յանդգնէին ո՛չ միայն 25 տարի պահանջել, այլ՝ իբր թէ Դեմոկրիտոս ամենեւին իր մենավաճառէն օգտուած չըլլար՝ այդ 25 տարուան սկզբաւորութիւնը՝ իրենց աղերսագրի թուականէն հաշուել տալ: Այս նպատակին հասնելու համար՝ զարմանալի չէ եթէ « Պարզատումաբ » և այլ նման փոքր հրատարակութիւնները ուզած ըլլան իբր և ո՛չ իսկ հաշուելի գործեր նկատել տալ, և կարելի է դեռ յոյս ունենալ որ 1512էն առաջ հայերէն փոքր տպագրութիւններ գտնուին:

3. Ինչ ալ ըլլայ Դեմոկրիտոսի արդիւնքը՝ արեւելեան լեզուներու առաջին տպարանն յղանալուն մէջ՝ բայց անտարակոյս է որ Հայու մ'օգնականութեան պիտի կարօտէր, և շատ հաւանական է որ անոր թելադրութեանց ներքեւ գործեր, 1498 թուականը շատ նշանակալից է, որովհետեւ ճիշդ նախորդ տարւոյն մէջ՝ Հայեր առանձին տուն մ'ունեցան վենետիկ՝ գաղթող ազգայիններու համար, և այս ժամանակին

համար Պէմպոյ պատմագիրը կ'ըսէ՝ «Հայք, այդ հեռաւոր ժողովուրդն, քաղաքավարութեամբ ընդունուած (ի վիենետայ), բարեկամական տեսարան մ'ընծայեցին քաղըին »:

Թէպէտ Դիմոկրիտոս անձամբ չատ երկիրներն ճանապարհորդած և զրբեր հաւաքած էր՝ բայց նոյն իսկ անոնց ընտրութիւնը կարող չէր ընել առանց Հայերու ընկերակցութեան: Այսպէս վիենետիկեան հայ գաղթականութեան կազմակերպուիլը (1497) և հայ տպագրութեան պաշտօնապէս խնդրուիլը իրարու ժամանակակից, զիրար լուսաբանող ղէպքեր կ'ըլլան:

4. Տպարանական նշանին՝ D. I. Z. A. կարելի է զանազան մեկնութիւններ տալ:

ա. Անտարախոյս՝ D «Democrito» անունն է. այս անունէն վերջ պիտի սպասուէր T. բայց նկատելու է որ Թէրալիկեա Հոռմայ գաւառի ծովահայեաց քաղաք մ'է՝ որմէն անշուշտ եկած ըլլալով Դեմոկրիտոս այդ ժողովրդական յորջորջումն ստացած էր, ինչ որ իր Թոռներն ալ նշանակել կը Թուին «cussi chiamato» այսպէս կոչուած բացատրութեամբ. Թէրալիկեա իտալական ընտանեկան անունն սովորական վերջաւորութիւնը չունի: Եթէ այսպէս՝ I կարող է Դիմոկրիտոսի ընտանեկան անձանց ֆիւնացած անունն սկզբնատառն ըլլալ:

բ. Թէրալիկեայի տպարանը բազմալեզուեան ըլլալով՝ հաւանական էր տառերը՝ տպագրող ընկերութեան զխաւորներու անունները նշանակեն. այսպէս D = Democrito, I = Iacob (Յակոբ), իսկ Z. A. սկզբնատառերով բազմաթիւ տպագրողներ գտնել կարելի է նոյն դարուն: Հ. Ալիշան և Հ. Զարբանալեան կը յիշեն Zuan Andrea, Zuanandrea Asolano, Antonio Zaroto, Zuan Matteo Asola, բայց կարելի է աւելցնել ուրիշ շատեր. Antonelli Zecca (1478), Antonio de Zanoti (1497), Antonius de Zanchis (1501), Augustinus de Zanis (1509), ևայլն, ևայլն: Կարելի չէ որոշել Թէ այս անձնաւորութիւններէն որուն և կամ ուրիշ որ անձի յատկացնելու է տառերը:

գ. Նկատելով որ Ժե դարու Gի և նոյն իսկ Cի տեղ Z կը գործածէր վիենտիկ (Cedtero = Zettero, Zorzò, Zuan, Zugno) կարելի է Zի մէջ Zacomo գրութիւնը տեսնալ. ըստ այսմ մենագիրը ցոյց կու տայ Democrito Italiano և Zacomo Armeno՝ ընկերակցած՝ տպագրութեան գործին մէջ:

Այսպէս տպագրական մենագիրը ո՛չ միայն ո՛չ մէկ առարկութիւն կը ներկայացնէ Դիմոկրիտոսի դերին դէմ, այլ միայն անով անորոշ կը ֆիսայ՝ որ բազմաթիւ մեկնութիւններ կարող է գտնալ, և այս տպարանային շատ հեռի է զրութեանն ընդհանուր եզրակացութեանց անհպաստ ըլլալէ:

Փորը հրատարակութեանց մէջ՝ մեծ դեր մը կը ծածկէ Դեմոկրիտոս, առևտրական ձեռնարկի մը մէջ՝ գրական ծառայութիւն մը. ի զուր կը զգուշանար որ ուրիշներ իր «հանճարի և ծախքերու» պտուղը չվայելեն:

Իր դէմքը արժանի է մառախուղի մէջէն յայտնուելու, ո՛չ միայն Հայաստանի՝ այլ Արևելքի՝:

Հ. Կ. ՏԻՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ

1. «Մշակ»-ի 226 թուին մէջ՝ զոր յիշեցինք ի սկզբան՝ Ստ. Մալխասեանց՝ գրացուցակի մէկ տեղեկութեան վրայ հիմնուած և բնագիրներու օգնութենէն զուրկ՝ կը խաբխափէ մի քանի խնդիրներու մթուքեան մէջ. կ'ենթադրէ որ Պարզատումարի 961 թուականը՝ 1512 նոյեմբեր. — 1513 նոյեմբերի կը համապատասխանէ և թէ ամէն հայ զիրք 1513ին տպուած է:

Պարոնը այս կարծիքին մէջ աւելի՝ պիտի հաստատուէր եթէ Փաշոյ և Լէլիոյի արտօնագիրներէն տեղեկանար՝ թէ Դեմոկրիտոս ո՛չ մէկ զիրք հրատարակած էր:

Փարիզու գրացուցակը՝ որուն տեղեկութիւնը Հ. Առաքելեան հաղորդած է Պ. Մալխասեանի՝ հետեանալ տեղեկութիւնները կը պարունակէ.

«1498, 16 Inglio: Democrito Terracino a demandé permission d'avoir une imprimerie en arabe et en arménien».

«1513, 31 Maggio. Lelio et Paulo di Maximi demandent renouveler l'autorisation accordée à Democrito Terracino».

Իրտեղ տանը որ թէրրայիմոյ և փաթոյոյ ձեերը՝ Ստ. Մալխասեանէն զործածուած՝ սխալ են, և թէ Քրանսերէն գրացուցակը՝ 1882ին գրուած՝ R. Fulinի մեր վերը յիշատակած գրութեան համապատասխան միայն պիտի ըլլայ:

Ս. Մալխասեանց D մենագիրը Democrito կ'ենթադրէ, իսկ I կարծած է Տի սխալագրութիւնը, բայց կ'ընդունէ իր ենթադրութեան անհիմն ըլլալը:

ՎԱՐՔ ՍՈՒՐԻ ՄԵՍՐՈՎԲԱՅ

Ս. Մեսրոպյան վարուց պատմութիւնն մենք գրած էինք 1904 թուականին, երբ մեր յարգելի հանգուցեալ բարեկամն Գր. Խաչաթեանց այդ մասին մրցանակի յայտարարութիւնն արաւ: Նկատելով զորմ թերի փափաքելի կատարելութենէն, զանց արինք տպագրութեան տալու: Պատեհաւ մի երկու տարի առաջ կարդացուեցաւ վանացս ճեմարանական համախմբութեան մէջ, և հետաքրքրական դատուեցաւ, սակայն զո՛ւ չլինելով ինքնին մեր շարագրածէն, որսկային մտապնդութեան մէջ պիտի մնար, եթէ Գրոց զիւտի Յորեկեանն չզարթուցանէր ամեն հայի սրբի մէջ ներհեալ զազափարներն, որով զնաճատել և դրստտել կամեցաւ համայն ազգն իւր Մեծ Զուակը: Այս առթիւ զիշնելով յարգոյ «Բազմավէպ»ի խմբագրութեան ներգրամիւս ստիպման, միայն զրոց զիւտի զլուին յանձնուեցաւ տպագրութեան ներկայ Հայկական Յորեկեանի նուիրուած պրակին մէջ, իսկ նախընթաց մասերն պիտի հրատարակուին նոյնպէս Բազմավէպի առաջիկայ 1914 տարւոյ պրակներուն մէջ պարբերաբար: — Յուշակ յօդուածին մէջ յիշատակուած տպագրական օրինակին. Խորենացի Վնեետիկ 1866, Կորիւն 1833, Բուզանդ 1832, Եղեղէ 1893, Ղազար 1873.

Մեսրոպ Չորրորդ դարու սերունդէն է, որ «սնեալ և ուսեալ առ Մեծին Ներսեսի» և «վարժեալ հելլէն և ասորի դպրութեամբ», արքունի քարտուղարութեան պաշտօնով ծառայեք է նախ «առ հազարապետութեամբ Առաւանայ ուրումն» և ապա Խոսրով Թազաւորի ժամանակ՝ զինուորական վիճակի՝ մէջ: Տակաւին երիտասարդական հասակէն, նորա վառվռուն երեակայութիւնն հայկական հորիզոնն վարդապարմիր կը նկատէր. մանաւանդ երբ կաթողիկոսական աթոռն յաւորդելու կոչուեցաւ Ս. Սահակ Արդեօք այս երկու հանձարնեւն ազդեցութիւն ունեցան Խոսրովի վրայ շեղելու զինքն Պարսիք քաղաքականութենէն, յարելու առ քրիստոնեայ կայսերս Բիւզանդիոնի: Ինքա այդ քալին անելու շարժառիթն ունէին կամ ունեցած են մի ինչ որ դաշանց թղթից զօր երկիցս կը յիշէ Բուզանդ՝ և ապա Եղիշէ ի Ե դարու՝. Խոսրով՝ հրապուրուելով ապագայ միահեծան և ուժեղ Հայաստանի հեռապատկերով, բարեկամութիւն կը հաստատէ Արկադիոս կայսեր հետ և

1. Խոր. գիրք Գ. Գ. ԽԷ.

2. Կորիւն, էջ 6. Ղազար 33.

3. Կորիւն, էջ 6.

4. Փարպեցի 33.

5. Մանաւանդ զի զուխոն յիշեալ զդաշանց կոնւոց զերդմանցն Հաստատութեան, միջնորդութեամբ ի մէջ կայսերն Կոստանդինուսի և ի մէջ Թազաւորին Տրդատայ եղեալ էր: Բուզ. Գ. Գ. ԽԷ.

6. Եւ իբրեւ յանդիման եղեն մեծի Թազաւորին, և ընթերցան զգիր պաշտատանց Հայոց աշխարհին և զյիշատակարանն նախնեացն, քաղում մատեանք ի մէջ եկեալ ընթերցան, որ զնոյմ Ուխտ Հաստատութեան ի ներքս գտանէին: Եղեղէ էջ 193.

կը զրգռէ Շապուհի ցատուքն, և իր յուսացած օգնութիւնը չգտնելով կորսնցուցուց թագն և ազատութիւնն: Խոսքովի պաշտօնեայք, գործակիցք, Նախարարք և Կաթողիկոսն Սահակ, ամենքն իրր արքունի յանցաւորք պաշտօնանկ եղան և զրկուեցան իրենց հայրենի տէրութենէն և տանէն: Մ'եսրովք այս ցաւալի իրականութեան առաջ կանգնած, հասկացաւ որ անցել է անդառնալի կերպով յոյս դնել թագաւորական զաւազանի վրայ փրկելու զՀայաստան սպառնալու կործանումէն: Ս. Սահակ վաղարշապատու Կաթողիկէին մէջ, ցաւոց և տրտմութեան մէջ ընկզմած էր տեսնայ Հայաստանի անկումն և աւերումն: Երկուքը հասկացել էին զիրար: Սահակ իւր եկեղեցական վիճակի մէջ մօտիկ կանգնած էր ժողովրդեան, իւր կոչմամբը դեռ կարող էր ոգի և շունչ փչել այդ մարմնոյն որ քայքայման վիճակի մէջ ինկել էր. իսկ Մ'եսրովք հեռու կը զգար ինքզինքը և իրեն աւելի ցաւ կ'ազդէր չկարենալն ժողովրդին և հայրենեաց օգնելը, քան թէ կորուսած պաշտօնն և մարմնական պատիւն: Մ'եսրովք ևս ինկաւ ցաւոց և տրտմութեան մէջ, իրեն ևս երեւեցաւ տեսիլ, իր սիրելի Հայաստանն էր հրդեհի ճարակ եղած. աւերակներու կոյտերու մէջ կը շրջէին կուզ ու աղուէս: Յամբած էին իւր արծաթի զետեւն և չորացած կանաչապսակ անտառախիտ ծառեր. հազիւ սովաւ մահ ուղևոր իւր տարակուսած քայլերն կ'ողողէր ամայի և անստոյգ ճանապարհով. անստոյգ երկինք զրկատարած կը ծածկէր իւր հայրենիքն: Այդ ապշութեան և հիացման մէջ յանկարծ ցնցուեցաւ, սոսաւ փրկն անցաւ մինչև ոսկերքն, բացաւ աչքերն և ահա փոխուած էր տեսարանն: Հայրենիքն շէն, մարգագետինք զարդարուած ծաղիկներով, ոստախիտ մայրիք պննեն լեռանց կուրծքն ու գագաթն, Երասխ փոքրադէզ ալիքներով բերեղատեսիկ կամար կապէ անդունդի վերայ, երկինք լուսափայլ աստղերով հրճուին և վարդակարմիր առաւօտն կը ծագի Հայաստանի համար: Ուրախութեամբ սիրտն մեծ շնչով լցուած, չի կարող ինք իրեն համար տալ թէ ինչ էին տեսիլները: Այն ատեն սպիտակ թաթ մը մատնանշեց անապատն: Սիրեց զայն Մ'եսրովք և անանձնացաւ. հոն Մովսէսի պէս պիտի յղանայ իւր եղբարց զաւտութեան միջոցները, հոն պիտի ծրագրէ ժողովուրդը անցունել գիտութեան ծովէն և ձուլել տուներն ի գրիչ, և ապա պատգամախօս երևնալ Հայաստան ազգին, և գրչով պիտի յեղափոխէ և վերակազմէ Հայաստանը. Թուղթն պարիսպ պիտի ածէ խաւարի արշաւանքներու դէմ, որ աւելի հաստատուն և յարատեւ պիտի պահեն հայու կեանքն՝ քան Արտաշատու և Անույ պարիսպներն: Երջանի՛կ անապատ Գողթան, ուր Մ'եսրովք երկնքի և երկրի հետ խորհրդաւոր ներշնչմամբ իւր ծիրանի սրտի մէջ պիտի երկնէ և ձուլէ հայկական գիրքը, որով պիտի ծնանի պատանի զրականութիւնն և հրափառ արշալոյսի աչերէն՝ պիտի ծագէ Հայոց Սկէզ դարը:

1. Կորին էջ 7. Խոր. գիրք Գ. Գ. Խէ:

2. Խոր. գիրք Ա. Գ. ԼԱ:

Խոսքովու աղէտալի անկման հետեւանքները միայն երկու հոգի զգացին՝ Սահակ և Մեսրոպը։ Հայաստան միայն մնացեր էր անպաշտպան և անկարող իւր ազատութիւնը և անկախութիւնը պաշտպանելու հզօր և թշնամի դրացի տիրապետութեան դէմ։ Շուրջ հարիւր տարի առաջ (382) Պորոս Կայսրն հաշտութիւն կնքելով Պարսից հետ, Հայաստանը բաժանեցին մէջերնին. այդ օրէն Հայոց Սև գիրն զրուեցաւ, Թէպէտ Տրդատի ջանքերով դարձեալ Դիոկղետիանոսի և Կոստանդիանոսի ժամանակ, հռովմէական հովանաւորութեան տակ, կէս դարու չափ Հայաստան ազատ մնաց Պարսից հարստահարութենէն, բայց Տրդատայ յաջորդներու ժամանակ ինչպէս իրական կայսերութիւնն երթալով դէպ ի անկումն կը մօտենար, և անգոր կը զգար պաշտպանելու իւր հեռաւոր գաւառները, մանաւանդ Հայաստանը որոյ վաճառմամբ, ասոնք, կը յուսար գտնել խաղաղութիւն և Յովիանոս վերջին հարուածն տուաւ, հռովմէական անուան նախատական դաշինքով։ Այնուհետեւ պարսիկներ հետամուտ եղան ջնջելու զքրիստոնէութիւնը, որպէս զի ընդ միշտ իրենց տիրապետութիւնը ապահովեն Հայաստանի վրայ։ Արդէն որմզդական հուրն սկսել էր վառել հայ հողի վրայ։ Մերուծան և նմանիք իրենց ազգին գաւառաններն կը քանդեն եկեղեցիք, կը ջնջեն յոյն գրեանքն և կ'արգելուն յոյն դպրութիւն։ Արքայից արքան հզօրագունի իրաւունք բանեցնելով Հայոց Թագաւորներ զահագուրկ կ'անէ և Անուշ բերդի մէջ կը փակէ, Կաթողիկոսն կը կապտուի իւր հոգեւոր իշխանութենէն, զոգցես ըստ բանի աւետարանին «Հարից զհովիւն և ցրուեսցին ոչխարքն»։ Պարսիկը այլ ևս չեն մտածեր բնաւ սիրաշահիլ զհայերն՝ արշակունի Թագաւոր նշանակելով, այլ Յազկերտ իւր Շապուհ որդին կու տայ Թագաւոր, որպէս զի նախարարագունը հետը կենցաղավարելով՝ ընտելանան Մազդէական կրօնքին. արդէն Մոգերն իրենց վարդապետութիւնը պարսիկ դպրութեամբ Հայոց մէջ տարածելու ձեռնարկեր են, և յաջողութիւնը իրենց կողմն էր, զի պարսկերէնն արդէն արեւունաց լեզու եղեր էր, որով ջատերուն ծանօթն. կարդալով այն մօլար գրքերն, վերստին կը զարթնուն հեթանոսական զգացմունքներ, որոնք քրիստոնէայ Թագաւորաց ժամանակ թաքնուած մնացած էին. բայց երբ Պարսից իշխանութիւնն գերակշիռ հանդիսացաւ, անոնք կրկին երևան կ'ելլեն։ Ամեն նշաններէն կարելի էր գուշակել Հայաստանի վերջն հասած լինելն։ Այսպիսի դառն և դժուարին ժամանակի մէջ կ'ապրէին Սահակ և Մեսրոպը։ Մին առանձնացած իւր դատաւերտի մէջ յԱռաստաւն վաղարշապատի². իսկ միւսն յիւր դատաւերտն ի Գողթն գաւառի³

1. Եւ զօղեալ ազանդն ի հեթանոսական թաքուցեալ յաւորան Տրդատայ մինչև ցայն ժամանակ, և ապա յայտնեցաւ ի վատթարել թագաւորութեան արշաւանեաց, Խոր. գիրք Գ. ք. ԽԵ։

2. «Հասանէր յառաջագոյն ի գատաւերտն իւր յԱռտանդակն (Առաստաւն) յԱրարատեան գաւառին ի վաղարշապատ քաղաքն»։ Ապրիլի 19-ի 626։

3. Երթեալ ի լանդէր առտոստան (Առաստաւն) Գողթն յառաջին գատաւերտն իւր։ Կր. իր. 42 14։

ինքզինքն միայնակեցութեան տուած։ Ահա այդ երկու մարդոց մտաց առջև պատկերացած էր Հայաստանի ներկայ տխուր վիճակը և ապագայի ահաւոր կործանումն։ Երկուքն ևս նոյն կրօնից սուրբ նախանձով և հայրենեաց սիրով վառուած, կը խորհէին անոր փրկութեան հնարքը գտնալ։ Եւ գտան հնարքը, պահել և պահպանել քրիստոնէական կրօնքն և լուսաւորել հայերը, որպէս զի ճանաչեն իրենց գոյութիւնը պահպանելու գիտակցութիւնն։ Պէտք էր կոռիլ խաւարի դէմ՝ լուսաւորել միտքը, պէտք էր կոռիլ պարսից դէմ, ազգային միութեան զաղափարով։ Այս երկու նպատակին հասնելու համար կը պակասէր մտքերու հաղորդութեան միջոցն։ Հայն իւր սեփական գիրն չունէր։

Զարմանալի զուգահիսութեամբ այդ երկու լուսաւոր և խորհող մտքերը կը դիմէին միևնոյն նպատակին՝ անձնաթի իրարու աշխատութեան։ Մեսրոպը տասը երկար և խաղաղ տարիներու մէջ յղացեր էր իւր մեծ ծրագիրն և կանոնաւորել գրերու մի ցուցակ։ ուստի երբ Մեծն Սահակ վերստին հաստատուեցաւ Կաթողիկոս, նա իւր Գողթան սուրբ Թաքստոցէն իբրև Նոր Մովսէս երեցաւ արքունեաց մէջ, Քրիստոսի զինուորութեան արուեստին ցանկալի եղած ամենքին։ Ս. Սահակ իւր վիճակի բարեկարգութեան համար Եպիսկոպոսաց ժողով գումարել էր վաղարշապատի մէջ. թէ ինչպէս դիմադրել Մազզէզի վարդապետութեան որ քաղցկեղի պէս սկսել էր ճարակ գտնել թէ Նախարարական և թէ ռամկաց տներն՝ Եպիսկոպոսաց ժողովին կը ներկայանայ Մեսրոպը, պարզ և համակրելի ծրագրով, Հայոց զիր ստեղծել կը փափաքէր՝ Կաթողիկոսի և ժողովականաց քաջալերութիւնն Մեսրոպի ակնկալութենէն աւելի վեր էր։ Իւր պատրաստած ատարձն բոլորի մըտքին յարմար եկած էր և համոզիչ։ Որովհետև Ս. Սահակայ պէս լուրջ միտք մը չէր կարող վեր ի վերոյ ըմբռնել Մեսրոպի ծրագիրն և ասել թէ «յոյժ դիրին է զիւտ իրացդ զոր հայցես»։ և մանաւանդ կը խոստանայ աշխատակից տալ ուրիշ քահանայք, պատուիրելով թէ «ուր տկարանայք ի կարգել զհեգեհնայսն, բերեալ առ իս՝ ուղղեմ զայն»։ Այս քաջալերութեան աւետիան առնելով Մեսրոպը, հոգիաշունչ մարդարէի կորովով ձեռնամուխ կը լինի Հայաստանի վերածնութեան մեծ գործին, ստեղծելու գիրին Հայոց։ Մեսրոպը տասնամիայ փորձով համոզուեր էր թէ կան հայերէն նշանագրեր, որոնք անգործածութեան մատնուելով մոռացուեր էր իւրաքանչիւրի ձայն կամ հնչիւն։ և կ'աշխատէր ինքնին առանձնապէս կատարելագործել. ուստի երբ իմացաւ թէ Ս. Սահակ նոյն նպատակով եպիսկոպոսաց ժողով գումարել է, թելադրուած վաւարակուհ Թագաւորէն, որ հայերէն գրի և քարտու-

1. Եւ միանգամայն յօտարութեամբ զումարեալ հանգրձն աղօթից մեծով առ Աստուած կանխէին վառ ամենայն ողջ Քրիստոսաբեր փրկութեան հասանելոյ։ Կոր. էջ 8.

2. Ապա. — ժողովել զաշխարհաւոյ խորհուրդն երանելի միաբանելոցն, և զիս նշանագրոյ Հայաստան ազգին հասանել (հաստատել)։ Կորին էջ 8.

դարի պակասութեան պատճառաւ շատ նեղութիւն կը կրէր, կու գայ Մեարութիւնը ներկայանայ իւր ծրագրովն. թէ ժողովականը, «բազում հարց և փորձի և քննութեան զանձինս պարապեցուցեալ» և թէ Ս. Սահակ կը համոզուին որ Մեարութեայ հանճարածն խելքի յարմար էր և իրաւ գործելի, ուստի զինքն կը քաջալերեն հետեւելու առաւելագոյն եռանդեամբ, «քանզի յոյժ դիւրին է գիտ իրաց զոր հայցէր»։ Սակայն Մեարութիւնը գործի ծանրութիւնն քաջ հասկացած լինելով, և տասնամեայ ճգնութեամբ խոնարհութեան խորն իջած, ի լուր Դանիէլեան նշանագրերուն, կը թողու և կը հրաժարի պահ մը իւր սկսած յաջող և սխառ մատիկ գործէն։ Դանիէլեան նշանագրաց հետազոտութիւն և փորձնական գործողութիւնը երկու կամ աւելի տարով յետաձգելու պատճառ պիտի լինին Հայկական դպրութեան գիտին։

*
* *

Տարօնոյ Ս. Յովհաննէսի Մարգարէանոցն կամ Հացեաց դրախտ կոչուածն լի էր ասորի և յոյն կրօնաւորներով, իսպառ փութերու ցեղից ձեռնադրուած վարդապետաց և եպիսկոպոսաց հետ։ Զորորդ դաւրու պատկանող հռչակաւոր Վարդապետը Եպիփան, Գինդ՝ և այլն այս վանքէն էին և աշակերտը Մեծի Դանիէլի Ասորոյ, որ ընդհանուր զբաղաւոր էր Հայաստանի եկեղեցիներու՝ Բուզանդի պատմութեան ընթացքէն կ'երեւի որ Հացեաց դրախտի Միաբանութիւնն իւր առաքելական պաշտօնը կը տարածէր աւելի Հայոց հարաւային աշխարհներու վրայ, Մոփաց, Աղձնեաց, հայ Միջագետաց և այլն, Գիտութիւնն և գրագիտութիւնը ասորերէնի և յունարէնի՝ առաջին տեղն բռնած էր եկեղեցական պաշտամանց մէջ։ Երազմանքի միտքով և զարգացման սիրահար Դանիէլի Աշակերտներին մին Եպիփան, հայեցողական կեանքին հետ միացուց նաև գիտութիւնն իրական կեանքի համար, զխաւոր նպատակն էր քրիստոնէական կրօնքն ժողովրդական դարձնել, մատաղ սերունդն կրթելով. ուստի «և զնէր վարժեար քնդ ամենայն երկիրն Մոփաց, և լինէր Եպիփան լոյս երկրին Մոփաց և լուսատուրէր զնոսա մեծապէս»։ Եպիփան իր գործունէութեան շրջանն կ'ընդարձակէ, անցանելով նաև

1. Եւ եր նոցա բուն զխաւոր սուրբն Գինդ, զի առհասարակ ամենայն մարդիկ երկրին Հայոց անուանեալ կոչէին սմա վարդապետ, Բուզ. Գլ. Զ. գլ. ժ. Զ.

2. Այլ վերակացու և հրամասար տեսուչ և հոգաբարձու ամենայն եկեղեցեացն Հայոց Մեծաց քնդ ամենայն տեղիս։ Բուզ. Գլ. Գ. գլ. ժ. Գ.

3. Մոփք և այլ 14 գաւառց ձեռնական (պարզական) իշխանութիւն էին Գր. Լուս. որոցոց և թոռանց։ Այս գաւառներու մէջ յատուկ խնամքով և Ս. Դանիէլի կարգը թ տեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն և ասորերէն յամենայն գաւառս Հայոց — (Բուզ. Գլ. Գ. գլ. Դ.)։ Կարծեալ նոյն դպրոցին կը պատկանին... Շաղիտա... «Երրորդաց աշխարհին վարդապետութեան էր»... Ասոր համար է որ Մեարութիւնը Ասորիքն զանալէն զհնի, յետ ողջանելոյ Ս. Սահակն և վաղմէ շաղաւթ թագաւորն վաղմէադակի հրաման ատեալ ի թագաւորէն սկիզբմ անմեղի զխոստացում կողմանն Մարաց (վարդապետել)։... մինչև ընաւ արտաքոյ իւրեանց ընականութեան գերծանել» (բանականութեան վերծանել)։ Բուզ. Գլ. Գ. գլ. ժ. Գ. — Կոր. էջ 121.

Աղձնեաց երկիրն «լուսաւորէր և զնոսա»։ Եւ Միաբանութիւն կամ վրկայանոց մի ևս կը շինէ Տիգրանակերտ քաղաքի մօտակայ մի աւանի մէջ¹։ Հայախօս և ասորախօս բնակչութեան մը համար, զուտ ասորի կամ յունական զպրութիւն ձեռնուռ չէր, նա մանաւանդ որ այն կողմերն երկար դարեր Հռովմէական ազդեցութեան տակն ինկած էին, և լատին լեզուն այնքան ծանօթ լինելու էր երկրի վարիչներուն որքան էր ասորին և յոյնն։ Ուստի հարց է թէ Եպիփան ինչ դպրութեամբ կ'ուսուցանէր և լուսաւորէր իւր վարժարաններու մէջ հայ մանկըտիկ, որու համար գրեթէ անպէտք էին ասորերէնի և յունարէնի 22 գրերից բաղկացած այբուբենը։ Չունէին մի այս Հայ-Ասորա-յունական վարժեալն իրենց առանձին պայմանական դպրութիւնն կամ այբուբենն քաղուած և յերկրած այլեայլ դպրութիւններէ՝ Պահլաւէ, Անդէ, Փիւնիկեան և այլն գրերէ, փոքր ի շատէ յունական կամ Հռովմէական գրութեան նմանութեամբ ձևակերպուած։ Այո՛ ապահովապէս ունէին և իրենց համար մինչև անգամ բաւականացուցիչ, որ չեն քաշուիր Վրանշապուհին, Հայոց Թագաւորին, առաջարկելու մտցնել նաև Վերին Հայոց վարժարաններու մէջ։ Դանիէլ ասորին այս դպրոցին կը պատկանէր, հետեապէս այդ նշանագրերն նորագիւտ կամ Դանիէլի հնարած կամ յարմարացուածն չէին։ Թիւրիմացութիւնն թուի յառաջ եկած է Կորեան մի աղաւաղ ընթերցումէն յորում նա ասէ. «Դանիէլ... որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս ալ փաթեւոց հայերէն լեզուիս»։ — մինչդեռ կարդալու է. «Պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորոյն եպիսկոպոսի ազնուականի Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ անկարծ (ստուգիս) ուներ նշանագիրս ալ փաթեւոց հայերէն լեզուիս»։ Նոյնը աւելի անորոշ բացատրուած է Թորենացու մօտ, Հարէլին ասել տալով, որ խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր, յարմարեալ ի Դանիէլէ՛։ Մինչդեռ շատ բացայայտ է Փարպեցու գրածն որ կու գայ հաստատելու թէ հայերէն նշանագիրք կային՝ Դանիէլի մօտ, և սոքա ոչ այլ ինչ էին քան Եպիփանու Ծոփաց և Աղձնեաց վարժարաններու մէջ կիրարկուածն, կ'ուզեմ ասել նորագիւտ չէին և ոչ Դանիէլէն յարմարացուած։ Եւ իսկապէս երբ Վահրին Հարէլի հետ կ'երթան առ Դանիէլ ուսանելու և հմտանալու քաջապէս ընթերցանութեան, կը տեսնան որ «վաղնջուց» գտնուած նշանագրեր են, յունական այբուբենի կարգաւ շարուած։ Թերևս Դանիէլի բոլոր արդիւնքն յայսմ է և ոչ

1. Եւ լեւոր գերկիրն Ծոփաց Վանիւք. և զներ Վարժար ընդ ամենայն երկիրն Ծոփաց, և լինէր ստորն Եպիփան լոյս երկրին Ծոփաց, և լուսաւորէր զնոսա մեծապէս։ Անցանէր և յերկիրն Աղձնեաց, լուսաւորէր և զնոսա և լեւոր գերկիրն Աղձնեաց վաներով. և շինէր վկայանոց մի յաւանին ի քաղաքին Տիգրանակերտի, Բուզ. Դպ. Ե. դ. Ի. Ե.

2. Կորիւն էջ 9։

3. Կորիւն էջ 8։

4. Խոր. քրք. Գ. դ. ԾԲ։

5. Հարէլ անուն, որոյ ասացեալ էր յառաջագոյն ցարքայ, որ և միջմաւր է առն բարենպաստ Դանիէլի եպիսկոպոսի, առ որում մշամագիրքն հայերէն կային, Ղազար, էջ 38։

աւելի: Սակայն ինչ որ լինի, պէտք է փոքր ի շատէ համոզիչ եղած ընդունել Դանիէլեան նշանագրերն, որ Ս. Սահակ և Մեսրոպը արժանի դատել են երկու տարի, կամ ըստ Խորենացւոյն «սակաւ ամս», առ ի փորձ մատաղ մանկւոյն ուսուցանել. և Մեսրոպին յանձնուած ժամանակ այդ ուսուցչութեան պաշտօնն, առանձին վարդապետական սաւառակ¹ կը տրուի:

Դանիէլեան նշանագրերն ըստ օրինակի յունականին շարուած, ենթադրել կու տայ որ 22է աւել չէին, զոր փորձելով երկու տարի, համոզուեցան որ բաւական չեն հայերէնի. վանկեր և հոլովներ կազմելու համար: Գուցէ Դանիէլ իւր կողմէն պայմանական նշաններ դրել էր այլևայլ գրերու վրայ կրկնաձայներու և միւս հնչմանց պակաս լրացնելու համար, որ ինչպէս փորձն ցոյց տուաւ գործը կը դժուարացնէր և անկարելի կը դարձնէր ոչ «կարելով ստոյգ հոլովել զհեզնայ բառից հայկականաց հազներգաբար մուրալաճոյիւն այնուիկ զծագրութեամբ»:

Գծարդարար Ղազար Փարպեցի յայտնի չ'ասեր թէ Մեսրոպը վաղարշապատու ժողովին ինչ ատաղձ ներկայացուցեր է, որոյ համար «քաջալերութեան աւետիս» աչքալոյս կ'ընդունի Սուրբ Հայրապետէն. սակայն դատելով որ նա երկար ժամանակ քարտուղարական պաշտօն վարած է, — մանաւանդ Խոսրովի ժամանակ, յորում Հայոց յարաբերութիւնն զիւսնական գործերու բացատապէս Պարսից արքունեաց հետ էր, որ ժամանակի համար կը գրէ Խորենացին թէ «պարսկական նաւ վարէին գրով» — հաւանական կը թուի մեզի որ Մեսրոպայ նշանագրոց մի մասն առնուած լինելու էին Պարսիկ և զենտի կամ պահլաւ նշանագրերէ և խառնած յոյն և ասորի նշանագրութեանց հետ որք աւելի ծանօթ էին հայոց. անոր համար եւր կը լսեն որ Դանիէլի մօտ կը գտնուին ըստ յունականին յարմարեցուած տառեր, իսկոյն Մեսրոպը, առ խոնարհութեան թէ համակրութեան, իւր սկսած ձեռնարկն կը թողու և կ'անցնի փորձելու ասորւոյն գրերն որք խլեցին իւր բեղմնաւոր կեանքի երկու կամ աւելի տարիներ:

Դանիէլեան նշանագրերն եղած են հաւանօրէն հետեւեալները. ա. ք. գ. դ. ե. ը. ր. ի. յ. կ. դ. մ. ո. ս. պ. ո. ս. վ. տ. ր. որոց ընտրոշն է մի հաստ գիծ, որի մասն կտորներն կը միանան իւրաքուհի հետ նոյր գծով: Իսկ մնացածներուն վրայ շարունակութեան մէջ կը խօսինք, յորում պիտի երևի Մեսրոպայ արդիւնքն:

Մեսրոպը սուրբ Սահակայ տուած օգնականներով կ'իջնէ Միջագետք, տեսակցելով Դանիէլի հետ՝ Եպիփանի շինած վանքի մէջ՝ իբրև

1. Էւ յորժամ բազումք ի նոցանէ տեղեկանային, ապա հրաման տայր ամենայն ուրից նովին կրթի, որով և յաստիճան իսկ Վարդապետութեան զեղեցիկ երանելին հասանէր: Առ. րիւն, էջ 9.

2. Խոր. զերթ Գ. 41. ԾԲ.

նախածանօթ՝ ի մանկութենէ ինքն Ս. Յովհաննու Մարգարէանցի մէջ ուսած լինելով, իբրև բնիկ Հացեաց Դրախտին, և աւելի բան չգտնելով կ'անցնի Տիգրանակերտ և ապա ուղիղ յԵղեւիա, որ Գ. դարու կէսէն սկսած քրիստոնէական զարգացման կեդրոն դարձել էր, յորում ժամանակի կատարուած է նաև Ս. Գրոց «Պեշիտօ» կոչուած թարգմանութիւնն ասորի լեզուով: Սիրալիբ ընդունելութիւն կը գտնէ երկու քաղաքացիաբնակ և Ալեքսիոս՝ Եպիսկոպոսներէ, ընձեռնելով ամենայն միջոց՝ որպէս զի Մեսրոպը գրոց գիւտն կատարելագործէ ուսումնասիրելով տեղւոյն բարձրագոյն վարժարանն և ճոխ դիւանն: Սակայն յուսախաբ եղած, ի զուր եկած չլինելու համար, իր սիրելի աշակերտներն կը տեղաւորէ Եղեւիոյ մէջ՝ ունանց ասորիներէ և զայլս յունական դպրութիւն սովորելու: Իսկ ինքն իւր խոյանքն յառաջ կը տանի երկու ընկերներով և Հոգին իրեն կ'առաջնորդէ անցնելու Եփրատը աւետեաց լուրն ընդունելու և սրտին վրայ Աստուծոյ գիրը գրելու համար:

*
* *
*

Եփրատի աջ ափանց վրայ կ'ամբառնար զղեակ մը որու բնակիչներն դաշնակից եղած են Հայոց հետ ինն դար Ն. Ք. Ասորեստանեայց լուծը Թոթափելու համար. կոմագինաց երկիրն էր սա, որոց ոստան եղած է Սամուսատ կամ Շրմշատ: Մակեդոնական տիրապետութիւնը մերժելու համար, դարձեալ համախոհութեամբ Հայոց հետ զէնքի կը դիմեն. առաջին թագաւոր կը յիշուի Օրոնտ կամ Հրանտ անին Արտաշէսի Մեծնին (շուրջ 164 թուականին) երբ Վաղարշակ Թագ կապած Հայաստան կը բարեկարգէր: Իսկ Հռովմէական հարստութեան ժամանակ Սամուսատ կառավարչական աթոռանիստ եղաւ բոլոր Եփրատական կողմերուն. Տիգրանակերտ, Եղեւիա և Պալմիրայ և այլն անոր իշխանութեան կը հնազանդէին: Իշխանանիստ քաղաքի մէջ ամփոփուած էին միւս դիւաններէն էական դոկումենտներ, և դիւանի ծառայութեան համար կային ճարտար քարտուղարներ, որոնք ամեն ազգի գրչութեանց տեղեակ լինելու էին: Եղեւիոյ Պղատոն ճարտասան հեթանոս իշխան դիւանին, կը վկայէ ճարտարաց գրութեան փոխադրութիւնն յԵղեւիայէն ի Սամուսատ, և խորհուրդ կու տայ Մեսրոպայ դիմել զնալ Սամուսատ իւր փափաքելին թերևս գտնելու համար: Այս տեղն ևս ըստ վկայութեան կորեան, Մեսրոպը՝ եպիսկոպոսէն և Հասարակութենէ մեծապատիւ կը մեծարուի՝, պարագաներ՝ որոնք մեզ յիշելու հարկ պիտի լինի:

1. Assemani J. S. Biblioteca Orientalis Romæ 1719 C. XIV p 197. ունի այսպէս Rabulas Edessæ episcopus ab anno Christi 412 usque ad annum 435. Իսկ Տիգրանակերտի յիշել Ալեքսիոս Եպիսկոպոս շուրջ 400 թ. 1 Բառիբը, կամս:

2. Արեգ-քաղաք:

3. Babelon. Histoire ancienne de l'Orient t. IV.

4. Եւ ապա... իջնալ ի քաղաքն Սամուսացոյ, յորում մեծապատիւ իսկ յեպիսկոպոսէն և յեկեղեցոյն մեծաբաւ լինէր: (ԿՊ. էջ 10):

Մեսրոպը Սամուսատի մէջ կը հանդիպի Թանկագին Նութերու՝ իւր գործի ուսումնասիրութեան համար: Այդ աշխարհը դեռ Հայկազանց շրջանի մէջ Արամայ քաջագործութիւնքը կը յիշէր, Արշակունեաց հարստութեան ժամանակ հզօր արքայի Տիգրանայ յաղթութեանց շփոթն կը հնչէին լերինք և բլուրք, որոյ զէնքերու յաղթութիւնն կը գրգռէ զԱնտոնիոս դիմելու ի Հայս, ճանապարհին՝ կ'առնու զՃամաշտ, ուր այնուհետև զօրանիստ և վարչական դիւան հաստատուեցաւ: Այդ դիւանի մէջ Մեսրոպը գտաւ եփպտական, եթովպական, փրնիկեան բարեփոխած Պալմիրայի հնագոյն մատենաներն, Թագաւորական և մեհնական գրութիւնք, և հռովմայեցին Հռուփանոս կամ Ռուֆինոս ծանօթացուց զինքը Յոյն և Հռովմէական Պալէօգրաֆիայի հետ: Ահա այս է Մեսրոպեայ գրոց գիւտի բաղդոթոշ ժամանակն՝ Գիշեր ու ցերեկ անխռն շարադասելով կը գտնէ իւր արուեստի բանալին. սրամիտ և անդրադարձող մտքէն չեն վրիպիր յոյն-հռովմէական այբուբենի զարգացման փուլերն. բաղդատութիւնն այլևայլ նշանագրաց, համեմատական կերպաձեւութիւններ որ ընդունեն են նոյն աղբիւրէն բղխած գիրերն, լոյս կը ծագեն մտացը մէջ, երեւակայութիւնն կը գործէ նաև ընդ մէջ. իւր գիւտով հիացած յափշտակուած է և գերմարդկային զօրութեան կը զրէ իւր արած գիւտն, աստուածային շնորհաց պարգև մը: Մեծամեծ գիւտեր եղած են առանց շատ մտածելու և խորհելու՝ ինչպէս իմաստասիրական կամ երկրաչափական խնդիր լուծելու համար միտք կը յոգնեցնեն մարդիկ: Բնութեան զաղտնիքներ ամեն օր ամեն վայրկեան մարդու աչքի առաջ են, բայց մտքի արթնութեան այն ինչ տուեալ վայրկեանը պէտք է դէպքն ճշտել ըմբռնելու և անդրադառնալու համար: Գալիլէոսի համար մի լապտեր, Նիւտոնի համար մի տանձ, Վոլտայի համար մի գորտի ոտք, պատճառ եղան բնութեան օրէնքները սահմանելու և մեծամեծ գիւտեր անելու, գիտութեան կանգնած յաղթանակներն են անոնք անմահացնելով գտիչ հանճարներն: Այսպէս նաև Մեսրոպեայ համար նշանակութիւն ունեցաւ մի հանգամանք, որ վրիպեր էր շատերու աչքէն: Նա Սամուսատի դիւանին մէջ գտաւ երկու գրութեան սխտեմ, սեմական լեզուներու այբուբենն ալէն դէպ ի ձախ և հորիզոնական գրութեամբ՝ և յոյն-հռովմէական գրութիւնն՝ ձախէն դէպ ի աջ և ուղղահայեաց գիրքով: Պահ մը մտածած է Փրնիկեան և Կադմեան գրերու վրայ, և տեսնել է անոնք փոխադրութիւն անսայթաք և գեղեցիկ: Գաղափար մը փայլակի պէս անցեր է մտքէն և աներևոյթ ձեռքի թաթ մը զրեք է սրտի գործարանի վրայ իւր փնտռած այբուբենն: Գիւտն եղած էր, Մեսրոպը իր սուրբ աջովն

1. Իսկ այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վառն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան գտանելու: (Կոր. էջ 10),

2. Որում պարզելը իսկ վիճակ յամենաշնորհողն Աստուծոյ, հայրական լափուն ծնեալ ծնունդն նորոգ և սքանչելի սուրբ աշովն իւրով նշանադիրս հայրէն լեզուին: (Կոր. էջ 10),

ստեղծել էր հայ լեզուի նշանագրեր, նոր և սքանչելի կերպով, շատ պարզ և շատ բնական ոճով «փոխադրելով զհայերէն արժեթայան ըստ անսայթաքութեան սիւղորայից հելլենացւոց»¹ :

*
* *

Դանիէլեան նշանագրերն երկու պատճառաւ անյաղդութեան հանդիպած լինելու են. առաջին որ նա վաղնջուց գտնուած գրեր, յարմարցուցեր էր ըստ իւրում կարի հայերէն լեզուին՝ առանց փոխադրութեան ըստ յունին ձախէն դէպ ի աջ. երկրորդ՝ պակաս գրեր ունէր, որք փոխանակուած էին անշուշտ վերադիր նշաններով, որով ընթերցանութիւնը տանջանք մ'էր և ոչ անսայթաք² : Այս երկու դժուարութիւնքը հարկեց Մեսրոփը ա. փոխադրութեամբ, երկրորդ՝ նոր լրացուցիչ գրեր ներմուծեց Դանիէլեան այբուբենի մէջ և անով ամբողջացուց ձայնական հնչուիւնները որով լեզուն կապեց վանկերով և գ. ուղղահայեաց դիրք տալով գրութեան ոճին՝ «Եւ անդէն վաղվադակի նշանակեալ անուանեալ և կարգեալ յորինէր սիւղորայիւք և կապօք»³ :

Վերջին բառերս հասկանալու համար ամեն ընթերցող պէտք է մտաբերէ մեր նախնեաց փորձիկ քերականն, ուր նախ գրեր կը սովորեցնեն և ձայնական հնչուիւններ, ապա միավանկ, երկավանկ և բազմավանկ բառեր կապելով, հուսկ ուրեմն պարզ ընթերցանութիւն՝ առանց հնգելու կամ կապելու Մեսրոփը իւր փերականն անձամբ անձին կազմեր էր փոխադրած գրերով⁴ . այս աշխատութեան գործակից եղած են երկու աշակերտներն, որք արդէն քահանայ էին, զորս Ս. Սահակ օգնական տուած էր «կարգելոյ զհնգենայս», մէկն Յովհան Եկեղեաց գաւառէն, միւսն Յովսէփ Պաղանական տանէն, քաջ ասորագէտներ և տեղեակ Դանիէլեան վաղնջուց յարմարցուցած գրերուն : Մեսրոփը այնքան զոհ էր իւր արած գիտով, մինչև անգամ յաջողութիւնը ուղղակի աղօթքի զօրութեան կը վերագրէր և ըստ այնմ իւր աշակերտք զրի անցուցին⁵ : Միայն մի բան կը տրտմեցնէր Մեսրոփայ սիրտն, որ իւր նշանագրերն յայլեայլ դարութեանց քաղուած լինելով և փոխադրութեամբ՝ չունէին ոչ համաչափութիւն և ոչ նոյնաձևութիւն, որով զրչուիւնն տեղի իմն և խառնակ կ'երևէր, նա մանաւանդ երբ համեմատուի թեան կը դնէր Հռովմական գեղարուեստական գեղագրութեան հետ և սաստիկ բարի նախանձով կը վառուէր կերպածնելու և կանոնաւորելու

1. Խոր. գիրք Գ. զԷ. ԾԳ.
2. Իսկ իբրեւ ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագիրք որչ անել զսիւղորայս և զկապ հայերէն լեզուայն (կոր. էջ 9) :
3. կոր. էջ 10.
4. Խորենացի այնպէս գրած է որպէս թէ փոխադրութիւնը եղած է զործակցութեամբ Հռուփանոսի, որ ճիշտ չէ. մենք կորեան հետեցանք.
5. Եւ յարուցեալ յաղթիցն հասեղծ զնշանագիրս մեր Խոր. գիրք Գ. զԷ. ԾԳ.

իւր գիրն անոնց պէս: Այսպիսի գեղեցիկ ցանկութենէ մղուած կը ցտնայ Սամուսատի մէջ զՀռուփանոսն «հրաշալի արուեստիւ հեղին¹ գրչութեամբ», և կ'աշխատին ի միասին կերպաձևելու Մեսրոպրի գտած առ ձեռն պատրաստ այբուբենն²:

Կորեան գրածն նշանագրոց ընտրութեան մասին, նախ կը վերաբերի Հռովմէական գեղագրութեան, որոյ հրաշալի արուեստագէտն էր Հռուփանոս, բնականաբար նոյն արուեստով և ոճով ընտրեց նախ ուղղահայեաց հաստ գիծը, միացնելով մակագծերն նուրբ թելերով քառանկիւնի ձևով, նմանութեամբ Հռովմէականի գրչութեան կատարելով նաև իւրաքանչիւրի ընտրութիւն: Մեր այս նոր դիտողութիւնս թող չգար մացնէ զընթերցողն, զի ընդհանրապէս գրոց գիւտի ուսումնասիրողաց՝ ուշադրութենէն վրիպել է միտք դարձնել Հռովմէական գրչագրութեան վրայ: Ամենքի միտքը ցրուել է «հեղին» բառէն, որ մեր չորրորդ և հինգերորդ դարու մատենագրաց մէջ խառն նշանակութիւն ունեցեր է: Իսկ մեր մանր դիտողութեամբ կատարած ուսումնասիրութենէն, նշանագրերու գեղարուեստական ոճին, հակառակ սովորական կարծեաց, համոզուեցանք որ Մեսրոպրայ գտած նշանագիրները Հռուփանոս Հռովմայեցին կերպաձևած և Հռովմէական Գ դարու կապիտալ (Գլխագիր) կոչուած կաղապարէն (modèle) և որքան ուրախ եղանք մեր վերև յայտնած բոլոր կարծեաց ստուգութիւնը գտնելով հաստատուած մի Հնագրչական (Paléographie) ծանօթաբանութեամբ «Մեծ Համայնագիտական» բառարանի մէջ: «Այս կապիտալ գրութիւնն հին և նոր գրչութեանց հիմն կը կազմէ, փոխառեալ յունական ալփաբետէն, որը ի գործածութեան էին իտալիոյ յունական գաղութներու մէջ. Յոյներէն առնելով իրենց այբուբենն, Հռովմայեցիք կանուխէն դրոշմեցին, այսպէս ասած, իրենց հանճարի կնիքն: Գրելու ուղղութիւնն երկար ժամանակ անորոշ մնացած է յունաց մօտ, որը երբեմն աջէն դէպ ի ձախ կը գրէին, և երբեմն ձախէն դէպ ի աջ, և երբեմն շարամանեալ երկու ևս ուղղութեամբ³: Հռովմէացիք ձախէն դէպ ի աջ ձգուածն ընդունեցին, ետքս վերջնականապէս ուղղահեաց դիրքը տալիս գրերուն, բնագծի վրայէն անցնող հորիզոնական ձօղն և կոր կամ փորձանկեալ գիծերն կը միանան իրարու հետ ուղիղ անկիւնով: Սորա նախ արձանագրութեան մէջ գործածուած են, ապա մատեններու արտագրութեան համար փոքրիկ փոփոխութիւն կրեւ են, այսինքն բնագիծն պահելով հաստ՝ իսկ միացնող գծերն եռաշաղկ: Այս գրերու գեղեցիկ համաչափութիւնն պատճառ եղած է կոչուելու քառակուսի գիր (litterae quadratae): Այս տիպի

1. Հայոց համար խառն էր գաղափարը Հեղին և Հռոմ կամ Հռովմայեցի կոչումներուն:

2. Եւ անդէր է նմին քաղաքի գրիւ ոմն հեղինական զգրութեան Հռուփանոս անուն գտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն գնորդոցն, զկարճն, և զերկայնն, զառանձինն և զերկուսոյն միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ: Կոր. էջ 10:

3. Զարանաշուան — Հայ. Դպր. Վճնակի:

4. (Տես. Բուստոֆէդոն Հատ. Է. էջ 864):

գիրն պահած է միշտ իւր աւանդական գրութիւնն միապաղաղ և խիտ.
զանազան մեծութեամբ:

Ա Բ Գ Դ Ե Է Ը Թ
Ի Լ Խ Կ Դ Լ Մ Ն Ո
Պ Ռ Ս Վ Ժ Բ

Հայ գլխագիր Ե. դարու (միջինն մատենաներ գրելու)

Չ Ժ Ծ Շ Չ Ծ
Յ Ը Չ Լ Յ
Ի փ ք

Հայ գլխագիր Ե. դարու (զործածական թէ՛ գլխագիր և թէ՛ Մեծատառ գրոց հետ)

Տարակոյս չկայ որ գլխաւոր դժուարութիւնն կը կայանար
Դանիէլեան նշանագրերու հետ զուգադրել համաչափութեամբ Զննտի
և Պահլաւի կլորածն գրերն, որոնք հարկաւոր էին լրացնելու հայ-
կական հնչմունքները և կապելու լեզուի բառերն: Ըստ մեզ Զննտ կամ
պահլաւ գրերն են զ. ծ. ծ. հ. ձ. ձ. յ. յ. յ. ց. որոց վրայ Հռուփանոս
աւելցուցած է լատին գրեր ի, փ, ք: Հռուփանոս չստեց իւր համբա-
ւին, և սքանչելի գրչութիւն մը գեղարուեստական յորինուածով ընծայեց
Մեսրոպրին:

Մեր երկարագիր՝ կոչուածն, բաղդատելով Հոովմէական «կապի-

1. Քառակուսի երկաթագրի հետ մի և նոյն ժամանակ գոյութիւն ունէր նաև կլորամկրիւմ
գիրը (Մեսրոբեան Երկաթագիր կոչուածն) որ աւելի արժանագրութեամբ համար կը գործա-
ծուէր քան թէ մատենաներ գրելու: որ Թղթի ամբողջ երեսը կը բռնէր: Երբ Կլորանկէնն մա-

տալ» կոչուած գրութեան հետ, գծագրական (graphique) նմանութիւնը ցոյց կուտայ յիշուի Հոուփանոսի ճարտարութիւնն կերպաձեւելուն մէջ, Հոուփանոս Մեսրոպայ հետ Դանիէլեան 22 նշանագիրը, և այլ և այլ դպրութիւններէ քաղած 14, ընդ ամենն 36 նշանագիր՝ զամենքն ճաշակով յարմարելէն վերջը, ինքնին անդրոսիկ ճաշակը կը գրէ կերպաձեւած նշանագրով, և կը սովորեցնէ Մեսրոպին և իւր աշակերտաց գրչութեան արուեստը, «և իսկոյն ի Թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց զրոց Սողոմոնի»:

Տասն և հինգ դար յետոյ, դիտելով Մեսրոպայ ճգանց արդիւնքը, հանճարոյ ստեղծագործութիւնն, որուն Աստուած շնորհեց յաղղը Հայոց գիրբըր գտնելու, նոյնքան զարմանքով և հիացմամբ պիտի կրկնէինք Կոռինի գրածն «Նայրական չափուն ծնեալ ծնունդս Նորոգ և սքանչելի, սորք աշովն իարով»։ Նորոգ, քանզի փոխադրութիւնն և ուղղահայեաց դիրքն բոլորովին նոր էր Հայոց և բոլոր մերձակայ ազգաց համար. սքանչելի, վասն զի լատին ամենագեղեցիկ զրոց տիպարի վրայ կերպաձեւած էին ըստ օրինակի, վերեւ յիշած «Կապիտալ» գրութեան զոր «գեղեցիկ համեմատութեամբ» գրուած կը գտնէ Մեծ Համայնագիտակ րառարանն. Սորք աշովն, քանզի ամենայն աշխատութիւն թէ գրերու ընտրութեան թէ անուանելոյն և թէ դասաւորութեան վերաբերեալը՝ ինքնին կատարեւր էր. այսու իրաւամբ և ստուգիւ ինքն է հեղինակ և գտիչ Հայերէն լեզուի նշանագիրբըրու²:

*
* *

Վրաստանուհի խաղաղ Թագաւորութիւնն, Հայաստանի երջանկուծեան կարապետն եղաւ. իրեն պաշտպանութիւնը հարկաւոր էր վերածնութեան գործին և չինայեց որ և է միջոցի որպէս զի զրոց գիւտը յաջողի և ինքն է որ առաջին Դանիէլեան նշանագրերու զրոյցն կու տայ Ս. Սահակին և առանձին հրովարտակով իւր ազգակիցն Վահրիճ կ'ուղարկէ առ Հարել և բերել կու տան զանոնք: Խաղախուղտ լեզուով ասո-

տեաններու մէջ գրուէր, միշտ երկիւղեան Մեծատառ էր, և աւելի յաճախեց այս ձեռն Կ զարու սկիզբէն եկեղեցական պաշտօնական զրոց համար: Սակայն ընդ նմին կարելի է գտնել անհրաժեշտ ի սկզբանէ մամր քոյրորագիր կոչուածն, որ, իսկապէս լուսանցեցներու վրայ կը գրուէր: Թերեւ Քոյրորագիր կոչուածն խնայողական լինելով մի երեսի վրայ կը գրուէր խիտ և միայաւ զաղ. իսկ զսկզբիւր երկաթաղբիւր, իւր երկու իջէ բաժնուած, Բաւոր որք Գր. Մագիստրոսի զարբ կը յիշեցնեն, թէ և բազմաթիւ մեր զիտագիր – Երկաթագիր կոչուածն յոյն և լատին նախորինակներու հետ կը համապատասխանէ (сочале գրին որ է բուրգիւրբ. միւլ Capital (գրւ. խապիրն) փոքր կոչուած քառասկուսի երկաթագիրն, ինչ կը տեսնուի տրուած օրինակներու մէջ:

1. Խոր. գիրբ. Գ. զ. ՄԳ:

2. Մեսրոպայ գրբըր ուսանց արտաքին նկարագիրն ըստ ամենայնի նման է Հին եղիպտական ճիւղարտիկ կամ սքրագան կոչուած գրութեան. որ պահուած է Եմփղպտոց գրութեան մէջ որոց նման է նաև լատին «Կապիտալն». արցեօք ի սկզբան մեր ևս կոչուած է երկաթագիր որ տգիտութեան զարբըրմ փոխուել է երկաթագիր: Միւլից ցայսօր վրացիք իրենց երկաթաղբիւր – խուցուր – ասեն որ է եկեղեցական կամ սքրագան որ և Մեհենական:

IN POSUIT NATURALOCISQVOTEMPOREPRIMVAI
 DEVCALIONVACVVMIAPIDESIACEAYITINORBE
 VNDEHOMINESNATIDVRVMGENVSEIRGOAGETERRA
 PINGVISOLVALPRIMISEXTIMPLOMENSIBANNI

(Capitale carrée). Գլխազիր թ. կամ Գ. դարու (Վասիկ. 22 հոտգ. 3256) (Մի իշխան
 մասնաններ գրեցու համար)

ԲԵՅՈՒ ՄԻԵՉԵՐԱՅԻՆՈՅՑ ԲՐԵՍԻԱ Ն
 ՄԵՐՈՒԿԱՐԱՐԱՆՈՒ, ՅՈՐԱՆ ԵՎՈՒՄՈՒՄ, Ի
 ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԴԵԱՆ ՀԱՅՈՅ ՄՆԳՐԻԳՈՐԻ.
 ԵՒ ՅԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԴԵԱՆ ԿԻԻ ԼԵԿԵՅԻՍ Յ
 ՆՈՒՀԱՄԳԻՍ ՄՆԻՄՈՅՆԵՐԱՅԻՍ. ՈՐՈՒՐ Ա
 ՅԱԻ ԻՊՈՒՐԻԵԿԻ ԲԱՌԱՌՈՒՐ ԵՎ ԵՂԵՅԻՈՅՍ
 ԱՐԵՆՈՒՄ ԲՐԻՉԻՍ, ՉԱՅՈՒՄԸ ՄԵՐԱՐԱՐԵԱՐԱՍ.
 ԻՎԱՐԿԱՍԵՒԿԻՍ ԱՍԵՆՈՒԵՐ ՄԱՐԱՐՈՅ Յ
 ԲԵՐԿԻՍ ԼԱՐԵՐԱՅԻՍ. ՈՐՈՅԱՐԻԵ ԲԱՐԵՊԱՐ
 ՍԵՐԱՐԱԿՈՒ ՀԵՐԱՐ ՀԱՐԱՉԱՐԵՊԱՐԱՐՈՒ.

(Սրինակ Հայ գլխազիր մի իշխան գրեցու քան)

ըին չէր կարող հայկական ականջին յարմար ձայներ ստեղծել, որով ոչ զբերու ընտրութիւնն անել լեզուի հեզնայն և կապն յարմարցնելու, վասն որոյ անօգուտ եղաւ ամենայն ճիգն և ջանքն երկամայ փորձի մէջ, Հայուն ցաւն հայն պէտք էր դարմանել և այդ եզական հայն եղաւ Մեսրոպը:

Մեսրոպը այն ոգիներէն էր որ դժուարութեանց առջև չեն վհաւտիր, մանաւանդ իրենք ընդ առաջ կ'երթան յաղթելու և յաղթանակելու յուսով, այնքան մեծ է իրենց մէջ զգացած բարոյական ոյժն: Հայրենեաց մեծ սէրն ամենայն մարդկային տկարութիւն մեղմեցնել և մոռացնել կու տայ ինքզինքն իրրեւ, համաշխարհի մենամարտիկ կ'առաջարկէ զուգի հանելու սկսած գործը, յորմէ կախուած էր Հայաստանին և շրջալսւոյ դրացի բրիտանեայ աշխարհաց հոգեկան և քաղաքական կեանքի փրկութիւնն: Իսկ իրրեւ հայր, իւր հայրենեացը զաւակաց համար «հոգացեալ յարժամ տրտմէր՝ երանելի այրն Մաշտոց՝ տեսանելով զմեծաջան ծախս մանկանցն Հայաստան աշխարհիս, որք բազում թոշակօք և հոգնաց ճանապարհօք և բազմաժամանակեայ դեգերմամբ մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան»:

Բազում ազդեցութեան ձմեռներ անցեր էին, և հասել էր այն Գալուստն որ Հայաստանի համար միշտ կանաչ և պտղաբեր պիտի մնար: Բացուեցաւ 404 զարուսն, գետինն դալարեցաւ, ծառեր զգեցան տեւրեւ, մարգագետինք պնեցան ծաղիկներով, օդոց անուշաբոյր շունչն զեփիւտի թեւերով կ'անցնէր Հայաստանի վրայէն, ամենքի սրտի մէջ զարթեցնելով կեանքի յոյսն: Երբեք Մեսրոպը և վերածնութեան պատկերն էր, որուն ականատես կը լինէր Մեսրոպը Հայրապետական դաստաւակերտի պատշգամբէն: Մէկ կողմէն կը տարածուէր Ուրարտեան հոյաւկապ և հռչակաւոր դաշտն, զոր նկարագրէ Ղազարիկ², և միւս կողմն վանմաշուք Մասիսն, վերամբարձ ուղղադիտակ սպիտակահեր գլուխն նկարելով կապոյտ երկնքում: Հրաշատեսիկ և ականապարար տեսարանն, օրօրանն եղաւ Մեսրոպայ վեհ և անմահ գաղափարներուն, ուստի հայրական չափուն ծնած նորոգ և սքանչելի հայկական նշանագիրք իրրեւ հսկայ խայտալով պիտի թեւակոխեն ամբողջ հայրենի սահմաններն:

1. Փարպեցի, էջ 35.

2. Այս տարեթիւն անտարակուսական պէտք է համարել, զի Մեսրոպը 45 տարեկանը կենք վարեց, և մեռաւ 439 թ. եթէ 35 հանեցք կը մնայ 404, որ պէտք է հաշուել սկիզբն զպրութեան Հայոց: Կորեան Բարեկաւ կամ Աստմանիի Բարբուլաս յիշած Եպիսկոպոս 412-435 կարող է հանգիստ իւր տարեթիւն պահել ամուր, մինչ մի ուրիշ Եպիսկոպոս Տիգրանի կերտի, Ալեքիոս անուն, ժենապրումն է շուրջ 400 թ. և վախճանած 431, որով Ս. Մեսրոպը 404 թ. հանդիպած լինելու է օտարն: Իսկ ժամանակակից Եղեւնոյ Եպիսկոպոս յիշուին փաւկիոս 394-404 series Episcoporum ecclesiae catholicae. P. Pius B. Gams 1873 Ratisbonae: Եթէ Կորեան չի յիշատակեր զայս, պէտք է բնական մոռացութեան տալ այն մեր թարգմանիչներուն Եղեւնոյ և Ենկերաց, որոնք զեղեցիկ հերաստութիւն ընդունելով Բարեկաւ Եպիսկոպոսն, որ թարգմտաբարութեան տակ խօսելով իրենց վարդապետի Մեսրոպի ժամանցը Եղեւնոյ մէջ, կործնել տուած է որ 404ին Գանիէն արդէն Եպիսկոպոս եղած էր Եղեւնոյ:

3. Փարպեցի, էջ 22.

Ռադդը կը կոչէ զինքն, արծուէհայեաց աչքերն ճանապարհին սեեռած, ամենայն ինչ պատրաստ է չուելոյ. մեկնելոյ ժամն հնչեց, ո՞վ ժամ խորհրդաւոր, խնդի, յուսոյ, և լացի. ո՞վ հրաժեշտ հրարոց սիրոյ և սրտի, համբուրիւ սրբութեան պահ մի գրկախառնեալ և ապա հրաժարեալ, մնայ Ս. Սահակ ընդ երկար դիտելով այն ճանապարհը, ընդ որ Մեսրոպը երկու ընկերներով և աշկերտներով երթալով կ'ընկղմէր մթնոլորտի մառախուղի մէջ. իսկ ինքն բազկատարած յերկինս յաղթանակաւ դարձին համար կ'աղօթէր մինչ լոյս ճրագացն և կանթեղացն բորբոքեալ տոչորէր ի սուրբ եկեղեցւոյն Վաղարշապատ քաղաքի¹:

Մեսրոպը կը հասնի Տիգրանակերտ և ապա Եղեսիա, Ակակիոս և Բարիլաս եպիսկոպոսներէն, կղերէն և իշխաններէն, բազում մեծարանօք բնդոնելոյթիւն կը գտնէ. անտի Սամուսատ կ'անցնի, ընդունելութիւնն աւելի մեծ է, եպիսկոպոսն և ժողովուրդն մեծապատիւ մեծարանքով կ'ընդունին: Շատ ժամանակ չի կորսնցներ այս տեղ, Աստուծոյ շնորհքն կը լուսաւորէ Մեսրոպայ միտքը այլեայլ ազգաց վաղնջուց կնարկած դպրութիւններէն ընտրելով և դասաւորելով հայ լեզուին յարմար նշանագիրը կը ստեղծէ և Հռուփանոսի ձեռամբ կերպածեւելէ զկնի, ձեռք կը զարնէ Թարգմանութեան, Սողոմոնի Խմաստութեան գրքին «ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ» և այլն և ինքն Հռուփանոս զայն կը գրէ իւր ձեռքով². և ետեա Մեսրոպը զի քարի եւ, բացուել էր մեր գրականութեան առաւօտն որ լուսաւոր և գեղեցիկ օր կը խոստանար Հայաստանի: Մեսրոպը³ հոգեւոր մխիթարութեամբ լցուած դարձուց միտքը դէպ ի հայրենիք. ուր յուսով կը սպասէին իրեն Ս. Սահակ և Վուսմշապուհ և Եկեղեցին Հայոց, Սակայն պահ մի մտածած պիտի լինի Մեսրոպը, ո՞վ պիտի հաւատայ մեր բարի լուրին, ո՞ւմ յայտնի պիտի լինի որ իւր սուրբ աշովն էր ստեղծած հայ լեզուի նշանագրերն: Ահա հոս յայտնի կը լինի Մեսրոպայ հեռատեսութիւնն: Պէտք էր նախ սիրաշահել զԴանիէլ ասորին և Բարեւաս եպիսկոպոսն, որոց ազգասիրական զգացմունքներն ևս պէտք էր գոհացնել. որպէս զի Մեսրոպայ Սամուսատ գնալն և լատին նշանագրերու վրայ կադապարելն իւր նշանագրերն, իբրև արհամարհութիւն և նուաստութիւն չհամարուէր Եղեսիոյ հռչակաւոր ուսմանց, ուստի «առնոյր Թուղթս յեպիսկոպոսէ քաղաքին... և բերէր առ եպիսկոպոսն՝ ասորոց... առաջի արկեալ նոցա զնշանագիրն աստուածատուր⁴: Վերնական հրաշքի միջամտութիւնն կը բառնայ ի միջոյ մարդկային կիրք և նախանձ և ամենքի սրտէն գոհութեան և գովութեան զրուստիք⁵ Եպիսկոպոսաց և համայնքի կողմէն առ Աստուած կը բարձրանան: Եղեսիա մնացած աշակերտաց սիրտն կը

1. Ղազար, էջ 80.

2. Որ և գրեցաւ ձեռամբ այնորեկ զրէի, Կոր. էջ 10.

3. Եպիսկոպոսն.

4. Կորնի, էջ 10.

ճխայ մխիթարութեամբ, որովհետեւ յասորի տանջանացն շուտով պիտի ազատէին: Մեարոյք գովելի հպարտութեամբ, ազգային արժանապատուութեան համար կամեցեր է ունենալ նաև Ասորոց եպիսկոպոսներէն մի վկայական, որով թէ ժամանակակից մարդկանց և թէ մեզ, որ 15-ը հարիւրամեակը կը տօնենք, ապացոյց մի լինէր թէ Մեարոյքեան գրերն Դանիէլեան նշանագիրներու կրկնութիւնն չեն ոչ ձևով և ոչ գրուածքի ոճով, այլ տարբեր կաղապարով ձուլուած և տարբեր սխառմով շարազրուած: Ըմբարտութեան սիրող Եպիսկոպոսունքն, Մեարոյքի իրաւացի փառքն չկապտելու համար, զրուատեօք կը վարժատրեն անոր ճգանց արդիւնքն, կը գրեն «Թուղթս անտաղիոս» առ Սահակ և Վռամշապուհ, որոց հրովարտակով նախապէս եկած էր Մեարոյք Միջագետքի:

Անցեր էր մի ուրիշ ձմեռ, ծաղկել էր նշենին, այգիներ անուշահոտութիւն բուրցիցին, զարթեալ Մեարոյքայ սրտին մէջ իւր հայրենեաց փափաքը: Իբրեւ անմահ բանին և գրոց վաճառական, հոգեկից ուրախութեամբ, բոլոր իւրայինքն առնելով հետն ուղի կ'իյնկնայ դէպ ի Հայաստան աշխարհ: Գրոց գիւտի ստոյգ համբաւն, թարգմանութեանց նմուշով ըստ ամենայնի համոզիչ, կանխեր հասեր էր Ալլարատեան դաշտն. ուրախութիւնն ողողեր էր հայի սիրտն. մտքի յաղթանակը կը պատրաստուին տօնելու, ոչինչ ընդհատ գոռոզ աշխարհակալներու յաղթանակէն, որոնք սրոյ և հրոյ աւերածներու վրայէն կը բարձրանային կապիտոլիոն մրտենիով պսակելու գլուխներն: Իսկ Մեարոյք տգիտութիւնը խորտակելով, խաւարը հալածելով, գիտութեան լոյսն լուցեր էր մտքերու մէջ, ինքնապաշտպանութեան բանին զէնքն դրել էր հայու ձեռքը. ուսկից կ'անցնէ շինութիւն. է, ուր նա կը կոխէ անապատներ կը կանաչին. եթէ ձեռք բարձրացնէ՝ բարեբարութիւն է, հարուածն սրտի մխիթար, կառաց խոյանքը երջանկութեան աւետարեր: Մեարոյքի հասնելու լուրն կը զղրղեցնէ Վաղարշապատը: Հայրապետ և թագաւոր ոտքի են կանգնած, արմաւենիի ոստով զիմաւորելու հայրենեաց մեծ զաւակին, պսակելու յաղթողի անմահ ճակատը: Ս. Սահակ և Վռամշապուհ՝ թո՛ղ ընդհանուր հայրենիքի ուրախութիւնն, առանձին հպարտութեամբ կը ճխար սրտերնին, նկատելով Հայաստանի Երկրորդ Լուսաւորիչը որ իրենց ազգէն կը ծագի լուսափայլ աստեղ մը պէս. գիտութեան լոյսն կու գայ միանալու կրօնից լոյսի հետ գոր սփռեր էր իրենց նախահաւան Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայաստանի վրայ: Կրօնքի և գիտութեան յաղթանակին հանդէսն է որ տեղի կ'ունենայ Հայաստան աշխարհի, Ալլարատեան գաւառի մէջ: Մեր Մասիսն երիտասարդ լեւրանց հետ կը ցնծայ այսօր թագաւորի և Հայրապետի, Նախարարաւորտ ամբոխին և բոլոր ժողովրդեան թափօրի առաջ, Երասխայ լանջն

1. Կրեան մէջ մի պարբերութիւն շփոթութիւն պատճառներ է կարծելու թէ զրոց գիւտն եղած է Եղեհեա: Եթէ այսպէս եղած լինէր, հարկ չկար Ստուտառն վկայական բերել առ Ասորի եպիսկոպոսունքն թէ Մեարոյքի գտած գրքն — Աստուածապարզն է:

ուռելով և փրփրալով՝ խոխոջաձայն կ'ընթանայ սաղմոսերգութեան մըմուռնջով համբոյր տալով ափերուն: Բնութիւնն ևս կը մասնակցի նուազաց քաղցրածայն հնչմանց, ժողովրդի հրճուագին ծափերուն, երբ անմահ Սահակ և Մեսրոփը իրարու ցանկալի ողջոյնը կու տան՝ այդ վայրկեանէն կը սկսի Հայաստանի համար նոր շրջան, «որով երանելի և ցանկալի աշխարհս Հայոց անպայման սքանչելի լինէր»:

Մեսրոփի հնարած գրերն կատարեալ էին ձայնական թիւովն և համաչափ ձևովն գեղեցիկ, համապատասխան հայկական բարբառոյն, որով «խնքեան ձայնիւ և ոչ մուրացածոյ բարբառով ըսէի զոգիս Հայաստան մարդկան» կարելի էր ստուգութեամբ. փորձը արգարացուց ամենայն ակնկալութիւն. երկիր ամենայն համոզուեցաւ որ «սս է» և ուրիշ չէ կարող լինել. պատուէր տրուեցաւ ամեն զպոքցներու մէջ սովորեցնել և կրթել Մեսրոփի հրահանգներու համեմատ, Հայաստանի ամեն կողմերէն ուսումնասէր պատանիք թափեցան Ալլարատ, ուր բացուեց էր աղբիւր ամենայն գիտութեանց: Մովսէս՝ մարգարէից դասի հետ, Պողոս՝ Առաքելոց գնդովը, ձեռքերնին բռնած Քրիստոսի աւետարանը, Սահակայ և Մեսրոփայ առաջնորդութեամբ մասն Հայաստան՝ «հայարարառք հայերենախօսք» և Աստուծոյ գիտութեամբ առժամայն լցին լուսաւորեցին Հայ ազգն: Ալլարատեան աշխարհն նախկին և զինի դարերու մէջ եղաւ Հայոց քաղաքական կեդրոնը, ազգութեան գաղափարի իւանձարուրէն. այսպէս եղաւ նաև քրիստոնէութեան կեդրոնն, ուր առաջին անգամ ծագեց խաչի լոյսն, Թագաւորական և Հայրապետական զաւազանները իրենց իշխանութիւնը հաստատեցին վաղարշապատի մէջ, ասոնց երկուքի համեմաշխ կառավարութիւնն, արդիւնաբերեց Հայաստանի վերածնութիւնն. զրոց զիտով ազգային զբաղանքութեան՝ քաղաքակրթական գործն հրաշքներ գործեց, կերպարանափոխ եղաւ Հայաստան Ոսկի դարու կնիքն ի ճակատին: Մինչև ցարդ՝ Բուզանդ իրաւունք ունէր բամբասելու կամ ամբաստանելու զհայս, որ քրիստոնէական կրօնքն, իրբև լոկ մարդկութեան ուսումն ընդունած էին հայք. և իրաւացի էր մասամբ՝ թէ ոչ ամբողջապէս, վասն զի եկեղեցական պաշտամունք ասորերէն էին, անհամկանալի լեզու հայ ժողովրդեան: Իսկ զրոց զիւտէն վերջ, մարգարէք, առաքելք և Քրիստոս ինքնին աւետարանաւն հայերէն կը խօսէին, հասկանալի ամենայն ժողովրդեան, Ս. Սահակի դիւրմաց թարգմանութեամբ. «Փանգի յԱլլարատեան գա-

1. Որոց տունը զամենայն նախարարգունդ աւազանոյն ամբոխ ի քաղաքէն ելեալ պատահէին երանելոյն զափամբ Սահ գետոյն. և զցանկալի ողջոյնն միմեանց տուեալ, ուստի բարբառոց ցնծութեամբ և երգօք հոգեորօք և բարձրագոյն օրհնութեամբ ի քաղաքն զառնալին և զաւտորս ամենական ուրախութեամբ անցուցանէին: Կոր. էջ 11:

2. Կոր. էջ 12:

3. Կոր. էջ 12:

4. Փանգի պաշտօն եկեղեցւոյ և կարգաժողովրդեց զրոց ասորի ուսմամբն վարէին ի վանորայս և յեկեղեցիս, յորմէ ոչինչ էին կարող լսել և օգտել ժողովուրդն այսպիսի մեծ աշխարհի յաւելութենէ լեզուին ասորոյ: Փարպ. էջ 36:

ւառին ի կայս թագաւորացն և քահանայապետացն, բղխեցին Հայոց շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ՝».

*
* *

Մեսրոպը իւր յանձն առած պարտականութիւնն կատարած էր ամենայնջող և ամենափայլուն կերպով. Հայաստանին տուեր էր իր սեփական Գիրն նոր և սքանչելի իր սուրբ աջովն ստեղծուած: Այս ամենդն յանձնեց ամենապաշտով և ամենակարող ձեռքերուն մէջ ի կատար ածելու: Ս. Սահակ և Վառձապուհ անձամբ կը ստանձնեն ազգի մշտաւոր մշակութեան գործը: Մեսրոպը հանգիստ աչքով դիտեց վերածնութեան սկիզբն, և ասեց՝ արդ այս ուրախութիւնն որ իմս է լցուած է. երջանիկ եմ, վախճանիս հասած եմ, փրկուած է Հայաստան և իր փրկատուական հաւատքն, Եկեղեցին: Սակայն իր առաքելութեան գործն չէր աւարտած, ծրագրի գլխաւոր և էական մասն իրագործել էր, պէտք էր ամբողջացնել մնացած մասն ալ յօդել մեծագոյն մասի հետ: Կրօնը, զորի այս պակաս մասն էր լրացնել նաև Վրաց և Աղուանից գրի և ղպրութեան պակասութիւնն, լուսաւորել այդ երկու քրիստոնեայ աշխարհներն և կապել զանոնք սերտիւ Հայոց հետ, կրօնքի և ընդհանուր ազգային ինքնապաշտպանութեան շահերով: Պարսկական վստման, հաւասարապէս սպառնալից էր նաև այդ երկու փոքր և աւելի տկար ազգութեանց համար: Մենք ձրիաբար չենք վերագրեր Մեսրոպին այս զաղափարը, որ աւելի պատիւ կրնայ բերել իւր հանճարին քան նուաճութիւն, այլ իւր գործոց ընթացքէն յայտնի է այն նպատակը որուն կը դիմէ:

Խոսքովու անկմամբ, ինքն ևս պաշտօնագրուրկ եղած, ասացինք, վանականութեան մէջ գտաւ միջոց մը աւելի մօտիկ ապրելու ժողովրդեան հետ. քաղաքական յարաբերութիւնն արգիլուած էր իրեն իբրև արքունեաց փնասակար մարդու՝ մինչև անգամ Արարատն բնակելու, քաշուեր էր Սիւնեաց աշխարհի մի անկիւն, Սեա զգեստ հագած ժամանակ, նա ուխտեց ազնուական վրէժխնդրութիւն իր թշնամեաց դէմ ոչ սրով, այլ զրչով. գրչի գրածն տապալն չի կտրող ջնջել, կ'առէ ուս առակն: Պէտք էր կոռել ոչ զրահապատ բանակի դէմ, այլ աւելի մուլթ, աւելի խաւար բանակի մը դէմ, որ որսգաղական հուրն հայ հողի վրայ կը խրոխտար վառելու: Կրօնական մոլեռանդութիւնն է որ զՊարսիկս կը մղէ Հայոց դէմ, ոչ ազգին այլ նորա կրօնքին²: Ուստի Մեսրոպը իւր ազգի կրօնքն ուզեց ամրապնդել և քրիստոնէութիւնն զօրացնելու համար հարկաւոր համարեցաւ ստեղծել գիր և ղպրութիւն, հայ-

1. Կրիւն, էջ 13:

2. «Եւ բազում անգամ մարտէք ընդ այնոսիկ, որ ոչ ընդ նովին օրինօց մտանէին» Ե. դէռ էջ 11. բովանդակ դիրքն:

կական մատենագրութիւն. զի Ս. Գրոց ծանօթութիւն՝ հիմն է հաւատոյ վարդապետութեան, Գաջ ըմբռնեք էր Մեսրոպը քրիստոնէական կրօնից ներշնչած և ազնուական վեհ և ազատ գաղափարները. քրիստոնէութիւն և ազգութիւն համերաշխ կրնան ապրիլ, և այդ երկու գաղափարները մարդու մտքի խաղաղութիւնը չեն վրդովեք, սիրտը երկուքի չեն բաժանելու. Հայաստանի այն ժամանակի դիրքը և պարագաները կը բռնադատէին զօրեղացեալ մի միայն քրիստոնէութիւնն, որ իբրև վահան լինէր ազգային պաշտպանութեան, մինչ այլ ուղղութիւն չար ևս պիտի գրգռէր չարասիրտ թշնամին, իբրև քաղաքական շարժումն ղէպ ի ապրում տաժարութիւն ընդդէմ արքայի իշխանութեան. Համանման վիճակի մէջ էին նաև քրիստոնեայ վրաստանն և Աղուանիստանն. մազդէզի կրօնքն հոն ևս իւր արքանեակներն սկսել էր զրկել. բիրտ ուժի առաջ ակա մայ իսկ պիտի խոնարհէին. ասոնց մէջ նոյնպէս քրիստոնէութիւնն զօրեղացեալու համար հարկատու էր գիր, ուսումն, դպրոց և Ս. Գրոց գիտութիւն, ուր առաքինութեանց ամեն օրինակներ կան:

Մեսրոպին յայտնի էր այդ երեք ազգաց, Հայոց, Վրաց, Աղուանից ազգայնական նախանձն և խուլ մրցումն առաջնութեան համար. հետեւապէս քաղաքական հողի վրայ մերձեցումն թող որ անկարելի էր, այլ և վտանգաւոր և սխալ պարագայի մէջ պիտի զննէր զՀայոց. ուստի նա ջանաց այդ երեք ազգերից կապել և կազմել մի դաշնակցութիւն՝ քրիստոնէական եղբայրութեան գաղափարով: Ահա նա այնուհետեւ իր կեանքը և ճիգը պիտի նուիրէ այդ փայփայած գաղափարի մարմնացման: Ուստի նա կրկին տեսակաւ կը հրաժարի տարածումն անելու իւր ուսման բուն Պարսից բաժնի մէջ. առաջին՝ որ նրան գուցէ արգելուած էր ներգործական մի դեր կատարել այդ բաժնի Հայոց մէջ, ուստի անոր ուսուցումն և վարդապետութիւնն կը թողու յօժարաբար Տէր Եպիսկոպոսին, այսինքն Ս. Սահակայ, ուսուցանելու այն տեղերն ուր Կոյսնք քաջաւորաց էին՝. երկրորդն՝ որովհետեւ ոչ ոք քան թէ ինքն բաւական էր իւր յղացած ծրագիրն իրագործելու նախապէս ծանօթ լինելով ամենայն իշխանաւորաց, և միանգամայն Հայաստանի սահմաններէն դուրս գործելով, իւր ներքին խորհրդոց և նպատակներուն ոչ ոք կրնար հասու լինել այն լուսններուց, որք բռնապետական իշխանութեան կոյր գործիք են մեծ մարդկանց դարաններ լարելու համար, որոնք կը մարտնչին անոնց եղբրական սկզբունքներուն և հրամաններուն դէմ:

Մեր կարծեաց ստուգութիւնն կը հաստատուի, հիմնուելով Կորեան ասածներէ վերայ՝ հետեւեալ երկու դիտողութեամբ. առաջին ոչ Վրացիք և ոչ Աղուանք երբէք մտաբերած են ինքնաբերաբար իրենց առանձին գիր ունենալու. երկրորդ որ Մեսրոպը անկախ հետեւելով իւր մտածու-

1. Յետ այնորիկ ամեայր հաւանութիւն երանելին Մաշթոց որպէս զի Տէր Եպիսկոպոսն է Կայանեականն և նա ի սփիւռս հեթանոսաց զբանն կենաց սերմանիցն, Կոր. էջ 14.

Թեան, ինքնաբերաբար կը ստեղծէ վրացերէն և աղուաներէն այբուբենն չև գնացած այդ երկիրները: Եւ յիշուի յետ պատրաստելու ըստ կարգին վրաց գրերն, Մեսրոպը իւր լուսադոյն աշակերտներէն ոմանք հետն առած կ'իլլէ կ'երթայ վրաստան և թագաւորին կը ներկայանայ և իւր ատենակոն բացատրելով կը յորդորէ ուսանել, մինչև յանձն կ'առնուն Մեսրոպի խնդիրքը կատարել: Զարմանալի եռանդ, սովորական մարդկանց հասողութենէն բարձր ըմբռնումն, դիցազնական քաջագործութիւն. ինքն Մեսրոպը գնացեր անձամբ կը խնդրէ որպէս զի ընդունին իրենց համար պատրաստուած այբուբենն: Ժիշդ այնպէս ինչպէս բժիշկը հիւանդին չուզած դեղը կու տայ, փափաքելի առողջութիւնն գտնելու համար: Եթէ հայ լինէր պատմագրողն, թերևս չափազանցութիւն համարէինք, բայց այդ աստղն ինքն վրացի է ազգով և եպիսկոպոսական վիճակին հասած կորիւնն է գրողն, Վարդապետի կրտսեր աշակերտն, որի առանձին խնամքը վայելել է: Ինչ էր Մեսրոպի նպատակը, կազմել մի և ուժեղ վրաստան, միացնելով զբազմաութեամբ գանազան լեզու խօսող կողկասու բնակիչքն ի մէկ կրօնք և ի մէկ ազգութիւն: Թաւադուր և եպիսկոպոս ամեն կողմերուց կը հաւաքեն մանկտի և կուտան Վարդապետի ձեռքը, «զոր առեալ արկանէր ի բովս վարդապետութեան և հոգևոր սիրոյն եռանդեամբ... յայնչափ ի մասնաւոր և ի բաժանեալ լեզուացն ժողովեցան, միով աստուածաբարբառ պատգամօքն մի ազգ կապեալ»: Մեսրոպ իր նպատակին հասած էր:

Աւելի քնորոշ է Աղուանից նկատմամբ Մեսրոպայ հետաքրքրութիւնն. մինչ յունական կողմն կը ծաւալէր իւր ուսումն, դէպք մի կը բերէ որով կը պատահի աղուան ազգաւ Բենիամին մէկի հետ, իսկ և իսկ աղուան լեզուին վրայ տեղեկութիւն կը հարցանէ, և ձեռնամուխ կը լինի այբուբենն յօրինել կարգել, այնքան հեշտութեամբ իբրև թէ գրոց գիւտի շնորհն ի վերուստ իրեն պարգև մ'եղած է: Սակայն չի յանձներ աղուանին իւր պատրաստածն, այլ յանկարծ պէտք է անձամբ երթայ ծանօթանայ և ծանօթացնէ աղուանից իրենց համար իւր պատրաստած դպրութիւնն. ուստի ի դարձին առ Ս. Սահակ չի ուշանար, հպանակով կը մեկնի վայրկեան մը չկորցնելու, այնքան հոգին կը վառէր զինքն այդ ազգն ալ զբազմաութեամբ յողել կապել Հայոց հետ, լուսաւորել անոնց խաւարեալ մտքերն, նենգամտութեամբ ձգուած նետերէն զգուշանալու և փնտռելու միահամուռ միութեան մէջ իրենց ոյժն և փրկուելութիւնն: Մեսրոպը յունական բաժինէն փութացեր եկեր էր Վաղարշապատ ներկայ լինելու նոր թագաւորի Արտաշէսի թագադրութեան. հանդէսներ

1. Ի. Նորա զիւր տրուեստն առաջի արկեալ՝ իրատէր յորդորելով. յորում և յանձն առեալ ամենեցուն զիմորելիմ կատարել, կոր. էջ 15:

2. Յայնժ ժամանակի եկեալ ղիպէր նմա այդ մի երջ աղուան ազգաւ, Բենիամին անուն, և Նորա չարքեալ և քննեալ զբարբառս բանս աղուաներէն լեզուին, առնէր ապա նշանագիրս, ըստ վերնապարգև կորովի սովորութեան իւրում... կոր. էջ 18:

վերջանալէն յետոյ իսկոյն հրաժեշտ տալով Հայրապետին և թագաւորին, կ'իջնէ դէպ ուղիղ Աղուանիստան: Սիրալիբ ընդունելութիւն կը գտնէ թէ թագաւորէն և թէ Եպիսկոպոսէն, որոց հարկաւ ծանօթ եղած

QUIBONANE
PUTARENECAP
PELLARESOLEAT
QUODEARUM
KERUMUID:

(Onciale latin) Մեծատառ գրութիւն Դ. դարու (երկիշեան մատեաններ գրելու համար)

ΤΩΒΑCΙΛΕΙΤΟΙΡΑ
ΓΜΑΚΑΙΕΠΟΙΗCΕ
ΟΥΓΩC
ΚΑΙΑΝΘΡΩΠΟCΗΝ
ΙΟΥΛΑΙΟCΕΝCΟΥ
CΟΙCΤΗΠΟΛΕΙΚΑΙ
ΟΝΟΜΑΑΥΤΩΜΑΡ
ΔΟΧΑΙΟCΟΤΟΥΙΑΙ
ΡΟΥΤΟΥCΕΜΕΕΙΟΥ.

(Onciale grec) Արժանագրութեանց համար գործածուած 'նախապէս' տպա անցան տա-
տեաններու գրութեան. (Սինայի Ս. Գրոց օրինակէն Ե դարուն — երկիշեան մա-
տեաններ գրելու համար)

լինելու էր, երբ գինուորական և քարտուղար էր ի դրան արքունի. արդ իբրեւ Վարդապետ հիւրընկալելով յանուն Փրիստոսի, չեն կարող թագցնել նաև իրենց զարմանքը և կը հարցանեն գարուն պատճառ: Այն ատեն Մեսրոպ իրենց առջևը կը դնէ բերած գիրը և կը բացատրէ գալուն նպատակը: Աստ ևս թագաւոր և Եպիսկոպոսն յանձն կ'առնուն

Մեարովրի առաջարկն, և կը հրամայեն ժողովել բազմութիւն մանկանց յուսուձն նոր դպրութեան: Պէտք է երևակայել թէ որքան կատարեալ էր Մեարովրի պատրաստած այրբնարանն, որ Երեմիա Եպիսկոպոս իսկոյն կը ձեռնարկէ Ս. Գրոց թարգմանութեան:

Ա Բ Գ Դ Ե Զ Է Ը Թ Ի Լ Խ՝ Կ Ղ Մ Ն Ո Պ Ռ Ս Վ Ջ Ր

Մեծատառք Ե դարու (արժանագրութիւնք և երկիշեան մատենաներ գրելու)

Թող ներուի մեզ հարեանցի հոս փակագծի մէջ ասենք որ Աղուանից այրութենն յայտնի չեն թէ ինչ կաղապարի էին. բայց վրաց գիրն կայ և ունի իւր յատկանիշն որ ցոյց կու տայ թէ Մեարովր որքան մօտեցած էր մինչև ի Հնդկիս տարածուած գրութեանց սխառեմին, որով հեշտութեամբ կը ձևէր և կազմէր Աղուանից և վրաց գրերն, ունելով նախատիպ աչքի առաջ փոքր ի շատէ վեր գրուած օրինակներու ժամանակակից նմուշներէն¹:

Մեարովր Աղուանից դպրութիւնն կատարելապէս սովորեցնելէն և յարգարելէն յետոյ, տեսնելով որ այնուհետև կարող են իրենք իրենց յառաջ տանել և զարգացնել սկսած գործը, իւր աշակերտներէն զմասն վերակացու թողլով, ինքը շրջան մը կատարելով Գարդմանից գաւառէն, անցնելով վրաստան, կտրելով Տաշրացոց երկիրը կ'իջնէ իւր սովորական տեղերն, Այրարատեան գաւառն, ողջոյն և աւետիս տանելով առ Ս. Սահակ, և որոց պատահէր, անակնկալ և զարմանալի բաներ «պատմէր նոցա վասն այնր Ռա Նորագործ իրաց²»: Արդարև Նորագործ իր էր, զոգցես զիւթական գաւազանի զօրութեամբ «անդէն յական թօթափել վայրենամիտ և դատարկասուն և անասնաբարոյ աշխարհն Աղուանից³» տեղեակ և գիտուն առնել հին և Նոր Կտակարանի, Քրիստոսի վարդապետութեան: Այս Մեարովրայ երկրորդ յաղթանակն էր որով ամուր պարիսպ կը քաշէր հեթանոսութեան դէմ:

*
* *

Այս յաղթանակաւ արշաւանքն և գիտական նուաճումներ հարեան ազգերու, դեռ սակաւ են Մեարովրի անսպառ եռանդեան և անշէջ ծա-

1. (Տես ծան. 1, էջ 138 Onciale Մեծատառ գրերու մասին);

2. Կոր. էջ 20;

3. Կոր. էջ 19;

բաւոյն լուսաւորելու շրջակայ աշխարհներն. նորա սրտի վերայ ծանրա-
նում է մի քար, և հարկ է որ այն ևս հալի և լուծուի իւր բորբոքեալ
սրտի բոցերու մէջ: Այդ հեղձուցիչ ծանրութիւնն էր Հայոց աշխարհի
կէսն, որ Յունաց տիրապետութեան տակն էր, և զրկուած էին շնորհա-
տուր երկնապարգև զարութենէն:

Յունական կողման Հայք, ոչ միայն քաղաքականապէս բաժանուած
էին մեծ մասէն Հայոց, այլ որ ցաւալին էր, Հայոց Հայրապետին ևս
արգելած էին եկեղեցական իւրաւասութիւնն տարածել այն մասի հօտի
վրայ. որով նորա զրկուած էին թէ իրենց լեզուէն և թէ ազգային ե-
կեղեցական ծիսէն, և ի վտանգի կորցնելու ազգութիւն և լեզու: Ս.
Սահակ կանխաւ փորձել էր իւր իրաւունքը բանեցնելու, սակայն երկրին
կառավարիչը յանուն կայսեր իշխանութեան, արգելած էր նորա մուտքն
և իշխանութեան գործադրութիւնը: Մեսրոպայ զբոց գիւտն յարմար
առիթ կ'ընծայէ նորոգելու իւր խնդիրը: Ուստի զՄեսրոպը յանձնարա-
րական թղթերով կ'ուղարկէ ի Բիւզանդիոն: Ս. Սահակ դառնապէս զան-
գատի թէ «ոչ հանդիպեցայ ընդունելութեան յիմում վիճակիս ի հրա-
մանէ վերակացուացս սոցա». սա դեռ բաւական չէր, ատելութիւնն այն-
քան մեծ եղած է «մինչև զնշանագիրս անգամ ոչ ընկալան». և ապա
խնդրէ «ոչ անիշխան առնել զմեզ ի մերումս վիճակի» ևն:

Չնայած որ Սահակ և Մեսրոպը նախածանօթ էին Բիւզանդիոնի
արքունեաց, և նուիրակներն խոնարհական թղթերով կը ներկայանան
իշխողաց, այնուհանդերձ ոչ Սահակ և ոչ Մեսրոպը կը խուսափեն
յունական նախանձէն և կեղերոյ յանդիմանութենէն թէ՛ ինչո՞ւ առ
Յոյնս չէին գիմած Գրոց գիւտի համար, այլ ծանծաղ ասորի գիտու-
թեան: Բայց բուն պատճառը այդ չէր, այլ ներքին քաղաքական, զի
Յունաց սիրելի չէր որ Հայք Պարսից հակէին, խաղաղութեամբ ապրէին,
վասն զի Վառձապուհի խաղաղասիրական և հաւատարիմ ծառայու-
թիւնն արքայից արքային, բերաւ Հայաստանի երջանկութիւն, զար-
գացումն. քաղաքակրթութեան ճանապարհի վրան կանգնեցան Հայք ի-
րենց առանձին սեփական զրոյն և զբաւանդութեամբ, զայն չէին ուզեր
յոյներն, կամէին Հայաստանի խռովութիւնն որպէս զի իրենց առիւծի
բաժինը վերցնէին, ցանկային որ Հայք մնային կուրութեան մէջ, որով
իրենց համակրութիւնն կը շրջէր գէպ ի յոյներն, և յուսային ապահովել
իրենց սահմանները: Այս մտածութեան արտայայտութիւնն է որ կը
լսենք Թէոդոսի բերնէն խրոխտ և տիրահրաման ձեռքն, «վասն որոյ
հաճեալ էաք ընդ մերոյ ծառայիցդ արհամարհել զայսպիսի ուսմամբը»:

Այս արհամարհական կերպէն պահ մը տաքնապած պիտի լինի
Մեսրոպը, որ իւր պատգամաւորութիւնը դատարկ անցնի. բայց նա
գիտէ հեղութեամբ և իմաստութեամբ խաղաղել ներքին ալեկոծութիւնն

1. Խոր. ցրթ Գ. Բ. ԾԷ՝
2. Խոր. ցրթ Գ. Բ. ԾԷ՝
Հայկ. Յոքեղեամ

և հմտութեամբ տանել իւր նաւն ի նաւահանգիստ: Միւսրովք իւր համ-
բաւոյն բարձրութեան վրայ կանգնած, գիտէ ամփոփել իւր ոգւոյ մե-
ծութիւնն և զոհել իւր փառքն հայրենեաց սիրոյ համար. և կատարեալ
ուրացութեամբ իւր բոլոր շանից և արդեանց, օտար երկրի մէջ, օտար
ժողովրդեան և թագաւորի առաջ կը հրատարակէ ի լուր աշխարհի թէ
զրոյց զիւտն մարդկային ճարտարութեան գործ չէ, այլ Աստուծոյ շնորհ-
քի տուրքն է, վերնական պարգև մ'է, հրաշքի գործ է: Այս վեհանձն
յարտարարութիւնն կը կակղէ թէ՛ ղոդսի սիրտն, և ուսուցանելու հրա-
մանն կ'արձակէ: «Իայց զի յետոյ պատմեաց մեզ Միւսրովք թէ կա-
տարումն արուեստիդ ի շնորհաց վերնոյն եղեւ, զրեցաք զի ամենայն
փութով ուսցին»¹:

Արդեօք ներելի՞ է ենթադրել թէ հրաշքի պատմութիւնն և «թաթն ա-
ջոյ ձեռին զրելով ի վերայ վիմի» են մտածուած է ի Բիւզանդիոն,
յունական նախանձէն ազատելու համար. և յաջողեցնելու իրենց խն-
դիրներն, որոց համար եկած էին: Արդարեւ հրաշք է հաւատարապէս յու-
նական չարութեան և ատելութեան շիջումն. որք այնուհետեւ կը փո-
խանակեն սէր և անպայման համակրութիւն, առ անձն և առ զործն.
զարմացումն և հիացումն շնորհալից կերպարանացն՝ որոյ վերայ ցուա-
նայր սրբութեան և գիտութեան լոյսն, անբաւ խոնարհութիւնն, յորմէ
վերնոյն պարգեւ համարեցաւ զրոյց զիւտն և արուեստն ուսուցչութեան,
«հրաման ելանէր վայելուչ մեծարանօք զՍուրբն՝ Ակումիտ անուն կո-
չելոյ»²: Թարգելով նաեւ Ս. Սահակայ խնդիրն, հրաման կը տրուի պա-
տուով ընդունել զինքն «որպէս զարդարեւ վարդապետ իւրեանց (հան-
գոյն արքեպիսկոպոսին կեսարու) և դարմանք և ծախք յարքունուստ ե-
ղիցին»³:

Այսպէս ուրեմն յաջողութեամբ պսակեցաւ Միւսրովքայ պատ-
գամաւորութիւնն: Իայց խորհնացոյ մի բանն միջին կը մնայ որ այս
մասին կը գրէ. «առին զոր յուսայինն և զոր ոչն յուսային»⁴: Ի՞նչ էր
արդեօք Սահակայ և Միւսրովքայ յուսացածն և ոչ յուսացածն: Յուսա-
ցածնին թուի Միւսրովքի ուսուցանելու հարցն էր, որի մասին արդէն
համբաւն հռչակուեւր էր յունական բաժնի մէջ, ուր շատ իշխանաւորաց
և եպիսկոպոսաց՝ աշխարհական վարքի մէջ եղած ատենէն ծանօթ էր,

1. Խոր. գիրք. Գ. ԳԼ. ԾԻ. Հայկական զրոյց ծագման մասին արժան էր առանձին խօսել.
սակայն ներկայ յօդուածն իբրեւ վարցազրու. թիւն նկատելով, նշանակեցինք լոկ ընդհանուր գծեր,
առանց իշխուող մանրամասնութեանց, զանց առնելով համեմատել առանձնակ զրբուր առնչու-
թիւնն օտար զգրութիւններէ առանձնեքի հետ: Այսպիսի յայտնի է ամեն ընթերցասիրաց որ Մե-
սրովք յատեցինք ոչնչէ հայ աշխարհան, այլ վաղնջուց զսնուած դիւատուր երեք ճիւղաւորման տի-
պարի զգրութիւններէն ճարտարմութեամբ կազմեց իւր այբուբենն, նոր ձայնակաւ անուանումն
տալով փոխ առած զրբուրն, որք թերեւ նախակազապարի մէջ այլ ճնշումն և զօրութիւն ունե-
ցած են:

2. (Իկումն ?) Կորնն էջ 16:

3. Նոյնն և Ատտրիկոս գրէ. «արդ հրամանաւ ինքնակալին Ալգոստոսի տունեալ լիցի թեզ իշ-
խանութիւն վարդապետեալ զկողմիդ մեր». ԳԼ. ԾԻ.

ուստի անոնց միջնորդութեամբ կը յուսային յաջողիլ հրաման ընդունելու, նա մանաւանդ որ «հիւսիսական կողմանց հռչակելոց» վրաց և Ադուանից մէջ արագ տարածումն զրոց դպրութեան, յունական ազգեցութեան աւելնալուն հրապոյր մ'էր, որով Մեսրոպի միջոցաւ միայն կը յուսային յաջողիլ և ձգել ի միութիւն գէթ ըստ կրօնականին: Իսկ որ ոչն յուսայինն, էր խնդիր Ս. Սահակայ, վերահաստատելու իւր հովուական իշխանութիւնն այն կողման վերայ, ուր Կեսարիոյ աթոռն արդէն տարածեր էր իւր թեմերն. և թերևս հակառակ էին եպիսկոպոսներէն ու մանց, որք նախամեծար ընտրէին հպատակել Քիւզանդիոնի «ինքնագլուխ» պատրիարքին քան փոքր աշխարհի մի Կաթողիկոսի: Այս հրամանը ձեռք բերելու համար երկու խոչընդոտներ կային, մին թագաւորական՝ միւսն պատրիարքական իշխանութիւնը. հարկ էր նախ հաւանութիւն առնել կայսերէն, ապա հաճութիւն պատրիարքին. ահա այս չյուսացածն եւս կ'ընդունին: Թէոդոս կը հրամայէ Կեսարու արքեպիսկոպոսին հաւասար պատուով ընդունել և յարցունուստ հոգալ ծախսերը: Իսկ Ատտիկոս նոյնպէս «հրամանաւ ինքնակալին» իշխանութիւն կու տայ Ս. Սահակին «իւր կողմը» այսինքն վիճակին մէջ վարդապետելու: Ինքնագլուխ Պատրիարքն իւր ճոխութիւնն ցոյց տալու համար, ըզ-Մեսրոպի, կը ձեռնադրէ եկեղեցիատիկոս: Մեսրոպի ցայն վայր ձեռնադրութիւն չէր ընդունած, այլ միայն արեղայ էր, և Ուսուցողի պաշտօն յանձնուած էր իրեն Ս. Սահակի կամքով. մինչ եկեղեցական նուիրապետութեան կամ ժառանգաւորաց մէջ մտնելու համար հարկաւոր էր ունենալ մի որ և է եկեղեցական պաշտօն, սկսած փոքր աստիճաններու մինչև մեծերը, և զայս առանց յատուկ օրինութեան կամ ձեռնադրուց թեան կարելի չէր ընդունել: Ուստի Ատտիկոսի «եկեղեցիատիկոս»ը պէտք է հասկանալ որ Մեսրոպի այդ ձեռնադրութեամբ եկեղեցական աստիճան մի ընդունեցաւ և անցաւ ի շարս ժառանգաւորաց Պատրիարքի Նուիրապետութեան, որով համարձակապէս կարէր իւր արուեստն ուսուցանել հայ մանկուոյն «այնր կողման»: Այդ ձեռնադրութեան միջոց նոյն իսկ թուի Նոր անուն մ'եւս ընդունած է Մեսրոպի, կորեան այս աղաւաղ բացատրութեամբ «հրաման ելանէր, վայելուչ մեծարանօց զՍուրբն (Ակումիտ) անուն կոչելոյ: «Սուրբ» ածականն ենթադրել կու տայ իւր գույականն, եթէ ինքն իսկ մի գոյականի աղաւաղումն է: Քանզի միտ դնելով խորենացու գրածին «զի գոյր տեսեամբ հրեշտակական, գործովք մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անճառ» են այդպիսի տպաւորութիւն թողով Ատտիկոս հայրապետի վերայ, ինչ աւելի յարմար կը տեսնար իւր հրեշտակակերպ ձեռնադրելոյն քան Սուրբն (Սուրբն)՝ առնուն կոչելոյ մեծ Ուսուցչին, որ «ոչ որպէս արուեստ ուսուցանէր այլ իրրև զհոգի առաքելաբար աշակերտելոցն տայր»՝:

1. Ս. Մեսրոպայ փոքր վարուց մէջ ասուած է «Սրբաբնական անուն»:
2. Խոր. գիրք Գ. ԳԼ. Կ.

Սակայն ըստ ամենայնի չէ մարթ հաւաստեալ ասել թէ Ատտիկոսի ձեռնադրութիւնն սուրբ աստիճան տալն եղաւ, զի յառաջ քան զձեռնադրութիւն Ս. Սահակ Սևուցող մերոյ աշխարհի կոչէ, իսկ ձեռնադրութենէ յետոյ վարդապետ, իբրեւ առանձին իմն շնորհ կայսեր հրամանաւ եղած: Վարդապետական աստիճանն իբրեւ Մագիստրոս եթէ տրուած է, հապա Ատտիկոսի ձեռնադրութիւնն ինչ նշանակութիւն կարող է ունենալ: Արդեօք լոկ մի ձեւ, մի արարողութիւնն էր, առանց սուրբ կնիք տալու, ինչպէս առ լատինս կոչին երբեմն Աբբայք, աշխարհականք ու մանք, որ ունին հերակտրութիւն և սև պարեգօտն և ընդունին հասոյթս եկեղեցիէն, սակայն ոչ մի կարգ չունին և ոչ ձեռնադրութիւն: Եթէ այսչափը համարինք Ատտիկոսի եկղեսիաստրիկոս ձեռնադրութիւնն, մեծ բան մը չէր և չ'արժէր պարծենալ և գրել առ Ս. Սահակ, իբրեւ մի մեծ վարձատրութիւն մը արած այն մարդուն՝ որոյ ձեռամբ «Ամենակալն րդխեաց զշնորհս Հոգւոյն»: Այլ յօժարեալ եմք կարծել որ Մեսրոպը առանձին տնօրինմամբ ընդունած է հոգևոր ձեռնադրութիւն: Առանձին տնօրինումն ասեմ, վասն զի երանելի վարդան կամ Վրիկն, վերը ասացինք՝ հարճորդի էր Պապայ և Հայր Մեսրոպրի. արդ եկեղեցական կանոնք կ'արգելուին ոչ միայն պոռնկութենէ այլ նաև երկրորդ ամուսնութենէ ծնածներն չձեռնադրել: Այս կանոնն ընդունած է նաեւ Ս. Սահակ «Յաղագս քորեպիսկոպոսաց» զխոյն մէջ: Կանոն Ը՝ այսպէս է. «Իսկ զպոռնկորդիս և որ յերկրորդաց են հաւասար մինչև յերրորդ ծրնունդն, ըստ առաջին կանոնաց հեռի կացցեն ի կարգէն և ի շնորհացն»: Թէպէտ Մեսրոպը «պարկեշտ և սուրբ լինի, զարդարուն ճշմարիտ հաւատովք և գործովք առաքինութեանց, ցանկալի ամենեցուն և պատուական, որպէս վայել է պաշտօնէից Աստուծոյ» (անդ) սակայն ոչ Ներսէս և ոչ Սահակ արքեպիսկոպոսունք Հայոց, պիտի կարենան ձեռք դնել իրենց ազգականի վերայ և կոչել քահանայական պաշտօնի: Եթէ ծննդեան թերութիւնն չլինէր, ուրիշ ինչ պատճառ կարող էր արգելք լինել Մեսրոպրի ձեռնադրութեանն: Թերեւս պիտի ասէք, որ ինքն չէ ուզած, առ խոնարհութեան հրաժարել է: Բայց թող մի անգամ մտածէ թէ Ս. Ներսէս ինչ հանգամանքներու մէջ ձեռնադրուեցաւ և բռնադատեցաւ մտնելու եկեղեցական վիճակ: Նոյն բարուց մարդիկ, նոյնպէս պիտի վարուէին Մեսրոպրի հետ, բռնի ձեռնադրութիւն ընդունել պիտի տալին այնոր որ «գերազանցեցել էր քան զամենքն որ այն ժամանակ առաքինիներ կային»: Սակայն չարին այդ բանն Մեսրոպրին, զի յայտնէին ժողովոց կանոններն, որք ընդ նզովիւք ձգէին ձեռնադրողը և ձեռնադրեալը: Բայց երբ կը հասնին Կոստանդնուպոլիս, ամենքն ականա-

1. Սոփեբ. կան. Ս. Սահակայ:

2. Եւ հրամայէր զնա կապել զհարով զառնեալ... Հրաման տայր և բերին զհանգիծս կղերիկոսաց զգեցուցալէին նմա... և տայր ձեռնադրել զնա ի սարկաւազութիւն. (Քուդ. Գպ. Գ. 46. Գ):

տես լինելով Մեսրոփայ Հրեշտական վարուց, խոհական իմաստուտութեան, և հոգեորաց մեծ գիտութեան, քարոզութեանց, թարգմանութեանց, և այլ բազում վաստակոց լուսաւորութեան երեք աշխարհներուն, և նաեւ տոհմային ազնուականութեան¹, և մանաւանդ շնորհք մը կամենալով անել Ս. Սահակայ և Հայոց, ինքնագլուխ պատրիարքն Առաքելոս իւր իշխանական ճոխութիւնն ցոյց տալու համար, Մեսրոփին երկրորդ ծնունդն կը տնօրինէ և կը ձեռնադրէ գոնէ ի պաշտօն Սարկազապետութեան, եթէ չասենք ի քահանայութիւն: Եւ յօժարեալ եմ դեռ աւելին յուսալու մի հայագգի ինքնագլուխ և Տիեզերական Պատրիարքէն. և Կորեան Եկեղեցիաստիկոս բառին մէջ ուզում եմ նշմարել Քորեպիսկոպոսութեան աստիճանն և պաշտօնն առ որ կոչեց Առտիկոս, յանձնելով նմա իւրակողման հայոց ուսուցանելու դպրութիւն և նաեւ տեսչութիւն եկեղեցական Բարեկարգութեան՝ իրբեւ զինքն ներկայացուցչի կամ տեղապահի: Եւ ձեռնադրութեան շնորհին է որ նա կարող կը լինի Ս. Սահակի մահուանէն յետոյ, տեղապահութեան պաշտօնը վարել, որ քնականաբար յինքն կը պարունակէ սրբազան կարգն, գէթ աստիճան քորեպիսկոպոսութեան, զոր Ղազար Փարպեցուն անգամ թըշնամիքն արժան չէին տեսած. իրբեւ արժանաւոր հոգևորականի մի եկեղեցական վարձատրութիւն առանց ներգործական դերի նուիրապետական պաշտօնավարութեանց մէջ և որ կարելի էր ընդունել նաև աշխարհական իշխանութենէ²:

*
* *
*

Մեսրոփը, ինչպէս ասացինք, որոշ նպատակաւ ձեռք գարկաւ գրոց գրեալին. յետ այնորիկ իւր գաղափարը սերմանեց Հայոց, Վրաց ու Աղուանից մէջ, քարոզելով միութիւն քրիստոնեայ եղբայրութեան, համեմատաբար գործ ընդդէմ պարսկական ոտնձգութեանց՝ կապել մի դաշնակցութիւն սուրբ, պատերազմելու զինու գորութեամբ արքայից արքայի դէմ, Եկեղեցւոյ ազատութեան, ինքնապաշտպանութեան, հայրենեաց և ազգի պատուոյ համար: Զարթուցանել լոկ գիտակցութիւնն իւր գոյութեան պաշտպանութեան համար, յայդ կը ձգտէին գաղափարական մարդու բոլոր ճիգերն, տասնամեայ հսկումներ, ճանապարհորդութիւնք, քարոզութիւնք. և վերջապէս տեսաւ Մեսրոփը իւր ազարակն կանաչացած, սերմանիք բուսել էին և սկսել աճել, ժամանակի կարօտէր հասունանալու և պը-

1. Հին Հռոմէական կայսերական օրէնք արգելելն հարևաւ ժողովրդական, ճորտ կամ գերինն ձեռնադրելու. պէտք է յազատաց լինէր, նախապատուութիւն տալով ազնուականութեան.

2. Քանզի յաղագս ատելոյ զիս, թերեւ արդեօք և ըստ անարմանութեան, սուրբք և աշխատք և յամենայն մեղաց ազատ ուսուցիչը Հայոց, Թոգի մեծամեծն ձգտեցուցանել զիս յանապոսութիւն և կամ ի նոցին յառաջին զգաստութիւն, և կամ յեկեղեցւոյ գաստութիւնս՝ աշխ և քորեպիսկոպոս ոց շարար, զոր Պարսիկք և արքանքսնք գործեն և այսօր (Ղազար եջ 566):

գիրք և զրականութիւն, որպէս զի ազդեցութեան մէջ մնալով՝ ընդունին Հայք կրակապաշտութիւնն՝:

Այս յառաջընթաց փորձն մեծապէս ազդեց էր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Մեծ Հայրապետի վրայ և խոր ատելութիւն մը զըռշմել Մեհրովբայ սրտի վրայ. ուստի երբ երկու լուսաւորըն անկախ իրարուց կը խորհէին Հայրենեաց և Եկեղեցւոյ փրկութիւնը, սա եղաւ զլիաւոր շարժադիմի գիր հնարելու մտածութեան. այսինքն ստեղծել կազմել Հայաստանի համար մի նոր և ճոխ գրականութիւն հոգեւոր բովանդակութեամբ առաւելապէս, որպէս զի ի հարկին եթէ Հայրենիք չկարենայ վերստին ձեռք բերել իւր քաղաքական ազատութիւնն, զոնէ Եկեղեցւոյ ծոցի մէջ զտնէ իւր սրտի և մտքի յագուրդն, պատասպարանն և պաշտպանութիւնն. Գիրն՝ այնուհետեւ պիտի լինի զօգ միութեան և ազգային գոյութեան պահպանութեանն ցրուած Հայութեան. Գիրն ոչ ի մացեալ մահ է, գիրն իմացեալ անմահութիւն է: Սակայն այդ Գիրը կենդանի և կենդանատու պահելու համար, հարկաւոր էր տալ այն գրականութիւնն որով զարգանային մտքեր, որով ոգիք իրենց հոգեւոր ծառան անցնէին գիտութեան քացուած աղբիւրէն¹. և չկարօտէին պարսկական աւազուտի մէջ ծակեր փորելու մոլար և պտտոր ջրեր խմելու համար: Ահա այսուհետեւ այս երկու լուսաւորըն Հայաստան աշխարհի, պիտի նուիրեն իրենց ուշադրութիւնն հասունացեալ աշակերտաց ոյժերով, վերաստեղծել այդ նոր գրականութիւնն, ճոխ, քաղմատեսակ բովանդակութեամբ, որով Հայաստան «ցանկալի և անպայման սքանչելի պիտի լինէր» յառաջամարտիկ կանգնելով սգիտութեան և բարբարոսութեան հոսանքներու դէմ, պիտի կրէր քաղաքաբնութեան կնիքն և անով պահպանէր իւր գոյութիւնը դարերու բերած հրոյ և սրոյ աւերմանց և կոտորածներու մէջ: Սուրբ Սահակ տեսիլքով, ասացինք, տեսեր էր այդ ահաւոր դարերու պատկերն, Մեսրովբ լայն մտքով ըմբռներ էր և կը հաւատար գալիքներուն. ուստի առաւել եռանդեամբ «Ուշ եղեալ երկոցունց Երանելեացն» իրենց ազգի դպրութիւնն զարգացնել՝ դիւրացընել և ընդհանրացնել: Ս. Սահակ, յորդորմամբ Մեսրովբայ, արքունեաց և եկեղեցական դասուն՝ ձեռք կը զարնէ Ս. Գրոց թարգմանութեան եօթնասնից ընտիր օրինակէ, զոր բերած է Եզնիկ Նիկիական և Եփեսոսի Ս. Ժողովոց կանոններու հետ, որով ասել է թէ բերուած Ս. Գրոց օրինակն վաւերացածն էր երկու Ս. Ժողովքէն ևս. անոր համար կորին «հաւատարմութիւն» կը կոչէ բերուած օրինակն իսկ խորենացի «Սոյոց օրինակ» ասէ՛, իսկ միւս թարգմանիչը մեղուօրէն սփռած ասորոց և

1. Եւ այս ամենայն շարիք մտանքն ի միտս մարդոյ յանուանութենէ. (Եղիշէ էջ 26):

2. Կորիւն, էջ 13:

3. Կորիւն, էջ 30:

4. Ապա եկեալ թարգմանիչըն մեր... մատուցին զթուղթսն և զկանոնս ժողովոյն Եփեսոսի՝ վեց սահմանեալ կանոնաւ(ք) զլիարվ և զսոյոց օրինակս արցո. (Խոր. գրքեր Գ. էջ 260):

յունաց աշխահներ, Ս. Հարց զրքերու անթիւ բազմութիւնն՝ հայերէն թարգմանելով կը զրկեն կամ անձամբ կը բերեն Հայաստան։ Ըստ բանից իմաստնոյն ի սակաւուն լցին երկար կեանք։ այսինքն այնքան բեղմնաւոր եղաւ թարգմանչաց աշխատութիւնն, որ այսօր յիշուի զարմանք կ'ազդէ մեզ այն զրքերու զուտարն, որ հասեր է ձեռքերնիս Սկի դարէն, առանց հաշուելու յետագայ դարերու մատենագրութիւնն, որով Հայն յետ Բոյն և Հռովմէական գրականութեան, հին ազգերու ցանկի մէջ երրորդ տեղն կրնայ գրաւել։ Եւ թագմանչաց գործը միայն Հայոց փառքն չի կազմեր, այլ համաշխարհի բնոյթ ունի, օգտակար ծառայութիւն մատուցանելով մարդկութեան և գիտութեան, ազատելով իսպառեղծմանէ հեղինակներ որոց կորուստն պիտի ողբար մեր գրական զարն։

* * *

Գեղեցիկ և ազնուական արուեստն որուն նուիրեցին զիրենք Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպը, երկար էր և բազմաբեղուն։ Իսկ իրենց թանկագին կեանքն սուղ։ Բայց այս սակաւուն մէջն իսկ երկար դարերու կեանք թողին։ Բնութեան հարկն պէտք էր վճարել, օրօրանէն ի քնարան մահու հիւանդութիւնն կոչեց զՍ. Սահակ։ փակուեցաւ այդ գեղեցիկ օրն։ Խորենացու այս հակիրճ խօսքերու մէջ ամփոփուած է ամբողջական դամբանական մը պերճախօս և վսեմ։ «Որ մահկանացու ծնեալ, անմահ զիւրն եթող յիշատակ և այլն»։

Վեց ամիս յետոյ կը հանդիպի և փոխումն աշխարհէս Ս. Մեսրոպը։ Տեսիլ սքանչելի խաչանման, լուսաւոր շողման ապարանքի վերայ կ'երևի յաւանդման հոգւոյն, և նոյն լոյս յառաջախաղաց զնալով կ'առաջնորդէ մինչև Ոշական, ուր կը հանգուցանեն պատուով Սրբոյն ամբարձրն։ Խաչանման լոյսն ամփոփուեցաւ գերեզմանի մէջ, իբրեւ վկայ անբարբառ Մեսրոպբայ հուստոյ և սրբութեան։ «Գերազանցեալ քան զամենայն, որը զայնու ժամանակաւ էին առաքելիք»։

Որբամարդու մարմնոյ շուրջն բարեպաշտից մրցութիւնն նախանձելի եղած է։ Կէսն՝ թերեւ մերձաւոր ազգականք՝ կամեցած են տանել ի բնագաւառն իւր Տարօն, յԱշտից գիւղն (Հացեաց դրախտն) ուր վեց ամիս ստաջ հանգուցեր էին զՍ. Սահակ։ Իբրեւ առ իւր ընտանի և ազգական, որը էին բոս բանից յարեկացւոյն «Իբրեւ զմի մարմին բանական ի յերկուց առ մի կերպարան լինելոյ դիմաց կենցաղավարելով... միաշունչը միակրօնք, զուգահաւանք, ի քառից աչաց առ մի և նոյն շաւիղ խորհրդոյ տեսնալը»։ Սմանք ի նախաշակերտած Գողթն, իւր դաստակերտն։ սոքա եղած են Սիւնեաց տան իշխանազունք, երախտաւորեալք

1. Խոր. գրք. Գ. ԳԼ. ԿԷ.

2. Խոր. գրք. Գ. ԳԼ. ԿԷ.

3. Նարեկացի. «Յիշատակարան մատենագրութեան» էջ 267, վ. նոյնի 1840.

սուրբ Վարդապետէն: Այլև Վաղարշապատ քաղաքի մէջ, սրբոց գերեզմաններու կամ դամբարաններու մէջ. ասոնք եղած են զխաւորապէս իւր ձեռասուն աշակերտներն, ժողովուրդն և նախարարներէն ոմանք: Իայց այդ տարածաշրջանի մէջ օգուտ քաղողն եղած է Վահան Ամատունին, որ անշուշտ Սրբոյն հանգչելու ժամանակ ներկայ գտնուել է Հմայեակ Մամիկոնէի հետ: Արդեօք ներելի չ'է ենթադրել որ Ս. Մեսրոպ փափաք յայտնած լինի յշական թաղուելու, երեք տեսակէտով: Աշտիշատ կամեցած չէ, վասն զի հրաժարած էր իւր տէրութենէն և մարմնաւոր պատուէն, «իբր մոռա զժողովուրդ քո և զտուն հօր քո» — Վաղարշապատ չէ կամեցած, նախ բարեպաշտութեան համար զգուշանալով, «ի դիրս սրբոց» դրուելու, իբր անարժան. և կամ ապագային երկիւղ կրելով վրէժխնդրութեան, քաղաքական ձախող ելքի մը Հայոց և Պարսից կռուի մէջ: Իսկ յշականը Արագածու ստորոտն, Փասաղ (?) գետի ափին զուարթ բլրան մը վրայ շինուած բերդ և դաստակերտ մ'էր Ամատունի տան, առանձնականի սեփականութիւն: Հոն ուզեց հանգչել, ուր կը լսէր Հայաստանի մրմունջն ձորէն անցնող գետակէն, Արագածէն փչած զեփուռն հովէր սրտի տապը, և աչքերն սեւեռած յեկեղեցին կաթողիկէ, մշտաժողով աղօթէր անոր հաստատութեան համար: Ինքն էր այդպիսի մի պատուէրի գոյութիւնն տարակոյսի մէջ մնայ, զօռուրին կը լինի հասկանալ ըստ բոլոր լայնութեան իմաստին կորեան գրածն թէ Վահան և Հմայեակ միայն էին «արք պատուական և երկիւղածը հրամանակատար վարդապետական (Վարդապետին) հրամանաց»¹: Այս հրամանը, որուն երկիւղած կատարողք են Վահան և Հմայեակ կը վերաբերէր յատկապէս իւր թաղմանը և տեղւոյն, որով Վահան յանձն առած է հոգալ յուղարկաւորութեան ծախսն և վրան «խորան սքանչելի կանգնել տաշածոյ վիմօք քանդակելով»²:

Իսկ խորենացի մի այլ պատճառ կամի տալ Վահանի ազդեցութեան թէ «էր զօրաւոր հաւատովք և ճոխութեամբ մարմնաւորաւ» և Հայոց աշխարհի հազարապետութեան պաշտօն կը վարէր այն ժամանակ, որով կարողացաւ բոլոր կուսակցութիւնները լռեցնել: Սակայն բաւական պատճառ մը չէ միայնակ համոզելու միւս երկու կուսակցութիւնն որ կը բաղկանար ամբողջ ժողովրդեան աշակերտքն էին³, և որոց մէջ կային Ամատունիին հաւասար և աւելի բարձր բարձով և ճոխութեամբ նախարարներ և իշխաններ. եթէ սոքա տեղիք կու տան Վահանին, կը նշանակէ որ քան զմարմնաւոր ճոխութիւնն աւելի բան մը կար, որով նախապատուութիւն և իրաւունք Ամատունի իշխանին կը տրուի: Նախ ասացինք որ մի

1. Կոր. էջ 27.

2. Կոր. էջ 27.

3. Այդ ժամանակ Հայոց բանակն Արտաշատ էր (Վաղարշապատ կամ Նոր Քաղաք) իսկ զօրավարն Վարդան, որին ոչ մի յանձնարարութիւն չի կայ....

հրաման եղած է Ս. Մեսրոպբայ կողմէն Ոչական թաղուելու, երկրորդ Ամատունին անհրկրայապէս ազգակից եղած լինելու է Ս. Մեսրոպբայ, միտ ղենելով մի քանի պատմական դէպքերու որոց մէջ Ամատունի տան կատարած դերը եզական նշանակութիւն կը ստանայ նկատմամբ Արշակունի թագաւորական և Լուսաւորչի տան:

Արտաշէս Բ-ի օրով սոքա Պարսկաստանէ զաղթին ի Հայս. թէպէտ Խորենացին իր սովորութեան համեմատ զասոնք հրէութենէ եկած համարի և Սամոնի ցեղէն (?) և իւր Արշակ Պարթեւ տարած է յԱրեւելք, որով երկուքն եւս Քեստուրայ ծնունդ են կամ Արքահամու, իսկ որովհետեւ մի և նոյն կարծիքն կամ աւանդութիւնն կար Հայոց Արշակունեաց մէջ թէ նոքա ևս ցեղակից են Արշակայ Մեծի, հետեապէս զԱմատունիս կ'ընդունին իբրեւ ազգակիցս, զիւղեր և դաստակերտներ կ'ընծայեն հանդերձ տանուտէրական պատուով, որով Ամատունեաց Տէր կոչուին: Սակայն մտածելով որ Արտաշէս Բ. Սմբատայ ձեռամբ կ'ազատի Երուանդի կոտորածէն և Պարսկաստան կ'ապաւինի, բազմաթիւ ծանօթ իշխաններու թիւի մէջ պէտք է համարել նաև զԱմատունիս, որք հիւրասիրութիւն և պաշտպանութիւն ցոյց տուած լինին մանկանն Արտաշիսի և Սմբատայ. և Մանուկեան կոչումն, հարկ չի դնել մեր վրայ ընդունել որ նա հրէութենէ ծագած է, այլ ընդհակառակն կը յօժարինք Արքարու որդւոյ Մանուկայ Ստորին Հայոց և Ասորոց թագաւորական զարմէն համարել, որոնք կը թագաւորէին Եդեսիա: Որով երբ Արտաշէս թագաւորութեան կը հասնի, կը հրաւիրէ իւր բարերարներուց թագաւորազարմ մի իշխան (Վահան՝ անուն?), կը վարձատրէ զիւղերով և դաստակերտներով: Դարձեալ Խոսրով Ա-ին տան կոտորածի ժամանակ, Արտաւազդ և Օտայ Ամատունիք կը յաջողին ազատել զՏրդատը և Խոսրովի իշխողը և կը պահեն զԱ-ին Արշակունեաց Սասուն և գերեզմանոցն. մինչդեռ միւս նախարարներ զնացին առ Արտաշիսն և ընդունեցան անոր տէրութիւնն: Խոսրով Գ-ի գերութեան ժամանակ դարձեալ Պարզեւ Ամատունին և Շաւարշ կամսարականը փորձ կ'անեն ազատելու զթագաւորն: Խոսրով՝ կամսարականի ազգակիցն էր, և սակաւ ժամանակ անցեր էր որ Շաւարշի երբայրն Գազաւոն՝ թող վաղնջուց ազգականութիւնն՝ արշակունի անուամբ Խոսրովէն պատուել էր՝ իսկ Պարզեւ Ամատունին և իւր որդին Մանուէլ Բ-ն էր ստիպէր զԻրենք թէ իրենց

1. Այս անուն յատուկ և սրելի է Ամատունի տան. Խոսրով Բ-ի. ժամանակ Վահան Ամատունին կը յաղթէ Մազքթաց: Ս. Մեսրոպբայ ժամանակ Վահան Ամատունին է Հաղարապետ, Վարդանանց պատերազմի մէջ, դարձեալ Վահան Ամատունին է Տանուտէրն և այլն: Գիտելի է որ Վահան և Արտաւազդ անուններն յաճախ Մամիկոնեան Տան մէջ զորածափան են անուններ որ տուական էին Հայոց ազնուականութեան մէջ. և սակայն Մամիկոնեանց, ազատ մն հրէայ լինելու զգոյսաբարէն:

2. Եղբայր, Գազաւոն, արին իմ և Հարազատութիւն, ոչ ըստ վաղնջուց ազգականութեան, այլ ըստ արքանս՝ որ ի մօրէ քումմէ Արշալուսայ արշակունւոյ, հանեալ զքեզ ի Հայրենեաց քոց կամսարականաց և ի մայրնիս քո յիմա առեալ ազգ, արշակունի անուամբ պատուեցիք. (Խոր. զերջ Գ. 42. խբ):

կեանքը և թէ բոլոր տոհմն մահուան վտանգին ենթարկել. գիտենալով որ այդպիսի գործոյ մը պատիժն մահ է և ջնջումն ազգատունին: Առ այսպիսի գործ անձնանուէր և քաջայանդուզն միայն ազգականութեան և արենակցութեան զգացմունքն կրնար դրդել: Այնպէս որ եթէ Պարգեւ Ամատունին մերձաւոր ազգական չլինէր խոսքովայ, Արտաշիր չէր հրամայեր մի կերպ տիկտեսակ հանել և դնել խոսքովի աչքի առաջ, որպէս զի սաստկացնէ անոր կսկիծն և զերուրթեան տանջանքն¹: Մանաւանդ աւելի իմն հաւաստիք Ամատունեաց ազգակից լինելուն Արշակունեաց հետ, կ'ուզեմ յիշել նաև խոսքով թի վերաբերմունքն առ վահան Ամատունին որ Մասքթաց յարձակումն քաջապէս վանելէն զկնի, խոսքով Ոշական գիւղն կը պարգեւէ Ամատունւոյն, ուր կը հաստատէ զիւր բնակութիւն: Արդ Այրարատեան աշխարհն յնիկ սեփականութիւնն էր Արշակունեաց, հազիւ թէ խոսքով ոտարի մը տար այդ գիւղը, զեղեցիկնեւրուց մէկն, եթէ Ամատունիք ազգակից չլինէին Արշակունեաց: Ինչպէս Տրդատ ևս պարգեհեց Շիրակն և Արշարունիքն իւր ազգակից Կամարականաց: Դեռ աւելին կայ. Ամատունիք ազգականութիւն ունեցած են նաև Լուսաւորչայ տանը հետ, զի (Ստայ Կիսարիայէն կը ճանաչէր ըզ-Գրիգոր, երբ նա իւր օտարական (?) և անծանօթ Տրդատայ ծառայութեան մէջ կը մտնէ: Յետոյ Արտաւազդ (անշուշտ Ամատունի) փեսայ (Ստայի կը մատնէ զԳրիգոր Անակի որդին լինել. մինչ (Ստայ Չենոր Գլակայ մէջ, Գրիգորի աներոջ քեռի կը կոչուի: Այս խնամութիւնն օտարութեան մէջ, արենակցական կապերով միացուցեր էր այս երկու տներն. անոր համար գուցէ Մեսրոպը, աւելի հակեալ էր առ Ամատունիս, որոնք ինչպէս յիշեցինք անձնանուէր եղած են առ Արշակունիս և առ Տունն Գրիգորի, որով իբրև առ առաւել ընտանի կը յայտնէ իւր փափաքն թաղուելու յ(Ոշական:

*
* *

Մեսրոպը մեռաւ այնպիսի ժամանակի մէջ, երբ արդէն գործը հաստատուն հիմունքների վրայ դրուած էր, և երկիւղ չկար այլ ևս փնտսուելու ժամանակի հարուածներէն: Հոգին լուսաւոր նշանի շողի հետ չուելով յերկինս, սրովբէատես աչօք Մասեաց սրբամարտը զազաթէն դիտեց իւր քառամասմայ երկար տընութեանց, արտասուաց և հեծեծանաց բեղմնաւոր արդիւնքն. աչեց Հայաստանի զալարագեղ հասակներն և բանաւոր անդաստաններն, մեղուալան մշակներն, զննեց մտքի տիրապետութեան յաղթանակն. զգաց որ իւր կանգնած ամբարտաւան ոչ բռնութիւն, ոչ ժամանակն չպիտի կարենան կործանել, այլ

1. Իսկ Պարգեւ ի կալանս բերնեալ, ածաւ առաջի Արտաշիրի, և տիկտեսակ գործեալ ուսուցմամբ, հրամայեաց զնել յանդիման խոսքովայ հանապազ. (Խոր. զԻր Գ. ԶԷ. Ժ.)

զուգահաւասար իւր նուիրական Մասնաց, վսեմ և խրոխտ գլուխն և կերպարանքն ցոյց պիտի տայ զալիք ազգերու. դա Հայի կեանքն է որ անոր հետ պիտի ապրի: Եկեղեցւոյ սաղմոսաց միմունջն պիտի խառնուի դրախտի գետերու մոնչիւնի հետ, արբուցանելու Հայոց հոգին. որով միշտ նորոգուի և վերածնանի ժամանակի հնութեան մէջ, Դիր և գրականութիւն եղաւ մարմնացումն հայութեան, ազգային կեանքն խտացաւ մագաղաթներու ծալքերու մէջ. քարեր պիտի մաշին, պարիսպներ կործանին, քաղաքներ հետախաղաղ պիտի ծածկուին հողի տակ, սակայն մեր նախնաց մատենագրութիւնն պիտի մնայ կոթող մը անցեալ հայութեան, յոյս մը ապագայ սերնդեան, միջոց մը իրեն գոյութիւնն պաշտպանելու և ոյժ մը վերանորոգութեան և վերածնութեան: Միայն Մեսրոփը անունն ասելն, կը բովանդակէ յինքեան քառասուն դարուց պատկերն, որոյ առջեւ դարեր յարգանքով կը խոնարհեցնեն իրենց գլուխը:

Ժեզ դարաշրջանի կատարումն՝ համօրէն գրական աշխարհի յարգանաց տրիտուրն էր որ Մեսրոփեայ անմահ ճակատին լուսաստիւռ մը կ'աւելցնէ: Մենք ալ առաջիկայ գրութեամբ կամեցանք մեր նաքարաւիրտն ձգել Հայրենի գանձանակին մէջ, ուզելով պատուել անոր ծագումն և ծնունդն, ջանացինք ցուցանել որ թագաւորական և Հայրապետական տներու պատուաստէն բողբոջած եղական ընծիւղ մ'էր, և անով կարողացաւ գործել և ի կատար ածել գերմարդկային, գործը, գրոց գիտն Հայոց, Վրաց և Աղուանից, և Հայկական Մատենագրութեան սկզբնաւորութիւնն և յառջադիմութիւնն, անով յառաջ եկած խմբումն երեք դրացի քրիստոնեայ ազգերու, և այն ևս այնքան սուղ ժամանակի մէջ:

Արդարեւ ապշեցուցիչ է մտածելն անգամ թէ՛ մի մարդ որ երեսուն և հինգ տարիներ հանդիսացաւ իրրեւ համաշխարհի ախոյեան, մի գերբնական էակ, մի ստեղծագործական ոյժ, ապրեցաւ և գործեց և կերպարանափոխեց ներկայ և գալիք ժամանակները, վերածնանելով մի ողջոյն ազգ բարբարոսութեան խաւարէն, լուսոյ, յառաջադիմութեան, քաղաքակրթութեան շաւիղի մէջ դնելով, մի պաւլոսեանով մի այնպիսի անջնջելի կնիք իւր ժամանակին, որ Հայն դար պիտի որդէր, հազիւ գիտենք թէ Հացեաց գիւղէն էր և երանելի Վարդանի որդին: Մեսրոփի գրական և քարոզչական աշխարհակալութեան առջև չեմ ասեր ժողովուրդ, շինականք և քաղաքացիք, համակրողների կամ աշակերտների մի խումբ, այլ Հայաստանի և օտար աշխարհաց ամենաբարձր ազնուականութիւնն, ազատք, իշխանագլուխք¹, թագաւորք² և կայսերք³, Եպիսկոպոսութեան և Հայրապետք⁴ ելեկել առնեն իրենց յար-

1. Կորին, էջ 14

2. Կոր. էջ 15.

3. Կոր. էջ 17.

4. Կոր. էջ 18.

զանաց և պատուաւիրութեանց ցոյցերու մէջ, մանաւանդ իւրզանդիոնի գոռոզ արքունիքում, վերջապէս այն սերտ, համերաշխ և անբաժան զուգակցութիւնն, գործակցութիւնն, աննախանձ փառաբանութիւնն առ անձն Մեարովբայ ի կողմանէ Ս. Սահակայ և Վրաժապուհ թագաւորին ապացոյց մ'են նորա բարձր և ազնուական ծագումին. բաւական են փառատելու ամեն տարակոյս և հաւաստելու գրեթէ անվերջ կերպով, Մեարովբայ մեծ նախարարական Վահոնեաց ցեղէն սիրելուն, Սրշակունի թագաւորական տան ազգակցութեան և Ս. Իրիզորի ազգի հետ արեւակցութեան: Այլազգ այդ մեծ մարդու կեանքն որ մինչեւ ցարդ իբրեւ մի առեղծուած հասեր է մեզի դարուց ի դարս, անհասանելի և անբացատարելի կը մնայ թէ ինչպէս «մի համեստ զիւղացի» հակառակ դարու ոգւոյն, քաղաքական զուտ ազնուապետական դասակարգին՝ վարած լինի մեծամեծ և պատուաւոր պաշտօններ թագաւորաց արքունիքում, զինուորական արուեստով սիրելի եղած իւր զինուորացի, յետոյ մերկայած «զիշխանակիր ցանկութիւնս» այսինքն իշխանակոն մարմնական պատիւն որ էր Տանուէրականն. և ուր որ կը ներկայանայ թէ Հայոց աշխարհի մէջ և թէ օտար արքունիքներում իբրեւ ծանօթ, իբրեւ համահաւասար պատուով և աստիճանով թագաւորավայել ընդունելութիւն կը գտնէ. ի նկատի առնելով որ եկեղեցական դասակարգի մէջ բարձր աստիճան չունէր, ոչ եպիսկոպոսական (և թերեւ նաեւ քահանայական), մինչդեռ ամենքն թագաւոր և Հայրապետ մեծագոյն պատիւներ կը շնայէին իբրեւ ազնուազգիի մը, իբրեւ առ Ուսուցող և Վարդապետ Հայոց ազգին, Հայ դպրութեան: Մեք ինքնին կը կանխենք մեր ուսումնասիրութեան նուրառի լինելը խոստովանելու, գուցէ և առանց խոր հիմունքներ ձգելու քննադատական հոգի վրայ. սակայն ապագայի քննադատութիւնն և կամ մեղադրանքն չկասեցուց զմեզ՝ ինչպէս ասացինք, ամուլ քարեր իրար շփելու, յորմէ ելած աղօտ լոյսն գուցէ ծագէ նշոյլ մի հաւաստի Մեարովբայ ծագման, ազգի և սոհմի վրայ և պատճառ տայ իմաստնագուհիք հասնելու լաւագոյն եզրակացութեանց¹:

Երեւելի աշխարհիս տիեզերական յօրինուածի մէջ, ուսումններ տեղի չեն ունեցած, բնութիւնն Աստուծոյ ձեռքէն ելած կանոնաւոր կերպով ընթացքն է անկատարէն դէպ ի կատարեալն գնալով: Այսպէս նաեւ քառաւոր աշխարհի մէջ ուսումններ չեն տեսնուած, այլ քաղաքակրթութիւնն իւր զարգացման աստիճաններէն պէտք է անցնի կատարելութեան հասնելու համար. մեծ մարդ յանկարծ չի ծնանիր, այլ հարկ է որ մի ժողովրդեան և սոհմի երակներու մէջէն սողան քաղաքակրթութեան սերմունք դարերու ընթացքի մէջ և այն ատեն կարելի է սպասել մեծ խելքի, տաղանդի և հանճարի տէր մարդկանց: Ոչ մի Սողոմ, ոչ մի Նու-

1. Սակայն այրուին Հայոց բովանդակ ի ձեռն նախարարացմ տաւորդէր ի պատե. բազմիս (Եղիշէ էջ 11).

2. Feci quod potui, faciant meliora potentes. Արարի որչափ կարացի, Թող առնեն լաւագոյն որք կարողեն ձեռն:

մա, ոչ մի Պերիկլէս, ոչ մի (յզոստոս կամ Նապոլէոն, Հօթենդօտներ կամ Զուլուններ չեն կարող ծնանել, Այսպէս մեր հինգերորդ դարն չէր կարող ծնանել մի Մեսրոփ, եթէ ասոր նախահայրերու երականերու մէջ խաղացած չլինէր դարերէ ի վեր քաղաքակրթութեան աւիշն: Մեսրոփ եղաւ լուսաւոյն աւտող մի պերճապայծառ համաստեղութեանն որ դարերու ընթացքի մէջ իւր անշէջ վառարանէն սփռեր է Ասքանազեան ազգին և Հայաստան աշխարհի վրայ կրօնքի և գիտութեան ճառագայթներն: Կրօնք և գիտութիւն թէ հեթանոս և թէ քրիստոնեայ դարաշրջաններու մէջ, ապրել, մնել և աճել են քաջատոհմիկ Վահունեաց ազգի մէջ, որ յանյիշատակ դարերէ ի վեր Աշտիշատու հրաշագեղ սարաւանդակի վրայից և ականապարար Հացեաց դրախտի ձորակից և հովասուն պուրակից ջերմացուցել, լուսաւորել և ապրեցուցել է Հայաստանի սիրտն. պահել, պաշտպանել և ծաղկեցուցել են կրօնքն, սիրել և մշակել և ուսուցել են գիտութիւնն, որոց փառազագաթն կը հանդիսանայ իրենց անզուգական զաւակն Մեսրոփ, որ իրաւամբ կրնայ կոչուիլ Փրկիչ¹ և քարերար Հայ ազգին:

Հ. ԳԱՅՐԻԷԼ Վ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ

1. Կարգեալ տպուհեաւ Փրկչին տաշնորդութեամբ զգիր գրենոյն հայերէնի և հելլենացի ուղղեալ յօրինուածս: (Վազ. էջ 42):

